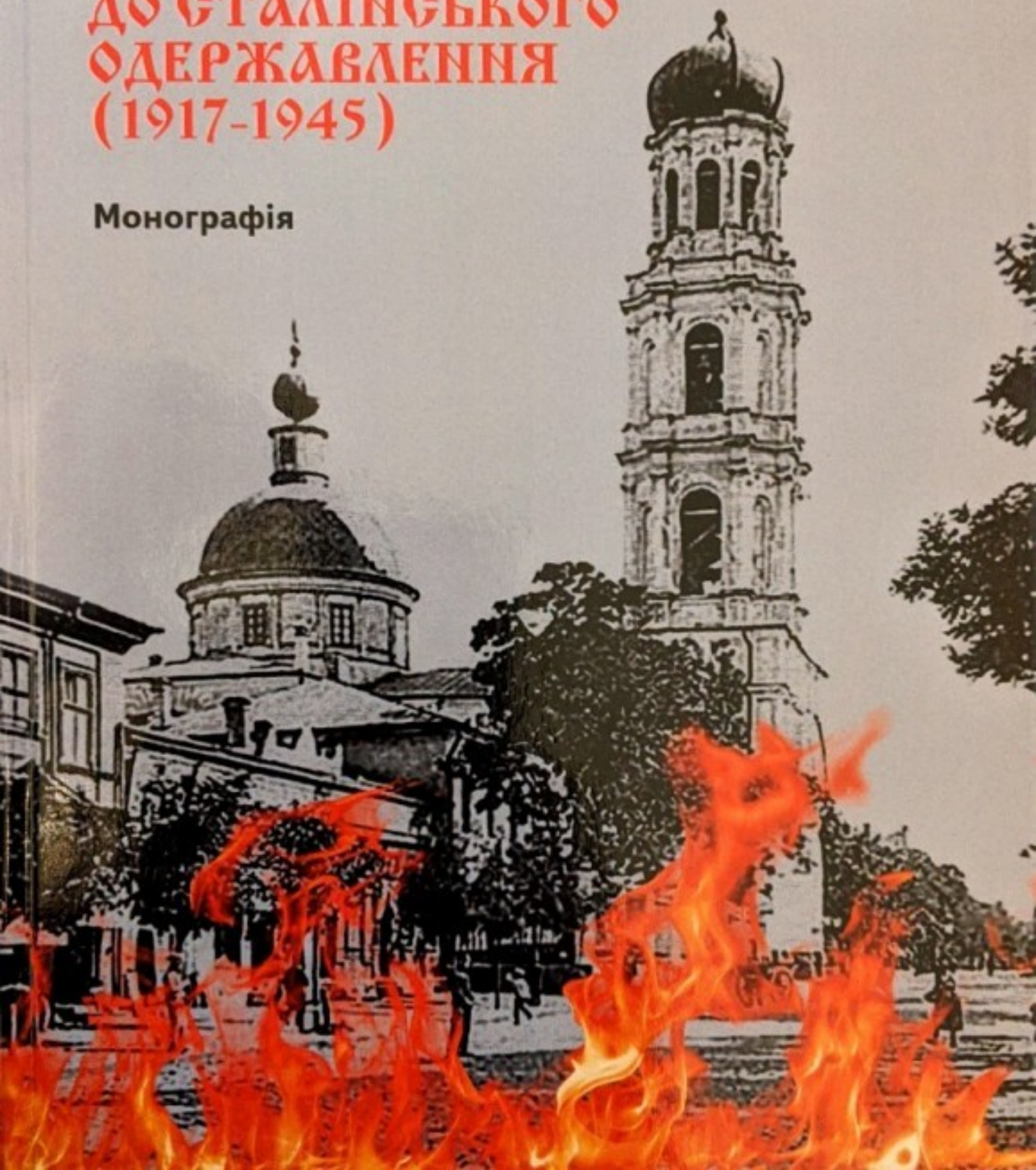

Микола Михайлуца

**ПРАВОСЛАВНЕ ЖИТТЯ
В ОДЕСІ: ВІД РЕВОЛЮЦІЇ
ДО СТАЛІНСЬКОГО
ОДЕРЖАВЛЕННЯ
(1917-1945)**

Монографія

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Микола Михайлуца

**ПРАВОСЛАВНЕ ЖИТТЯ В ОДЕСІ:
ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ДО СТАЛІНСЬКОГО
ОДЕРЖАВЛЕННЯ (1917–1945)**

Монографія

ОЛДІПЛУС

2019

УДК 271.2(091)“1917–1945”
М69

Рецензенти:

Савченко В. А., доктор історичних наук, доцент (Одеса);

Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор (Миколаїв)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного морського університету
(протокол № 2 від 25.09.2019 р.)

Михайлуца М.

М69 Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія / Микола Михайлуца. – Херсон : Одді-плюс, 2019. – 388 с. : іл.

ISBN 978-966-289-325-0

Монографія присвячена православному життю в Одесі у найскладніший період нашої історії – від революції до радянсько-німецької війни (1917–1945 рр.). Концептом книги є нарисно-компаративний зріз минулого: від пореволюційної поліцерковності до одержавлення сталінським режимом, в якому розглядаються трансформації у православній спільноті мікропростору міста. Зосереджено увагу на процесах, що супроводжувались з боку комуністичної влади пропагандистськими нападками, знищенням храмів, репресіями кліру, обмеженням впливу на міський соціум тощо. Окремим сегментом виступає дискурс про християнське відродження в умовах окупації міста у 1941–1944 рр. з його специфікою. Усі розділи книги “залюднені” новелами про духовних особистостей, які на думку автора, заслуговують на шану й пам'ять нащадків.

Книга стане у нагоді фахівцям-історикам, дослідникам релігійного життя Одеси, краєзнавцям, музейним працівникам, студентам вишів, слухачам семінарій та школярам.

УДК 271.2(091)“1917–1945”

ISBN 978-966-289-325-0

© Микола Михайлуца, 2019

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ODESSA NATIONAL MARITIME UNIVERSITY
NATIONAL UNION OF UKRAINIAN ETHNOGRAPHERS

Mykola Mykhailutsa

**THE ORTHODOX LIFE IN ODESA:
FROM THE REVOLUTION
TO THE STALINIST STATE-CONTROLLED
SYSTEM (1917–1945)**

Monograph

ОЛДІПЛУС

2019

UDC 271.2(091)“1917–1945”
M99

Reviewers:

Savchenko V. A., Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Odesa);

Tryhub O. P., Doctor of Historical Sciences,
Professor (Mykolayiv)

Recommended for publication by the Academic Council
of the Odessa National Maritime University
(protocol No. 2 dated September 25, 2019)

Mykhailutsa M.

M99 The Orthodox life in Odesa: from the revolution to the Stalinist state-controlled system (1917–1945) : monograph / Mykola Mykhailutsa. – Kherson : Oldi-plus, 2019. – 388 p. : ill.

ISBN 978-966-289-325-0

The monograph is dedicated to the Orthodox life in Odesa during the most difficult period of our history – from the revolution to the Soviet-German war (1917–1945). The concept of the book is a descriptive and comparative cross-section of the past: from the post-revolutionary polychurchism to the Stalinist regime, which examines the transformations in the Orthodox society of the city’s micro-space. The focus is on the processes which were accompanied with the propaganda attacks of the communist authorities, the destruction of the churches, the repression of the clergy, the restriction of influence on the urban society, etc. A separate segment is the discourse on the Christian revival under the occupation of the city in 1941–1944 with its specific characteristics. All chapters of the book are “populated” with novellas about the spiritual personalities who, in the author’s opinion, deserve honour and the memory of posterity.

The book will be useful for historians, researchers of the religious life of Odesa, local historians, museum workers, university students, seminarians and schoolchildren.

ISBN 978-966-289-325-0

UDC 271.2(091)“1917–1945”

© Mykola Mykhailutsa, 2019

З М І Є Т

ДО ЧИТАЧА!	10
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	13
РОЗДІЛ 1. ПРАВОСЛАВНІ ОДЕСИ У ПОРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ (1917–1929 рр.)	16
1.1. Революція: боротьба містян-українців за упорядкування конфесійного життя.....	16
1.2. Українські автокефальні громади в Одесі.....	25
1.3. Православні і влада в умовах НЕПо.....	46
1.4. Голод 1920-х рр. і православні Одеси. Вилучення церковних цінностей.....	55
1.5. Комуністична пропаганда проти “церковного обскурантизму”.....	69
1.6. Одеський православний рух як об’єкт антирелігійної комісії і чекістів- депеушників на початку 20-х рр.....	84
1.7. Голгофа одного клірика (Архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко).....	97
РОЗДІЛ 2. ПРАВОСЛАВНИЙ КЛІР ОДЕСИ В ТРАГІЧНІ 30-ті роки ХХ ст.	118
2.1. Процеси над “Одеською контрреволюційною церковною організацією” (ОКРЦО). 1-а половина 1930-х рр.....	119
2.2. Судилище над “істинно-православними” (ІПЦ).....	129
2.3. Єпархіальні архієреї й одеське духівництво в роки Великого Терору.....	148
2.4. Зруйновані храми Одеси.....	166
2.5. Голгофа одного клірика (протоіерей о. Василій Ширяєв).....	176

РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВ'Я В ОДЕСІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ	184
3.1. Православний ренесанс?! Одеський період діяльності Румунської православної місії (жовтень 1941 – березень 1944 рр.)	184
3.2. Відбудовані храми Одеси. Відповідь на запитання: хто руйнував та хто відбудовував?	202
3.3. Одеса в контексті молитовно-канонічного спілкування православних архієреїв і Церков	218
3.4. Християнська доброчинність православного кліру і мирян Одеси в період окупації	226
3.5. Одеські монастирі й чернече життя в 1941–1945 роках	237
3.6. Одеська семінарія	254
3.7. Голгофа одного клірика (протоієрей Миколай Добровольський)	262
РОЗДІЛ 4. ОДЕСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я В РОКИ ПОВОЄННОГО ОДЕРЖАВЛЕННЯ	275
4.1. “Смотрящие” за церковниками: уповноважені у справах Православної церкви та релігійних культур	275
4.2. Облік, реєстрація храмів, релігійних громад та духовенства Одещини	297
4.3. Релігійна ситуація в Одесі, антирелігійна риторика й пресинг	322
4.4. Визволителі VS православні: Меч проти Хреста	343
4.5. Голгофа одного клірика. Протоієрей Іоанн Крижановський	362
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	370

CONTENTS

TO THE READER!	10
LIST OF ABBREVIATIONS	13
CHAPTER 1. THE ORTHODOX CHRISTIANS OF ODESA IN THE POST-REVOLUTIONARY YEARS (1917–1929)	16
1.1. The Revolution: the struggle of the Ukrainians for the confessional life.	16
1.2. The Ukrainian Autocephalous Communities in Odesa	25
1.3. The Orthodox Christians and the authority under the New Economic Policy (NEP).	46
1.4. The famine of the 1920s and the Orthodox Christians of Odesa. Removal of the Church valuables.	55
1.5. The communist propaganda against the “church obscurantism”	69
1.6. The Odesa Orthodox movement as an object of the anti-religious commission, the Cheka officers and the State Political Administration (GPU) officers in the early 20’s. ...	84
1.7. Calvary of one clergyman (Archbishop Yuriy (Heorhiy) Zhevchenko).	97
CHAPTER 2. THE ORTHODOX CLERGY OF ODESA IN THE TRAGIC 30s OF THE XX CENTURY	118
2.1. The trials over “Odesa Counter-Revolutionary Church Organization”. The first half of the 1930s.	119
2.2. The trial over the “True Orthodox Christians” (the True Orthodox Church (TOC).	129
2.3. Diocesan bishops and the clergy of Odesa during the Great Terror.	148
2.4. The ruined churches of Odesa	166

2.5. Calvary of one clergyman (Archpriest Vasyliy Shyryayev).....	176
CHAPTER 3. ORTHODOXY IN ODESA DURING THE GERMAN-SOVIET WAR.....	184
3.1. Orthodox renaissance?! Odesa Period of the Romanian Orthodox Mission (October 1941 – March 1944).....	184
3.2. The rebuilt churches of Odesa. The answer to the question: who destroyed and who rebuilt?.....	202
3.3. Odesa in the context of the canonical prayer communication of the Orthodox archbishops and the churches.....	218
3.4. Christian charity of the Orthodox clergy and the laity of Odesa under the occupation.	226
3.5. Odesa monasteries and the monastic life in 1941–1945.....	237
3.6. Odesa Seminary.....	254
3.7. Calvary of one clergyman (Archpriest Mykolay Dobrovol's'kyy).....	262
CHAPTER 4. ORTHODOXY IN ODESA UNDER THE CIRCUMSTANCES OF THE POST-WAR STATE-CONTROLLED SYSTEM.....	275
4.1. “Overseers” for the churchgoers: Commissioners in the affairs of the Orthodox Church and the religious cults.....	275
4.2. Under the control of power: recording and registering churches, religious communities and the clergy of Odesa.....	297
4.3. The religious situation in Odesa and anti-religious pressure.....	322
4.4. The Orthodox Christians VS “winners”: the sword against the cross (1944–1945).....	343
4.5. Calvary of one clergyman (Archpriest Ioan Kryzhaniv's'kyy).....	362
INDEX OF NAMES.....	370

***Цю книгу – плід багаторічної праці –
присвячую моїм пречудовим онучкам
Поліні й Таїсії.***

Хай їм Всевишній допомагає!

ДО ЧИТАЧА!

Задум цієї книги був надиктований кількома чинниками-агентами, що спонукали нас до написання нарису про православне життя одеситів у найскладніші в ХХ-му столітті роки. І хоча час між революцією і радянсько-німецькою війною масштабно описаний багатьма моїми шанованими колегами, як в Україні, так і за її межами, проте у мікропросторі одного міста з такою тематикою, з таким саме акцентом, ми не зустрічали досліджень.

Разом із тим, десятки (можливо й більше) науковців намагалися отримати наш доробок від 2008 р. про Православну церкву на півдні України у 1939–1945 рр., у компаративному контексті дослідження політик радянського і румунського режимів, однак дарма, і скорше, через обмежене число накладу монографії, що для нас дуже прикро. Із зрозумілих для більшості науковців в нашій країні причин, наклад тієї книги був мінімальним і тому нам часто доводилося відмовляти у бажанні поважним дослідникам, – як вітчизняним, так і з Румунії, Росії, Молдови та Німеччини мати книжку в своїх тематичних бібліотечках. Час засвідчив, що тема цікавила й цікавить багатьох, у тому числі й молодь, яка домагається історичної Правди. Відтак, сюжет цієї книги вибудовано, наскільки нам бачилося, доволі симбіозно, з урахуванням включення нарисів із дещо вже оприлюдненого нами науковому загалу, і того, що нас дуже тішить – актуалізації нових, маловідомих, а то й зовсім незнаних більшістю представників нинішнього покоління минулих сторінок православного життя Одеси упродовж 1917–1945 рр. Зреалізовано цю роботу нами навмисно у роздвинутих хронологічних межах третини століття, найкривавішої в історії совдепії.

У такий спосіб, на фоні комуністичного проекту сталінського зразка, нам видавалося конче важливим, для розуміння того, чому саме цей ерзац комуністичного устрою так жорстоко розправлявся з доволі широкою в досліджуваному локусі конфесією. Ми свідомо не проникали у глибини інституціональних і міжконфесійних процесів на півдні України 20-х рр.,

бо ці питання чудово виписані відомими науковцями, зокрема й моїм добрим товаришем-кліоманом О. Тригубом. Однак, нам вбачалося, що акцентування на джерелах, їхнє наведення у тексті монографії з вихідними даними оригіналу, поданням повної назви фонду, опису (за наявності), назви справи, хронологічних меж справи тощо у бібліографічному описі посилянь, є надважливим історичним аргументом, хоч і з обережністю й критичним судженням маємо ставитись до їх смислового походження, суті, мети й значення.

Ще одна важлива річ книги – персоніфікація історичного минулого, залюднення його, насичення людським, антропологічним субстратом, творцем “суть Історії”. Усвідомлюючи це, ми зумисно подали окремі сюжети (названі “Голгофа одного клірика”) до кожного з розділів книги про долю однієї Людини. Нами розумілося апріорі, що ця складна і надто відповідальна справа – “річ”, яка винятково має бути виписана від душі й любові до ближнього, з усіма її особистісними рисами, тонкощами й вадами. Арамейське/грецьке – буквально “череп”, згодом пагорб, де було розіп’ято Христа – слово “Голгофа” нами екстрапольовано за іншим його смисловим навантаженням, саме у переносному сенсі як страта, страждання, місце мук. Тут ми цілком погоджуємось зі словами Т. Снайдера, що історія загальна не може бути повною без історії однієї Людини. Відомий дослідник наголошував, що історія трагедії однієї Людини помножена на мільйони таких, подібних трагедій – ось це і є історія соціумів, класів, груп тощо.

Відтак, повернення із забуття (скорше із заборон) окремих мучеників сталінського режиму було нашим принциповим і моральним завданням. Маємо надію, що читач зверне увагу на присутність у кожному розділі книги окремого однойменного нарису, присвяченого одній Людині, під назвою “Голгофа одного клірика”. Це наше сумлінне право історика віддати шану тим, хто став жертвою в ім’я Віри.

Дякую моїм дорогим колегам і однодумцям О. Бажану, А. Киридон, О. Лисенку, О. Тригубу, праці яких були плідними орієнтирами у деяких сюжетах цієї книги. Висловлюю також

вдячність історикам-одеситам Т. Вінцовському, О. Музичку, В. Савченку, які більшою-меншою мірою в різні часи долучалися до цієї, або дотичної проблематики й, надавши опосередковану можливість ознайомитися з їхніми працями, сприяли нашому баченню й інтерпретації історії православного минулого нашого міста у 20-ті рр. ХХ ст.

Щиро дякую за допомогу й щасливі моменти цікавого дискурсу на тему історії Другої світової війни моїм друзям-історикам Джордже Єнаке (G. Enache). Румунія) і Ігорю Нікульчі (I. Niculcea). Великобританія).

Висловлюю шану архівним працівникам – директорці Держархіву Миколаївської області, д.і.н. А. Левченко та головному спеціалісту відділу використання документів, інформації, публікації та зовнішніх зв'язків Держархіву Одеської області В. Деречиній.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АРА** – Американська адміністрація допомоги.
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків).
ВМП – Вища міра покарання.
ВНК – Всесоюзна надзвичайна комісія.
ВПЦР – Вища православна церковна рада.
ВТ ОдВО – Воєнний трибунал Одеського воєнного округу.
ВТТ – виправно-трудоий табір.
ВЦВК – Всесоюзний центральний виконавчий комітет.
ВЦУ – Вище церковне управління.
ГАУ МВС СРСР – Головне архівне управління Міністерства внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
ГПУ – Головне політичне управління.
ГубЧК (рос.) – Губернська надзвичайна (чрезвычайная) комісія.
ГУЛАГ (рос.) – Головне управління таборами.
ДАОО – Державний архів Одеської області (або Держархів Одеської області).
ДПУ – Державне політичне управління.
ЖЦУ – Жива церква України.
РНКРСФРР – Рада народних комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки.
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.
ЦВК – Центральний виконавчий комітет.
ІНО – Інститут народної освіти.
ІПЦ – Істинна православна церква.
КК РРФСР – Кримінальний кодекс Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.
КК УСРР – Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки.
Комдопгол – Комітет допомоги голоду.
КПК УРСР – Комісія партійного контролю Української Радянської Соціалістичної Республіки.
КРФЦО – Контрреволюційна фашистська церковна організація.
МДБ – Міністерство державної безпеки.
НЕП – Нова економічна політика.
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки.

ОГПУ (рос.), **ОДПУ** – Об'єднане державне політичне управління (1923–1934 рр.).

ОГЧК (рос.) – Одеська губернська Надзвичайна (Чрезвычайная) комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами.

ОКРЦО – Одеська контрреволюційна церковна організація.

ОКЦФО – Одеська контрреволюційна церковна фашистська організація.

ОН НКВС – Особлива нарада при Народному комісаріаті внутрішніх справ.

ОУН – Організація українських націоналістів.

ПЦУ – Православна церква України.

РВ НКВС – районний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ.

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків).

РНК СРСР – Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

РНК УРСР – Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки.

РОВС (рос.) – Русский общевоинский союз.

РПМ – Румунська православна місія в Трансністрії.

РПЦ – Російська православна церква.

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія.

СБУ – Служба безпеки України.

СВУ – Спілка визволення України.

СОУ ДПУ – секретно-оперативне управління Державного політичного управління.

СПВ НКВС – спеціальний відділ Народного комісаріату внутрішніх справ.

СПО (рос.) – спеціальний відділ.

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.

УГКЦ – Українська греко-католицька церква.

УДБ – Управління державної безпеки.

УДБ НКВС УРСР – Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки.

УНР – Українська Народна Республіка.

УНС – Український національний союз.

УПК (рос.) – кримінально-процесуальний кодекс.

УПЦ – Українська православна церква.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1936 р.).

ЦВК – Центральний виконавчий комітет.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінського комуністичного союзу молоді України.

ПРАВОСЛАВНІ ОДЕГИ У ПОРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ (1917–1929 рр.)

1.1. Революція: боротьба містян-українців за упорядкування конфесійного життя

У ході Російської революції 1917 р., як зазначає знаний український історик С. Кульчицький, був народжений суспільно-політичний і соціально-економічний лад, який “варто називати комуносоціалізмом”¹. Цей лад жахливий у своїй суті, оскільки знищив десятки мільйонів людей, але, що саме важливо підкреслити, цей більшовицький комунізм спотворив демократичну природу людини, позбавив її внутрішньої свободи, зокрема й духовної, релігійної, що з огляду на нашу тему, є дуже важливою обставиною. Значна частина людей, оскільки вони жили цілих три покоління у комуносоціалістичному суспільстві (та й, власне, певний відсоток, продовжує залишатися ще й досі у шагреновій оболонці минулого), де держава здійснювала цілковите панування над особистістю, ілюструють нездатність обірвати пута державного патерналізму.

Усілякі зміни, зокрема радикальні, а революції якраз і призводять до докорінних переворотів і процесів, що збурене суспільство намагається (принаймні виношує надію) зреалізувати, за будь яких обставин ніколи не сприймалися Церквою як необхідність. Взагалі значна частка кліриків, як і у віддалені історичні часи, були скорше проти реформ, аніж жадали їх, чи були їхніми продукаторами. Варто згадати тільки як сприймалася інтриганамі й переслідувалася противниками церковна

¹ Кульчицький С. У жовтні 1917 р. перемогла більшовицька контрреволюція в оманливому вигляді радянської революції. Тиждень. 2017. № 4. URL: <https://Academia.edu/31205145/tyzhden.ua/history/> (дата звернення: 12.11.2017).

реформа у Московії, що проводив українець, ініціатор “ученої дружини” культурних діячів Феофан Прокопович у першій чверті XVIII ст. з “милостивого” запрошення царя Петра I.

Однак, “прикормлена” церква в Російській імперії, будучи перетвореною на служницю і відданицю владі цезарепапистськими методами, цілком задовольнялася тією роллю, яку їй відвела держава. Остання ж, в личині монархії, пішла навіть на те, що у загальноімперському законодавстві кінця XIX – початку XX ст., визначаючи правове становище станів у XI томі Зводу законів Російської імперії (1899 р.) та у “Кримінальному уложенні” (1903 р.) поставила захист інтересів Церкви та віри загалом вище династії і “Отечества”. Захищаючи інтереси віри, імперія встановлювала загалом 59 статей, які застосовувалися виключно до злочинців проти віри, водночас не більше 20 статей, відповідно, передбачали покарання за злочини проти імператора і його родини, проти верховної влади і за державну зраду.

Навіть олександрівські реформи 60–70-х років XIX ст., які суспільство Російської імперії різноверсивно сприйняло, не зачепили “святая-святых” опору монархії – церкву. Ніякі суди, окрім церковних, не розглядали справи духовенства, яке продовжувало бути окремою, привілейованою кастою-курією, залишаючись патріархальним стовпом монархії. І лише на початку XX ст. імперія, запровадивши низку реформ, що разом з тим торкалися Церкви й духівництва, певною мірою регламентувала місце духовної інституції і її “воїнства” у суспільстві. Церква і клір звільнялися від податків, заборонялося застосовувати щодо представників кліру тілесні покарання, дозволявся вільний вихід з духовного стану, діти священників могли отримувати звання, зокрема “Почесного громадянина” тощо. Однак, держава провела й секуляризацію церковних земель, взяла Церкву під контроль Священного Синоду, заборонила займатися промислами, торгівлею, володіти кріпосними селянами, заборонила обрання священників їх призначенням. Однак, все це аж ніяк не могло підштовхнути більшість затурканих і недалекоглядних попів до протесту проти системи, яка ж їх і утримувала, і що важливо, з них мала зиск.

Відтак альянс влади й церкви був наявним, і революція жодним чином не вписувалася в плани переважно ситого й умиротвореного пересічного православного церковнослужителя Російської імперії.

Революційні заклики лівих і правих радикально налаштованих індивідуалістів і членів партійних груп та союзів, не тільки залякували людину в сутані, рясі чи підряснику, а й відштовхували від церковно-релігійного життя віруючого й мало побожного обивателя. Для них революціонери, які намагалися “старий світ зруйнувати, до основ, а потім, свій, новий лад встановити” за принципом: “хто був ніким, той мав стати усім!” були “аспидами”, “воїнством диявола”, “червоного дракона” тощо. Відтак, місця у “світлому” атеїзованому світлому майбутньому для “квікуш”, “попів-мироїдів” не було передбачено.

В умовах Першої світової війни, в якій Росія “грала не останню скрипку” і крові людської пролила немало, церква, як опора царату, відспівувала загиблих сотнями тисяч і чемно закликала йти на світову бійню, класти християнські душі “За Бога, царя і Вітчизну”.

Ось таким виявився нарисних перебіг подій попереднього часу на 1917-й рік, який розпочав епоху революціонізму в усіх сферах життя суспільства на просторах імперій що руйнувалися.

Упродовж перших пореволюційних років більшовицька держава з її репресивно-каральним апаратом реалізовувала мету, яку ще раніше “обґрунтували” теоретики: німецький філософ-матеріаліст К. Маркс, а згодом його російський послідовник В. Ленін. Вульгаризатори від марксизму керувалися наступними ідеологічними постулатами: “Марксист має бути матеріалістом, тобто бути ворогом релігії, ставлячи справу боротьби з релігією не абстрактно, а конкретно, на підґрунтя класової боротьби, що йде на ділі...”². Навмисно не розглядаючи теоретичні догмати у викладі авторів революційного

² Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії. Повне зібрання творів в 55 т. [пер. з 5-го рос. вид.]. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 17. С. 389–399.

вчення (цій проблематиці присвячено достатньо фундаментальних праць відомих провідних вчених суспільствознавців), лише зауважимо, що за соціалізму місця для релігії у планах “класиків” не передбачалося. Навпаки, планувалася лише підступна, лицемірна, послідовна й жорстока боротьба проти неї.

Визначальним у ставленні держави до церкви як до духовного інституту, став декрет РНК РСФСР від 20 січня (2 лютого) 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”³, впровадження якого на теренах УСРР санкціонував декрет РНК республіки від 3 серпня 1920 р.⁴. Цей політичний курс супроводжувався масовою атеїстичною пропагандою. Більшовицька програма, ухвалена на VIII з’їзді РКП(б) у 1919 р., висувала в якості перспективної мети повне руйнування зв’язку між “експлуататорськими класами” й організацією релігійної пропаганди, аби сприяти якомога швидкому звільненню трудящих мас від релігійних забобонів⁵.

Поряд з тим, революційні події 1917 р. в Російській імперії дали поштовх до формування українських церков в умовах українського національного відродження, що повсюди на українських теренах забувало, зокрема і в Одесі. Справжньою південною столицею Української революції 1917–1920 рр. її небезпідставно вважає одеський історик О. Музичко, хоч українцям міста, на його думку, тоді довелося “зробити надзусилля, часто без державної підтримки, спрямовані на рятування власної ідентичності”⁶. У цей час в місті діяла потужна опозиція до українців, зокрема у середовищі російської інтелігенції, органів самоврядування та імперської церкви. У відповідь на таке відверте неприйняття всього українського

³ Законодавство про релігійні культу : зб. докум. і матеріалів / упор. К. З. Литвин, А. І. Пшеничний. Київ : Політвидав України, 1973. С. 53.

⁴ Законодавство про релігійні культу. С. 67–68, 71–72.

⁵ Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії. Повне зібрання творів в 55 т. [пер. з 5-го рос. вид.]. Київ : Політвидав України, 1971. Т. 17. С. 158–159.

⁶ Музичко О. Геноцид українців Одеси: історія та сучасні тенденції. URL: www.vox-populi.com.ua/gubrici/politika (опубліковано 6 вересня 2013 р., оновлено 13 вересня 2013 р.) (дата звернення 15.05.2017).

в Одесі було зорганізоване з кількохсот учасників українське віче (деякі джерела вказують на те, що віче доходило до однієї тисячі учасників). Водночас у місті почав виходити друком часопис “Українське слово”, який редагував відомий український соціал-демократ В. Чехівський. Останній активно співробітничав у цьому друкованому виданні, і до того ж, очолював Українську губерніальну Раду. У місті було утворено ще кілька видавництв, серед них виділялося – “Воля народу”, діяла низка молодіжних і юнацьких осередків товариств: “Одеська Січ”, “Союз української молоді” та інші.

З квітня-місяця свідомими українцями, активістами різних лівих та ліво-центристських українських організацій був розгорнутий рух за українізацію військових підрозділів, що розквартирувалися на Одещині, або передислоковувалися з румунського фронту. В таких обставинах релігійна громадськість в Одесі плекала думку про витворення помісної православної церкви і в місті, і в Україні, роблячи усе можливе задля реалізації поставленої мети.

Піднесення церковно-релігійного життя одеських українців було одним із потужних чинників розгортання Української революції в Одесі у 1917–1918 роках. Велику увагу зміцненню цього руху приділили світські лідери, зокрема: І. Луценко, І. Липа, С. Шелухин, В. Чехівський, П. Клепацький, В. Піснячевський, Е. Темницький, А. Ковальчук та інші. Природно, що в перших рядах цього руху перебували священники А. Гриневич, Ф. Деньга, ієромонах Микита, А. Вишинський, Я. Лисицький.

Погляди І. Луценко вибудовувалися на конкретній тезі, що українська церковна традиція більш орієнтована на Захід, а російська – на Схід. На цій підставі політик виступав за Українську автокефальну церкву. Цю думку, пише О. Музичко, ще більш прямо висловив В. Боровик, який у 1918 р. видав кольорову листівку з гаслом: “Самостійна Україна із своїм Богом, своїм паном і своїм хамом!”. П. Клепацький не схвалював ідеї про надання православної церкві панівного статусу в державі, напевно, співчуваючи ідеї відокремлення Церкви від держави. Процес українського національного відродження

він трактував із релігійно-національним піднесенням, порівнюючи Україну з Христом у терновому вінку, який ожив, незважаючи на дії ворогів.

Після заперечення російської владою та РПЦ всіх прохань українців задовольнити їхню національно-релігійну самобутність у рамках старого церковного устрою український рух перейшов у більш рішучу організаційну фазу. 26 листопада 1917 р. українці Одеси на проведеному церковному вічі обрали тимчасову комісію (комітет). До неї увійшли три священники – А. Гриневич, А. Вишинський, Ф. Деньга, та два мирянина – Л. Ковальчук та Литвинський.

Наступним етапом українського церковно-релігійного руху в Одесі було створення Єпархіальної церковної Української православної ради 12 грудня 1917 р., яку очолив (як голова президії) о. Антоній Гриневича, та члени ради: Л. Ковальчук, викладачі Хвостик та Крижанівський.

Від квітня 1918 року А. Гриневич очолив Тимчасову православну церковну раду на Херсонщині, попри те, у червні 1918 р. він брав активну участь і в діяльності Одеської української ради. Вже 8 червня 1918 р. на шпальтах одеської газети “Вільне життя” було надруковано заяву Одеської української ради за підписами Л. Ковальчука, А. Гриневича та інших з вимогами віддати наказ духовенству молитися за Україну, заборонити молебні за царя Миколу II тощо. Як і раніше, головною вимогою українців залишалось надання українцям церковної споруди, храму, де б українські священники, обрані українською громадою, регулярно відправляли церковні служби⁷.

Бурхливу діяльність серед одеситів розгорнули національно спрямовані клірики: ієромонах Микита (в миру Олександр Кожин), який здійснював церковні служби українською у Покрівській церкві, заснував українську книгозбірню, збирав кошти на український храм під час проведення різного роду вечорів, урочистих зібрань, вечірок тощо. Завжди

⁷ Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси. *День*. № 141. 2011. 11 липня.

виступав із запальним словом про культурне визволення, про будівництво українських культурних осередків та церков.

Приклад конфесійної толерантності подав 1918 року панотець М. Шаравський, який відправив панахиду у Православній церкві за популярним в Одесі українським діячем, галичанином, греко-католиком Е. Темницьким.

Дослідник українських церковних традицій під час революційних подій на Одещині 1917–1921 рр. О. Музичко визначає як вагомий внесок Одеси у загальноукраїнський церковно-релігійний рух: після переїзду з Одеси до Києва І. Липа та В. Чехівський посіли провідні місця у розбудові Української церкви у всеукраїнському масштабі. А саме – В. Чехівський очолив директорат департаменту віросповідань УНР, департаменту загальних справ Міністерства віросповідань Української держави. З його ініціативи уряд Директорії УНР 1 січня 1919 року проголосив утворення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Міністром культів і віросповідань в уряді став одеський сподвижник В. Чехівського – Іван Липа. У тому ж році А. Гриневич увійшов до тимчасової комісії для складання проекту статуту Української автокефальної церкви.

Значний вплив на релігійне життя та акцентування на українській церковній справі в Одесі здійснила в ході революційних подій представники Української греко-католицької церкви. Так, 21 листопада 1917 р., священник-галичанин Антоній Вишинський відправив українською мовою молебень в Успенській церкві, в якому брали участь священники-українці та співали українські вояки. Було виголошено здравиці Центральній Раді та її керівним органам. 26 листопада 1917 р. Українське церковне віче обрало тимчасову комісію (комітет), до складу якої, зокрема, увійшов священник А. Вишинський. Навесні 1917 р. з прибуттям до Одеси панотця Іллі Кливака провідна роль серед українських священників міста була перебрана в руки саме цього галичанина. Щоденні його служби в римо-католицькому костелі (зараз – Кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії, на вулиці Катерининській, 33)

супроводжувалися промовами про права українців, суспільно-політичні процеси в країні тощо.

У місті діяв церковний хор, яким опікувався вчитель гімназії, кандидат богослов'я о. А. Вишинський. На початку літа 1918 р. до Українського церковного комітету Греко-православно-католицької парафії на чолі з о. І. Кливаком входили: С. Кобринець, К. Шульгин, М. Грицай та І. Тарновський і І. Мушчинський⁸.

На початку 1918 р. представники галичан зайняли помітне місце серед провідників українського руху Одеси у громадсько-політичній, військовій та релігійній царинах. Щоправда, на думку О. Музичка, остання сфера, вочевидь, була вужчою, охоплюючи передусім галицьких греко-католиків.

Вершиною діяльності представників УГКЦ у напрямку національного розвою були 1918–1919 роки. Особливо влітку 1918 р., коли одеська громада прощалася з передвчасно померлим Е. Темницьким, колишнім головою відділу просвітних справ у Головному крайовому комісаріаті Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, очільника відділу позашкільної освіти у комісаріаті освіти. У серпні-місяці церемонія його відспівування проводилася на 2-му християнському цвинтарі й мала великий єднальний резонанс серед свідомих українців Одеси. У листі до митрополита А. Шептицького священник І. Кливак писав: “Співали три хори по дорозі, а в Костелі два мішані з Церков, очевидно українці, і була сила народу. Це була величава наша маніфестація, що цілий город порушила”⁹.

Справою надважливою отця Іллі було організувати будівництво першого в Степовій Україні греко-католицького храму. У червні 1918 р. Український комітет ГПКЦ парафії в Одесі

⁸ Музичко О. “Твердий фермент української державності” : участь галичан в одеських подіях Української революції 1917 – початку 1920-х рр. *Український визвольний рух*. Львів: Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. Збірник 16. С. 130.

⁹ Музичко О. “Твердий фермент української державності”. С. 128.

було розповсюджено звернення до парафіян і кліру, до інтелігенції і мирян з проханням офірувати на побудову храму в місті. Посилаючись на те, що в Одесі серед прихожан УГКЦ багато бідних робітників та прибулих із Західної України (з Галича і Холма), але зголоднілих духовно людей, які потребують згуртування в “стадо Христове”.

Активне протистояння між українською проуніатською і російською антиуніатською церковними християнським течіями ілюструє реакція часопису РосПЦ в Одесі “Родная страна”, яка у 1918 р. безперестанно друкувала статті завзятих противників унії, як то – О. Введенського, М. Шаравського, Г. Лисака та інших.

З встановленням влади большевиків, українська церковна справа певною мірою притухла, враховуючи розгул радикально налаштованих банд червоноармійської братви, матросні та відкритий наступ на українські культурно-просвітницькі осередки та активістів релігійних громад.

Новим поштовхом до проростання й укорінення паростків української самоідентичності в Одесі, які було вибудовано на одвічних церковних, мовних та моральних традиціях народу постав український автокефальних рух 20-х років ХХ століття.

1.2. Українські автокефальні громади в Одесі

В умовах пореволюційного більшовицького одержавлення Церкви (Церков) та церковних інституцій, що співіснували, а часом і камуфлювали під владний атеїстичний режим упродовж 20-х років минулого століття, і аж до самого фізичного знищення храмів, її духовних лідерів – поводитирів у пастирських облаченнях, – маємо на жаль малознаний і надто сегментарно досліджений історичний досвід творення релігійних громад Української автокефальної православної церкви в Одесі.

Однак, сторічна тяглість населення до автокефальної ідеї в Одесі, попри заперечні домисли деяких адептів і маргіналізкліоманів, твердо поставала в умовах явного домінування “великоросского” духу на теренах півдня Російської імперії, і особливо, у період розпаду її під ударом загального антиімперського соціального вибуху й, зокрема, бурхливих подій Національної революції 1917–1921 рр. Бачення свідомим українським соціумом Одеси вирішення проблем формування *власної* національної Церкви зводилося до утворення осередків автокефалії, основаної на церковному демократизмі, впровадженні української мови в богослужіннях, широкій просвітницькій роботі серед молоді тощо.

Історіографія цієї, певною мірою регіональної проблеми, проте надважливої для ствердження українськості півдня нашої країни, представлена не так просторо як би хотілося. Спершу у 1990-х роках нарисно і персоніфіковано виписав історію постановня автокефалії на півдні України у ранніх своїх працях полтавський історик В. Пащенко¹⁰, деякі постаті повернуто із забуття у нашій монографії¹¹, згодом знання

¹⁰ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. С. 92, 102.

¹¹ Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: “ВМВ”, 2018. 392 с. (див.: Мартиролог).

збагатилися кількома короткими нарисами та статтями¹² низки українських дослідників про українські церкви й кліриків-автокефалістів міста Одеси. Усе ж, на фоні сотень надрукованих праць проросійського спрямування саме про ту Православну церкву, яка перебувала й на тепер перебуває у підпорядкуванні й тісному спілкуванні з Московським патріархатом, доробок ґрунтовних праць виглядає надто невиразно. До прикладу, вельми обережною в акцентах є й колективна праця одеських дослідників, де вміщено цілий розділ “Покровська церква – знищений пам’ятник історії міста (1798–1933)”, в якому лише одним реченням згадується процес українізації, який ніби не виключав можливості ведення служби українською і в Покрівській церкві¹³. А відтак, ціле десятиліття історії української церковної громади при Покрівській церкві залишалося у забутті.

Одначе, відштовхуючись від зазначеної позиції і не вступаючи на шлях пропагандистського дискурсу, ставимо перед собою за мету, відтворити своєрідний церковний локус – перші парафії УАПЦ в Одесі – Покрівську (іноді – Покровський собор) та Вхідно-Ієрусалимську церкви, увиразнивши їх активних діячів та священнослужителів, під кутом зору відтворення локально-цивілізаційної картини, для якої притаманною

¹² Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939) : біографічний довідник / Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Київ : Смолоскип, 2011. 182 с.; Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі. *Українознавство*. 2016. № 4(61). С. 97–102; Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси. *День*. № 141. 2011. 11 липня; Михайлуца М. І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті періоду української революції. *Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.* : збірка наукових праць / відп. ред. О. А. Бачинська. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2017. С. 141–148; Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму у Південній Україні. *Відкрий для себе Україну*. Книга 1 / Кушнір В. Г., Могильницька Г. А. та ін. Київ: “Український пріоритет”, 2018. С. 169–186.

¹³ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А. П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону / Укл.: Г. І. Єфімова, Т. М. Іванова, Є. О. Каменєва. Одеса : Астропринт, 2015. С. 129.

є багатомірність історичного процесу, і людина, її Світ-Церква, як мікрокосм, що постає в широкому соціальному контексті й розмаїтих проявах і рефлексіях до Бога.

Джерельною основою цих студій є непросторі, часто інформаційно бідні й переважно уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення, свідчення підслідних та жертв політичних процесів кінця 20-х та 30-х рр. ХХ ст., спрямованих проти ієрейства УАПЦ та її прихильників. Реконструювання історії цих українських автокефальних релігійних громад вимальовувалось надто складно, невеличкими, часом дуже сегментарними, загнаними у кілька речень фактами про людей, події, церковну ситуацію тощо із десятків архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які перебувають на зберіганні Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО). Відкинуті ідеологічні вербальні догмати історичної доби, брехливо-міфологічні за суттю конструкції оперуповноважених ДПУ-НКВС, сфантазовані тексти обвинувачень і перехресних очних ставок та інші подібні фейки дивовижно склалися нами у пазли і вималювалося трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви і людей майже сторічної давності. Отже...

Історична довідка

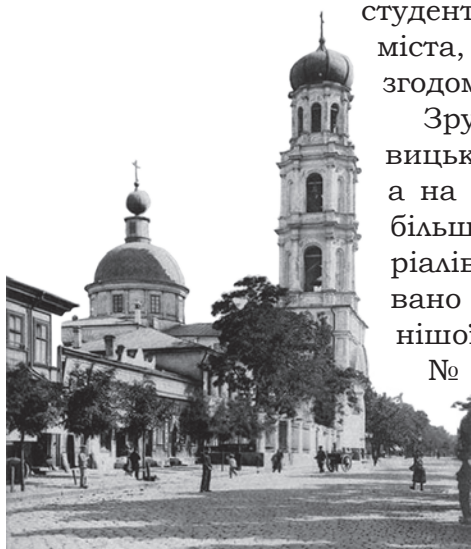
Осередок українського православного автокефального руху 20-х років ХХ ст. – Покрівська церква, в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці має багату історію. Перша дерев'яна споруда була збудована ще наприкінці XVIII ст. (1798 р.) й існувала як старообрядницька церква. На початку XIX ст. стара й не міцна церква прийшла до занепаду і на її місці упродовж майже десяти років з 1813 р. за проектом архітектора Ф. Фраполлі (керував також будівництвом Міського театру (зараз – Одеського оперного) було збудовано нову кам'яну церкву з тим же ім'ям. Завершення будівництва і освячення храму відбулося 1822 р. З одного боку храму, з часом, було прибудовано ще один храм в ім'я Івана Предтечі, а 1834 року – храм в ім'я чудотворця Митрофана Воронізького. Покровська церква на початку ХХ ст. входила до складу 1-го Благочинного

округу м. Одеси. Саме у період 1900–1907 рр., коли настоятелем церкви був протоієрей о. Гнат Якович Попов, ця парафія вважалася найкращою в Одесі¹⁴. Також у період 1905–1913 рр. тут служив найстаріший і шанований клірик Херсонської єпархії о. Олександр Яновський. Під час панахиди в пам'ять Т. Шевченка у Покрівській церкві 10 березня 1907 р. публічно прочитав проповідь українською мовою священник Мелетій Аркадійович Шаравський (служив у 1890–1916 рр.)¹⁵. 11 квітня 1910 р. у церкві було відслужено панахиду по драматургу і театральному діячу Марку Кропивницькому, під час якої співав хор української театральної трупи Т. Колесниченка¹⁶. Серед прихожан були представники української інтелігенції,

студенти багатьох навчальних закладів міста, члени товариства “Просвіта”, згодом “Українського клубу”.

Зруйнований храм під час більшовицького богоборництва у 1936 р., а на її місці з вимолених упродовж більше століття будівельних матеріалів: цегли і каменю було збудовано одну із споруд найпрестижнішої в центрі Одеси школи № 119 (сьогодні – Гімназія № 1 ім. А. П. Бистріної).

**Покрівська церква м. Одеса
XIX – 1 третина XX ст.
Знищена в 30-х рр. XX ст.**

Царепоборна революція 1917 р. в Російській імперії дала поштовх до формування української Церкви в умовах

¹⁴ Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початку XX ст.): монографія. Одеса : Фенікс, 2012. С. 272.

¹⁵ Українські губернські зїзди в Одесі у 1917 році : документи і матеріали / Упоряд. і автор передмови Т. Вінцковський. Одеса : Бондаренко М. О., 2017. С. 97.

¹⁶ Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А. П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону. С. 128.

національного відродження, про що ми вже зазначали. Буря атеїзму, як стверджує відомий історик анархістського революціонізму В. Савченко, хвилями накривала Одесу і в січні 1918 р., і в квітні 1919 р., але остаточно тиск богоборців і атеїстів став руйнівним з лютого 1920-го, оскільки “формальні” православні, побоюючись репресій або розчарувавшись у Божому заступництві, відійшли від церкви і віри¹⁷. Разом з тим, революційні катаклізми зі своїми трагедійними наслідками, на нашу думку, синхронно збуджували й тягу до віри, наvertsали до прадідівських традицій, до віри у Бога. Про стан українських церковно-релігійних справ і християнське пробудження в Одесі того часу можна судити зі спогадів М. Костирка, які наводить О. Музичко: “Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. <...> Особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні – там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі...”¹⁸.

На початку 20-х рр. на розвиток УАПЦ в південних українських землях, акцентує історик Віктор Савченко, вплинула позиція тимчасового керівника Херсонсько-Одеської єпархії єпископа Алексія (Баженова), який виявляв прихильність до української церкви. З організаційним оформленням УАПЦ на Всеукраїнському соборі 1921 р. на півдні України було створено адміністративно-територіальну структуру “Степ”, яку очолив єпископ Миколаївський і Херсонський Ф. Бучило (1922–1923 рр.) та єпископ Одеський і Балтський А. Гриневич, який мешкав у сільській церковній громаді з серпня 1923 р. і не прибув до Одеси, як зазначає відомий науковець С. Білокінь¹⁹, посилаючись на І. Власовського. Тоді ж в Одесі було утворено три приходи УАПЦ²⁰, з яких, на нашу думку,

¹⁷ Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). Москва : РОССПЭН, 2012. С. 216.

¹⁸ Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму. С. 180.

¹⁹ Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. Київ, 1990. С. 111. URL: history.org.ua/geo_1992_2 PDF (дата звернення: 10.10.2019).

²⁰ Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа. С. 225.

дві громади були утворені при Покрівській і при Входу-Іерусалимській церквах.

Активізацією справ українського церковного руху серед інших діячів на початку 1920-х років, як вважав архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко²¹, опікувався його приятель по Одеській духовній семінарії Андрій Навроцький *, колишній секретар упродовж 1907–1912 рр. архієпископа Димитрія (Ковальського)**. Сам А. Навроцький схарактеризував політичне життя в місті під час революційних подій доволі стримано й обережно (з огляду на перебування під тиском ДПУ – авт.):

“В Одесі національний рух під проводом Петлюрівщини не дуже охопив населення, але інстинктивно він був ближчий до українців чим Керенщина та Жовтнева революція”²².

Від 1921 року А. Навроцький став активно співпрацювати з прихильниками молоді автокефальної церкви разом з Я. Некрахою та іншими, тоді ж “навіть здобули свого священника о. К. Підчашинського та сколотили прихильників”. Водночас А. Навроцького було обрано до церковної ради і старостою Покрівської церкви, яка знаходилася на Жуковській вулиці, у колишньому єпархіальному домі.

²¹ Протокол допиту Жевченко Юрія Володимировича. 21 грудня 1929 р. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8496. Арк. 87–87 зв.

* Навроцький Андрій Федорович, 1881 р. н., закінчив Одеську духовну семінарію (1907), вчитель профшколи, діловод. З 1907 по 1912 рр. секретар архієпископа Дмитра. З дитинства А. Навроцький був знайомий з проф. М. Слабченком, коли той будучи ще студентом духовного училища займався репетиторством з Навроцьким, готуючи його до вступу до гімназії. Пізніше зустрічався на мітингах у громадських місцях після Першої світової війни, у губернський комісаріаті освіти під час Центральної Ради, у театрі тощо.

** Архієпископ Димитрій (Ковальський Михайло Георгійович), очолював Херсонську і Одеську єпархію з 1905 р. по 1913 р.

²² Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 10 вересня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 11218. Арк. 13.

Поряд з Навроцьким церковною справою опікувалися: член правління губспілки Яків Некраха, архітектор Ф. Нестурх*, Морущак, Іванов, Пінькос, Сотник, Ромашко, Клодько та інші віряни, переважно співробітники залізнично-дорожнього та водного транспорту. Окремою активністю виділялися колишній капітан пароплава Громашевський і отець Кирило Підчашинський – перший священник автокефаліст. Неабияку увагу було зосереджено на облаштуванні хору, задля чого було запрошено колишнього хормейстера Одеської опери. “Кругом церкви зібралося понад 100 осіб, які своєю працею, пожертвами намагалися поставити єдину українську церкву не гірше церков “тихонівських” або “живої”²³. До Одеси іноді наїжджали митрополит Василь Липківський, архієпископ Нестор Шараївський**, однак управління українською церквою в Одесі з боку Києва, як зазначає А. Навроцький, було вельми слабким: єпископа не було, інструкцій ані звідки було взяти, і тільки випадкові приїжджі з Києва привозили які-небудь розпорядження стосовно облаштування молоді церкви.

Від травня 1921 р., згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У, республіканська Надзвичайна комісія розпочала новий наступ у вигляді “глибокої розробки автокефального руху”. Почалися утиски автокефалістів в Одесі, вибіркові арешти, де-хто з активних борців за самостійність був

* Нестурх Федір Павлович (1857–1936), архітектор і педагог. Нащадок українського козацького роду Нештурхів. Отримавши освіту в Академії мистецтв у Петербурзі (1878–1881), переїхав згодом до Одеси (1900). Працював інженером-контролером, упродовж 1902–1920 рр. – головний міський архітектор. У своїх роботах використовував неobaroco, neorenesans, модернізовані історичні стилі. У 1928–1933 рр. працював професором Одеського художнього інституту і був звільнений з роботи як “соціально чужий робітникам і селянам елемент”.

²³ Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 4 жовтня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 11218. Арк. 28.

** Шараївський (Шараєвський) Нестор (1865–1929), архієпископ УАПЦ, член Української Центральної Ради. Очолював кафедру Київської сільської округи, був заступником митрополита з 1921 по 1927 рр. Одним з перших впроваджував українську мову в літургіях, псалмах та кантах.

розстріляний – П. Базилевич*, К. Литвиненко** та інші. А. Навроцький також довго не міг лишатися членом церковної ради, оскільки 1922 р. був заарештований за приховування церковного майна та, розплатившись на щастя лише штрафом, вийшов із в'язниці.

Згадуваний вище о. Кирило Підчашинський появився в Одесі біля 1921 року, після висвячення в сан у Києві і обрання громадою священником автокефальної церкви. Отець Кирило мешкав в Одесі до 1926 року, а потім перебрався до Катеринослава (зараз – м. Дніпро). Як зазначає А. Навроцький, о. Кирило прийняв духовний сан, щоби приховати своє минуле: зокрема, офіцерство, а також чиновницьку посаду комісара праці в Одесі, яку він займав у період гетьмана П. Скоропадського. Будучи активним і наполегливим, він швидко завоював симпатії парафіян, у багатьох з яких бував удома як близька людина. Саме тоді й виникла ідея створення народного хору, до складу якого активно залучалася молодь. Священник приятелював з україноцентричною родиною Побережників, що утримувала їдальню на вул. А. Толстого, де часто збиралася українська студентська молодь, відвідував міські школи: імені І. Франка, Першу промислово-профспілкову школу та інші. Відверте неприйняття радянських порядків виявляв і відомий в місті ієромонах Микита, який вдома мав доволі значну бібліотеку, і ця обставина, через великий попит серед студентства на українську книгу, сприяла залученню саме одеської молоді до процесу українізації не тільки світського життя, але й церковного.

Перше зіткнення з ДПУ змусило А. Навроцького відійти від парафіян, припинити працювати у церковній раді

* Базилевич П., член Української партії соціалістів-революціонерів, заступник голови Одеської Української спілки вчителів у період 1917 р., один із прихильників українізації системи освіти в Одесі.

** Литвиненко Костянтин Трохимович, 1875 р. н. був розстріляний (Див.: Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : історико-меморіальне видання [у 4 т.] / уклад.: А. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997–2006. Т. 1. 1997. С. 321).

й спрямувати свою роботу у напрямку організації музичного Товариства ім. Лисенка, куди він залучив і диригента Покрівської церкви Яциневича. Водночас із Харкова по всій Україні розпочався й поширювався рух за утворення Товариства ім. Леонтовича, відповідно й в Одесі теж була утворена аналогічна група. Прихильники лисенківського товариства поставили за мету утворити округову капелу, яка постала в результаті злиття двох товариств – ім. Леонтовича й ім. Лисенка. Товариство активно розповсюджувало серед парафіян Покрівської церкви білети на концерти, активно контактувало з парафіяльними священниками УАПЦ. Упродовж 1925–1926 рр. сформована капела спершу доволі успішно виступала, однак, через брак коштів і арешт її диригента К. Пігрова *, невдовзі перестала існувати. Спілкування творчих представників української громади в Одесі продовжувалося переважно через вечори під промовистою назвою – “Чашка чаю”. З ініціативи А. Навроцького та П. Білоскурського вечори влаштовувалися у приміщенні Товариства ім. Леонтовича. Святкування ювілею історика М. Грушевського не обійшло одеську культурну громаду, зокрема й Т-во ім. Леонтовича. Оскільки таке вшанування, на думку членів товариства, мало набути широкого суспільного значення, що на перших порах, навіть, правління товариства активно обговорювало власну участь у підготовці до такого заходу упродовж кількох засідань. Проте питання про широке вшанування відпало саме собою, оскільки переважила думка, що “М. Грушевський вчений і, відтак його мали вшановувати його учні”. Було зібрано кошти й надіслано до Києва на ім’я ювілейної комісії вітальний адрес і телеграму. На урочистостях безпосередньо від одеського осередку Т-ва ім. Леонтовича брав участь Д. Т. Бондаренко,

* Пігров Костянтин Костянтинович (1876–1962), хоровий диригент і педагог. Створював аматорські хорові колективи, керував церковними хорами, організовував концерти народної пісні та класичних творів. Упродовж 1920–1930-х рр. викладав в Одеській консерваторії, у 1930–1940-х рр. працював у Молдавії. Повернувшись до Одеси 1944 р., створив і був художнім керівником хору студентів консерваторії. Помер в Одесі.

який виступив з вітальною промовою до ювіляра. Члени товариства також неодноразово організовували збір коштів на допомогу населенню Галичини, яке потерпало від паводків, а кошти передавали через Укрбанк.

Нового імпульсу автокефальному рухові в Одесі й на півдні республіки надав своєю працею, призначений у 1927 р. на єпископську кафедру, архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко. Покрівський собор, як храм УАПЦ почав функціонувати саме з 1927 р., після передачі його УАПЦ, оскільки там була організована автокефальна община. Саме за сприяння архієпископа Юрія з Лівобережної України на Південь, до Одеси прибув о. Артамон Кузьминський, який опікувався Покрівською церквою до самого її закриття сталіністами у 1934 р.*

Біографічна довідка

Кузьминський Артамон Климентович, 1876 р. н. родом з м. Любар Житомирської області. До революції, закінчивши 1896 р. учительську семінарію в м. Коростишеві вчителював по селах Полтавщини упродовж 1896–1904 рр. З 1904 по 1916 р. завідував Полтавською міською школою. Після призову до імперської армії у 1916 р. направлений до школи прапорщиків, по закінченню якої у 1917 р. був призначений прапорщиком 251 Московського запасного полку. Після того, як у вересні 1917 р. у Москві було сформовано український запорозький полк, підрозділ переведено того ж року на зимові квартири до м. Суми (тоді Харківської губернії). Після жовтневого перевороту, до грудня 1917 р. Кузьминський перебував у війську в чині прапорщика, а згодом, за розпорядженням Центральної Ради переведений на вчительську роботу. Упродовж 1917–1922 рр. вчителював, працював завідувачем Полтавської міської школи. 1923 р. полтавським єпископом УАПЦ Костянтином (Кротевичем) був висвячений

* Після закриття храму священник мешкав в Одесі на вул. Золотарьовській, 6. Працював чорноробом, навіть сторожем у Дитячому санаторії. Заарештований 15 вересня 1937 р.

у священницький сан і служив у Троїцькій церкві УАПЦ с. Велика Богачка Полтавської губернії²⁴.

Після арешту й засудження архієпископа Юрія (Жевченка) о. Артамон Кузьминський, як соборний священник Покрівської церкви УАПЦ в Одесі, продовжував йому надавати матеріальну допомогу. Священник цей, після закриття Покрівської церкви у 1934 р., їздив до Харкова у квітні того ж року, де зустрічався з митрополитом УАПЦ Іваном (Павловським), шукаючи підтримки у справі української церкви, нащо той запропонував: повертатися до Одеси і з числа активних вірян, створивши ініціативну групу, ставити питання про відкриття церкви УАПЦ. Що, власне, й зробив священник Кузьминський. Ініціативну групу очолив Степан Савич Капкан як голова церковної ради, та активні члени церковної громади: К. Здоренко, Х. Мазепа, Жосан, П. Крижановський, С. Капкан, Ф. Касьянчук, Москаленко, Р. Щирський та ін. Так, активним борцем за українську церковну громаду був Капкан Степан Савович – електромонтер заводу ім. А. Марті, голова церковної ради Покрівської общини УАПЦ (фактично з січня 1929 р.). С. Капкан виконував також і обов'язки члена і секретаря окружної ради УАПЦ з 1926 р. безперервно. Із його ж свідчень²⁵ саме на 2-му одеському цвинтарі у братській могилі було поховано українців, які боролися в лавах армії УНР з білогвардійськими добровольчими підрозділами у грудні 1918 р. Похоронній процесії саме цього часу, як одному з елементів меморіалізації тієї епохи, на основі різноманітних джерел (періодики, спогадів) присвятив неординарні статті дослідник Української революції на півдні України Т. Вінцовський²⁶.

²⁴ Протокол допиту Кузьминського Артамона Климентовича. 16 жовтня 1937 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 1438. Арк. 196–202.

²⁵ Протокол допиту Капкана Степана Савовича. 14 вересня 1929 р. ДАОО, Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8469. Арк. 13–13 зв.

²⁶ Вінцовський Т. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1917 року). *Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Випуск 21. Одеса :

Обряд погребіння й відспівування 33 українських вояків здійснювали проукраїнські за поглядами клірики (на той час автокефалістів в Одесі ще не було): священник Яків Лисицький та ієромонах Микита Кожин. Між іншим, митрополит Херсонський і Одеський Платон*, будучи противником руху за утворення Української церкви, переслідував за прихильність до українства о. Якова Лисицького, відправивши його у сільську парафію, де він і доживав свого віку. На похоронах “вбитих українських вояків було присутньо багато робітників, які несли гроби з моргу через Старопортофранківську вулицю (“біля товчка” (базару. – авт.)”²⁷, оскільки командування Добровольчої армії і французькі інтервентські власті, через боязнь зіткнень протиборчих сил і ескалації нового збройного протистояння, заборонили поховальній процесії просуватися центром міста. Потому, на братській могилі, щороку після Великодня у Фомину неділю, стало традицією проводити соборні панахиди. Про дату й час цих заходів заздалегідь прихожан сповіщали у храмі, і саме визначення заходів було прерогативою церковної ради. У 1928 і 1929 роках панахиду проводив архієпископ Юрій Жевченко за участі соборного духовенства й хору. Участь останнього була обов’язковою в усіх архієрейських службах, а оплата хористам здійснювалася церковною общиною. На могилу покладали вінки, зокрема у 1929 р. принесені сестрами із Покрівського собору.

Друкарський дім. 2016. С. 117–126; Його ж. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1918 року). *Південний-Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Випуск 22. Одеса : Друкарський дім. 2017. С. 97–108.

* Платон (Порфірій Федорович Рождественський) (1866–1934), з лютого 1918 р. митрополит Херсонський і Одеський, головував на Священному Синоді новоутвореної Української Автономної Церкви. Емігрував до США, де керував Північно-Американською єпархією. Проголосив 1933 р. Американську церкву автономною від Московської патріархії. Помер 1934 р.

²⁷ Із протоколу допиту Л. І. Михайлова (1882 р. н.), бухгалтера, члена президії церковної ради общини УАПЦ при Покровському соборі м. Одеси. 14 вересня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8469. Арк. 17–17 зв.

Активну українську присутність репрезентував і причет Вхідно-Іерусалимської церкви УАПЦ, що знаходилася на 2-й Заставі в Одесі. З ініціативи, яка виходила від членів общини, священник цієї церкви о. Федір Деньга, за участі ієромонаха Микити Кожина і дияконів Руденко Олексія та Артюха Семена 28 травня 1926 р. організував панахиду по Івану Франку на вшанування 10-річчя по його смерті. На той час саме ця церква залишалася єдиною українською церквою в Одесі²⁸. Є свідчення, що саме у цій церкві подавалися записки-пам'ятки про поминання вбитого у Парижі Симона Петлюри, та промовлялася фраза: “Життя своє положивши за нарід український”. Кожного року наступної неділі після Пасхалії українською церквою та громадою здійснювалися панахиди на братських могилах по загиблим у 1918 р. гайдамакам, яких було поховано на 2-му цвинтарі м. Одеси. Ці панахиди до організації центральної Покрівської автокефальної общини здійснював ієромонах Микита Кожин, а потім, урочисто й за участі усього причту й церковного хору, кліром Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ²⁹.

Початком відвертого неприйняття радянської влади й існуючої системи для отця Федора Деньга³⁰, став 1918 рік, зокрема після того, як при єпархіальному домі за архієпископа Одеського Димитрія відбулася нарада представників частини єпархіального духовенства. Обласні органи НКВС, зокрема начальник IV відділу УДБ УНКВС лейтенант ДБ Калюжний, приписував цьому зібранню кліриків особливе місце у фабрикації справи про “Одеську контрреволюційну церковну

²⁸ Протокол допиту Федора Климовича Деньга. 13 вересня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8496. Арк. 44.

²⁹ Протокол допиту Федора Климовича Деньга. 13 вересня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8496. Арк. 50.

³⁰ Деньга Федір Климентович, 1879 р. н. народився в м. Черкаси, українець, служитель культу – священник. На час арешту працював маляром в артілі Промпобутбуд (Промислового побутового будівництва). Репресований постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. по справі “ОКФЦЮ”. Розстріляний 30 травня 1938 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 1–399.

організацію” (далі – ОКРЦО. Детально про це йтиметься у Розділі 2), яка ніби прийняла рішення про створення “священних загонів” з метою “об’єднання віруючих і використання їх як реакційної сили у боротьбі з радянською владою”. Цією нарадою керував митрополит Платон (Рождественський), за визначенням депеушників “найреакційніший представник одеського духовенства”.

Згодом, “після розділу у 1922 р. на різні церковні орієнтації”, о. Федір Деньга пристав до автокефального руху і став священником Вхідно-Ієрусалимської церкви. Підтримував тісні зв’язки з отцем Кирилом Підчашинським. За “версією” слідчих НКВС, саме о. Кирило й завербував о. Федора до контрреволюційного угруповання, яке з часом увійшло до “Союзу визволення України”. З арештом священника Підчашинського К., який ніби здійснював керівництво Одеською групою СБУ, цю організацію на півдні очолив архієпископ Юрій Жевченко. Після арешту останнього, священник Деньга підтримував стосунки з керівництвом СБУ: архієпископом Юхимом (Евфимієм) Калішевським, Всеукраїнським проповідником автокефалії Володимиром Чеховським, о. Артамоном Кузьминським, священником Покрівської церкви. Усі вони, як зазначено у протоколі допиту, заарештовані у різні часи. У процесі допиту, слідчого цікавило, хто ще із священнослужителів-автокефалістів увійшов до контрреволюційної фашистської організації. Із протоколу стає зрозумілим, що слідчий вкладає в уста підслідного саме те, що вже було відомим слідству, зокрема, й ті члени т. зв. організації, кого ніби називає о. Федір Деньга, вже були заарештовані, як наприклад, митрополит Одеський Костянтин Спаський, з яким він був знайомий ще за навчання в Одеській семінарії. До організації входили: колишній диякон Іващенко Василь, який працював у 1938 р. у Капеллі бандуристів в Одесі, а також Федір Дикий – колишній протодиякон, співак Одеської оперної капели. Загалом ніби до “Одеської контрреволюційної фашистської церковної організації” (далі – ОКЦФО) входило 57 осіб, колишніх представників православного кліру, колишніх білогвардійських офіцерів,

учасників повстанських рухів, просто побожних мирян³¹. Серед учасників ОКЦФО антирадянською повстанською діяльністю “займалися” священник Гдешинський Григорій з с. Граданиці Біляївського району, що під Одесою. Моргуненко Данило колишній дяк, колишній священник Адиров Іван, священник Андріанов Олександр та інші.

Дещо ширшу інформацію про автокефального отця Федора Деньгу знаходимо у матеріалах архівнослідчих справ кінця 30-х та кінця 50-х років минулого століття, зокрема у постанові від 4 травня 1938 р. помічника начальника відділення IV відділу УДБ УНКВС в Одеській області Мошковського по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського, Івлієва та інших за ст.ст. 54-6, 54-10, і 54-11 УК УРСР.

Біографічна довідка

Деньга Федір Климентович, 1879 р. н., уроджений у м. Черкаси, мешканець м. Одеси, українець, громадянства СРСР, з вищою духовною освітою, із міщан, до арешту працював малярем артлі “Промпобутбуд”, колишній піп. Священник звинувачувався в тому, що *“був учасником КРФЦО, в яку був залучений у 1934 р. митрополитом Костянтином (Спаським). Упродовж 1923–1934 рр., перебуваючи на службі в автокефальній церкві, був учасником “СВУ”. Організаційно був пов’язаний з Подчешинським, Жевченком, Калішевським, Чеховським, які як учасники СВУ – засуджені, а також з членами к-р. організації – Блошенко, Лабунським, Поповим (засуджені). Упродовж усього періоду існування радянської влади вкрай реакційно налаштований, систематично вів антирадянську повстанську роботу серед мирян, збуджуючи невдоволення до Радянської влади, розповсюджуючи різні наклепницькі провокаційні слухи про скору загибель Радянської влади, збирав шпигунські данні...³²*

³¹ Протокол (копія) допиту Блошенка Никифора Архиповича (1868 р. н.). 15 квітня 1938 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 66–72.

³² Постанова по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського та ін. 4 травня 1938 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 268.

За два дні потому було винесено постанову про спрямування слідсправи № 133832 на розгляд трійки при УНКВС в Одеській області. Розстріляні були усі відповідно до постанови трійки від 6 травня 1938 р. о 24.00 годині 30 травня³³, серед них і священник-автокефаліст Федір Деньга. Визначенням Воєнного трибуналу Одеського ВО від 30 вересня 1958 р. Деньга Ф. К. разом із шістьма розстріляними православними кліриками був реабілітований.

У слідчих матеріалах 50-х років у порядку надзору й перегляду справ 1930-х років знаходимо деякі уточнення щодо біографічних даних і діяльності о. Федора Деньги. Так, у протоколі допиту від 19 квітня 1958 р. протоієрея Казанської церкви о. Якова Брюховецького, як свідка з приводу перегляду справи Ф. Деньги, йдеться про те, що “з 1914 р. Деньга був священником Вхідно-Ієрусалимської церкви в Одесі до 1918 р. Приблизно з 1920 по 1923 рр. Деньга за своїм світоглядом відійшов від ПЦ і пристав до українського самосвятського руху, який проповідував “самостійність України”, однак його віруючий народ не підтримав і він залишив парафію... Що торкається питання щодо його приналежності до автокефальної церкви, яка боролася за “самостійну Україну”, то мені про те достеменно невідомо”³⁴. Своє знайомство з о. Федором Деньгою підтверджував і диякон Казанської церкви Киселевич Полікарп Олександрович, зазначаючи, що в період 1926–1928 рр. знав його як священника Вхідно-Ієрусалимської церкви, хоча й близьких відносин з ним не мав. Іноді бачилися на єпархіальному з’їзді і в Преображенському соборі³⁵.

Із свідчень викладача духовної семінарії Зубкова Семена Васильовича (1881 р. н.), який перебував під слідством тричі: 1927, 1930 і 1938 роках дізнаємося про жахливі методи

³³ Витяг з протоколу № 183 засідання трійки при УНКВС в Одеській області. 6 травня 1938 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 285.

³⁴ Протокол допиту свідка Брюховецького Якова Георгійовича. 19 квітня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 298.

³⁵ Протокол допиту Киселевича Полікарпа Олександровича. 19 квітня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 309.

вибивання слідчими зізнань про антирадянську діяльність і, відповідно, розуміємо способи отримання неправдивої інформації. Так, С. Зубков³⁶ заявив наступне:

“Деньгу Федора я знав як благочинного Очаківського округу, а згодом я його бачив, коли останній раз перебував під слідством і нас одночасно допитували на Маразлійській вулиці. Я можу стверджуюче сказати, що Деньгу під час слідства сильно били і я особисто чув, як він кричав і стогнав. Приблизно я в останній раз бачив Деньгу 25 квітня 1938 р., коли його вели на допит... Поки Деньга був благочинним – це період приблизно до Жовтневої революції про нього нічого осудного не замічалось, а коли у Києві виник автокефальний рух в церкві, очолюваний Липківським, то Деньга явився, як я в той час чув розмови, агентом Липковського в Одесі у Вхідно-Іерусалимській церкві на 2-й Заставі. Цей період приблизно відноситься до 30-х років [скоріше до 20-х! – Авт.]. Тоді в Одесі не було жодного священника, який би розділяв переконання Деньги”³⁷.

Священник-пенсіонер Сурмелі Костянтин Костянтинович наголошував на тому, що “Деньга відправляв службу українською мовою. Про причетність Ф. Деньги до автокефальної течії мені нічого невідомо. Я тільки пам’ятаю, що він один в Одесі служив українською мовою, однак його служба нехтувалася прихожанами через те, що проводилася українською мовою”³⁸. А відомий в Одесі священник Гдешинський Григорій

³⁶ Зубков С. В. був заарештований органами НКВС втретє 23 квітня 1938 р. Перебуваючи під слідством піддавався щоденному побиттю, “зламався” і, давши згоду бути інформатором, був звільнений. Як свідчить сам Зубков, він перебував на зв’язку з органами до 1956 р. Протокол допиту священника-пенсіонера Зубкова Семена Васильовича. 19 квітня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 310–311.

³⁷ Протокол допиту священника-пенсіонера Зубкова Семена Васильовича, 1881 р. н. від 19 квітня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 311.

³⁸ Протокол допиту священника-пенсіонера К. К. Сурмелі, 1885 р. н. від 27 травня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 330.

Петрович (1886 р. н.), який був знайомий з Деньгою Ф. ще за навчання у Київській духовній академії з 1909 року, навпаки підкреслював, що “о. Федір Деньга за своїми переконаннями і в службі церковній був прихильником автокефального руху, який ставив своїм завданням відокремити українську церкву від російської з національних міркувань”³⁹.

Окремою новелою вирисовується сакралізація пам’яті загиблих українських гайдамаків, видатних українських діячів, зокрема – Івана Франка, Симона Петлюри та інших автокефальними священниками в Одесі у другій половині 1920-х років. У багатьох текстах допитів свідків і підслідних особливо виясняється причетність до поминання особи одного з лідерів УНР – С. Петлюри. Шляхом перехресного аналізу свідчень різних фігурантів справи, нами виявлена певна несуголосність спогадів, яка пояснюється різними причинами, серед яких природне самозбереження брало верх. Людина перед обличчям слідчого, часто через застосування побиття й тортур (про що свідчить С. Зубков) зазвичай приховувала правду, аби не бути звинуваченим і, відповідно, не попасти під репресії.

Панахиди по загиблим проводились священником єдиної церкви УАПЦ в Одесі о. Федором Деньгою, що підтверджується протоколом допиту панотця⁴⁰. Так, 28 травня 1926 р., за ініціативи членів громади проводилась панахида по І. Франкові, присвячена десятій річниці його смерті. Саме дійство проводив настоятель церкви о. Федір за участі ієромонаха Микити Кожина і диякона Руденка Олексія. Однак священник Ф. Деньга категорично відкидав обвинувачення у тому, що одночасно поминали й С. Петлюру. Він пояснював це тим, що ніхто не подавав т. зв. пам’ятки про поминання убитого у Парижі Симона Петлюри. Окрім того, існувало й інше

³⁹ Протокол допита священника-пенсіонера Гдешинського Г. П., 1886 р. н. від 28 травня 1958 р. ДАОО. Ф. 8065. Оп. 2. Спр. 2856. Арк. 331–332.

⁴⁰ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 49–50.

церковне правило-звичай: під час таких урочистих спеціальних панахид по окремим особам, інших імен не поминають. Отець Федір наполягав, що під час обряду поминання такої фрази: “життя своє поклавши за нарід український” ніхто не вимовляв. Щодо панахид на братській могилі по вбитим у 1918 р. гайдамакам, які поховані на 2-му кладовищі, священник зазначив, що “такі панахиди здійснювалися під час першої неділі після Великодня щороку”, але сам священник в них участі брати не міг, оскільки проводив аналогічні молебні на найближчому від свого Вхідно-Єрусалимського храму цвинтарі на 2-й Заставі. Ще до організації Покрівської автокефальної общини здійснював панахиди ієромонах Кожин, а згодом причт Покрівського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ. Усі панахиди здійснювалися урочисто, за участі хору і всього причту.

Священник Покрівського собору УАПЦ Кузьминський Артамон Климентович, який служив панотцем з 1927 р. в храмі Покрівської общини, також стверджував на допиті 14 вересня 1929 р., що “панахиди на братській могилі на 2-му кладовищі проводилися кожного року, їх проводив і в 1928, і в 1929 рр. Юрій Жевченко, вони відбувалися не по вбитим і похованим у братській могилі, а носили характер загальної панахиди по всім похованим на кладовищі, ніяких промов і проповідей і покладань квітів ніхто не здійснював...”⁴¹.

Особливо за активізувалася робота з приїздом до Одеси у 1927 р. на єпископську кафедру Юрія Жевченка⁴². Архієпископ неодноразово виїжджав у справах церковних до Миколаєва, спілкувався з активними прихильниками автокефального руху на Миколаївщині, зокрема зі священниками

⁴¹ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 51.

⁴² Про діяльність архієпископа Юрія (Георгія) Жевченка нами опубліковано статті окремо в наукових збірках і журналах в Одесі (2018) та Полтаві (2019). У цій книзі йому присвячено один із підрозділів (див.: Голгофа одного клірика. Архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко).

о. Андрієм Гуком*, о. Пилипом Татарко та іншими, тричі проводив богослужіння в кафедральному соборі. Виступаючи з проповідями, завжди наполягав на тому, що через Церкву можна визволити народ, “визволяючи українську церкву від впливу церкви слов’янської – визволяєш українців від русифікації”⁴³.

З протоколів допиту заарештованих автокефалістів стає зрозумілим, що під час спецоперації проведеної на Полтавщині у вересні 1929 р. начальником Полтавського окрвдділу ДПУ Бржезовським було надіслано до Одеського окрвдділу ДПУ копії свідчень⁴⁴ про діяльність архієпископа Юрія на Лівобережній Україні: Кононенко Григорія 20 вересня 1929 р. автокефального священника с. Федунки Шишацького району Полтавського округу, який 1925 р. ніби приєднався до УАПЦ “під впливом єпископа Юрія (Жевченка) та священника Кротевича”. Саме вони вважали, що “українська церква повинна мати кругом себе українську людність”. А диякон Воскресенського собору м. Полтави УАПЦ Василь Васюк зазначив на допиті 17 вересня того ж року, що “єпископ Жевченко і священник Таран <...> влаштовували бесіди, на яких намагалися підняти національну свідомість віруючих, шляхом розповідей про національний визвольний рух українців і таке інше”.

Активне листування, перехресні пересилки копій протоколів допитів автокефалістів на Полтавщині і на Одещині, свідчать про активну комплексну розробку органами ДПУ з метою загальнореспубліканського удару по УАПЦ. Прохання начальника Одеського окрвдділу ДПУ до Полтавського окрвдділу ДПУ дають змогу зрозуміти механіку розробки та фабрикації справ щодо автокефалістів. Свідчення, вибиті з уже заарештованих і обвинувачених “у підготовці збройного повстання проти

* Гук Андрій, активний діяч автокефального руху на Миколаївщині, був учасником і уповноваженим Всеукраїнських соборів УАПЦ, підтримував тісні стосунки з Василем Липківським, єпископом Марком Грушевським.

⁴³ Витяг з допиту Пилипа Леонтійовича Татарка. 9 жовтня 1929 р. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 8496. Арк. 60.

⁴⁴ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 53.

радянської влади під прапором боротьби за Українську народну республіку” священника с. Жуковки Машівського району Полтавського округу Федора Стрижака та голови автокефальної ради цього ж села Юхима Ведюка⁴⁵. У протоколі допиту священника Ф. Стрижака від 6 листопада 1929 р. архієпископ Юрій Жевченко і священник Таран постають “як люди глибоко віддані самостійній Україні, які готові надихнути народ для повстання проти радянської влади. Жевченко у своїх промовах натякав на необхідності організації повстання”. Із цього Ведюк робив важливий висновок, що “необхідно виховувати і підготовлювати народ до розуміння подібних закликів боротьби за незалежність України”. За його словами Ю. Жевченко наголошував: “треба кріпко триматись, щоб бути готовими до визволення України з під московського правительства, то може діждемося, що будемо самі собою управляти”⁴⁶.

Після арешту і розправи над архієпископом Юрієм Жевченком у 1929 р. на одеську кафедру УАПЦ було направлено Юхима Калішевського, який перебував при церковних справах до самого арешту у 1930 р., як вважає відомий науковець С. Білокін⁴⁷.

Підводячи підсумок зазначимо, що Українська церква на півдні України виплекана в горнілі Української революції 1917–1921 рр. та у жорсткому протистоянні з різними церковними течіями, ідеологічними й політичними інституціями. Невеликі за числом осередки релігійного українства в Одесі, позиціонували себе як значні й безпосередні учасники процесу становлення Української державності і її Церкви. Навіть в умовах ідеологічного протистояння, атеїстичного розгулу, довготривалого цькування й терору репресивними методами з боку більшовицького режиму українські автокефальні парафії, їхні

⁴⁵ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Арк. 75.

⁴⁶ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Арк. 76–77.

⁴⁷ Білокін С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. Київ, 1990. С. 113. URL: history.org.ua/geo_1992_2 PDF (дата звернення: 17.12.2018).

пастирі боролись і вистояли, хоча й ціною особистих жертв, відтак підготувавши підґрунтя для воскресіння через століття помісної Православної Церкви України. Сьогодні, долаючи традиційні стереотипи минулого, маємо усвідомлювати усю значущість і, водночас, відповідальність за історичне сьогодні.

Біографічна довідка

Калішевський Юхим (1893–1937), єпископ УАПЦ. Закінчив духовну семінарію (1913), історико-філологічний факультет у Варшаві (1917). Висвячений у єпископа Звенигородського (1922), був єпископом Черкаським і Єлисаветградським УАПЦ (1923–1929). Єпископ Одеський УАПЦ (1929–1930). Перебував під арештом кілька місяців 1930 р. в Одесі, а з осені 1933 р., після зречення сану й каяття, перебрався до Білої Церкви, де працював бухгалтером. Влітку 1937 р. ув'язнений Київським обласним управлінням НКВС і засуджений за колективною справою священників до розстрілу.

1.3. Православні і влада в умовах НЕПо

Визначаючи сутність періоду 20-х років ХХ ст. не можливо не погодитись з відомим одесознавцем, істориком В. Савченком, який комплексно схарактеризував непівське суспільство Одеси, зазначивши у одній з чисельних своїх книжок, що місто виявилось в цей час “розділеним не тільки за соціальним, класовим, партійним, національним критеріями, однак і за конфесійним”⁴⁸.

⁴⁸ Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). С. 216.

* підкреслення наше.

Проте, спершу зупинимось на більш ширшій від масштабів Одеси географії експериментаторських процесів, що здійснювали більшовики у перші п'ять пореволюційних років. Зрозуміло, що саме 20-ті роки стали вирішальними у державно-церковних стосунках в УСРР. Українські більшовики діяли за вождівським, ленінським сценарієм, тобто намагаючись “боротьбу з релігією поставити науковіше”, “розпочати кампанію після серйозної підготовки”, як писав їхній ідейний натхненник⁴⁹.

Перший етап тотального наступу на православ'я в Україні було здійснено у притаманній більшовикам цинічній і підступній формі. Прелюдією до антицерковної вакханалії став “підготовлений” голод 1921–1922 років. 23 січня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У (у складі Г. Петровського, Х. Раковського, А. Іванова, О. Лебеда та членів ЦК М. Скрипника і О. Владимірова) розглядається питання про збір золота і срібла з церков на користь голодуючих, видається директива не протидіяти селянам для задоволення місцевих насінних і продовольчих потреб шляхом вилучення золота й срібла у церков, губкоми зобов'язуються широко оповіщати в пресі про хід таких акцій⁵⁰.

Через три місяці, у березні, політбюро більшовицької партії знову повернулося до питання про вилучення золота і срібла на користь голодуючих, на цей раз “використовуючи кон'юнктуру, що сталася в зв'язку з боротьбою між автокефалістами і екзархістами”. З “метою інтенсивнішого вилучення цінностей” до середини квітня 1922 р. відбулося ще три засідання ЦК КП(б)У, які розглядали питання активізації процесу вилучення церковних цінностей⁵¹, в результаті чого відповідний циркуляр за № 1961 ЦК РКП(б) був надісланий в глибинку республіки, на місця.

⁴⁹ Ленін В. І. Пропозиції до проекту постанови пленуму ЦК РКП(б) про пункт 13 програми партії. Повн. збір. тв. : в 55 т. К. : Вид-во політ. літ-ри, 1971. Т. 54. С. 440.

⁵⁰ Чорна книга України : зб. док., архів. матер., листів, допов., статей, досл., есе / [упор., ред., макетув. та коректура кн. Ф. Зубача; передмова В. Яворівського]. Київ : Просвіта, 1998. С. 47.

⁵¹ Чорна книга України. С. 48–49.

Цілком розв'язало руки каральним органам та Державному політичному управлінню (ДПУ) рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1922 р. про утворення комісії, яка надіялася усіма повноваженнями і правами, аж до адміністративного арешту і передачі під суд за невиконання її розпоряджень і за “бездіяльність”.

На 1 березня 1922 р. в офіційно визнаних голодуючими п'яти українських губерніях вже голодувало 36% населення, близько 3,5 млн осіб. З південних губерній найбільше голодувало людей у Миколаївській і в Одеській – понад половини населення. Можна припустити, зазначають автори “Енциклопедії українознавства”, що в Україні у наслідок цього голоду померло понад 500 тис. осіб⁵², хоча в дослідженнях останніх років називаються різні цифри від 235 тис. до півмільйона⁵³, однак точну цифру, на жаль, встановити не є можливим.

На думку українських істориків (особливо, В. Пащенко, В. Алексеєва, А. Киридон, О. Тригуб та інші), державно-партійне керівництво не вбачало у вилученні церковних коштовностей засобу порятунку народу від голоду та покращення його долі. Зафіксовано багато випадків, коли при вилученні коштовностей місцеве населення та духовенство бажало обміняти церковні речі на хліб там же, на місцях. Про це, між іншими прикладами, повідомлялося у листі ЦК КП(б)У губкомам партії 4 квітня 1922 р.⁵⁴. Справжньою ж метою більшовиків було завдання удару по політичним противникам – у першу чергу по Церкві як духовній інституції, по духовенству та віруючим громадянам.

В економічному плані декрет про вилучення церковних цінностей не дав бажаного результату, оскільки, з відомих причин, не вдалося запобігти голодові та полегшити страждання людей. За даними В. Пащенко, на квітень 1923 р.

⁵² Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович] / (Репринт. відтвор. вид. 1955–1984 рр., перевид. В Україні. Львів : “Молоде Життя”, 1993. С. 406.

⁵³ Голодомор 1921–1923 рр. Територія Терору. URL: <http://www.territory-terror.org.ua/history/1919-1939/srsr2/> (дата звернення: 05.08.2019).

⁵⁴ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. С. 44.

в країні було вилучено: золота – 26 пудів 8 фунтів 36 золотників; срібла – 24565 пудів 9 фунтів 51 золотник; золотої монети – 6185 крб., срібної монети – 229 пудів 34 фунти 66 золотників; діамантів та іншого коштовного каміння – 1 пуд 34 фунти 18 золотників тощо⁵⁵.

У політичному ж плані ініціатори кампанії зробили все можливе, щоб розпочати шалений репресивний наступ на саме духовенство. Судові процеси проти священників мали виключно політичний характер. Як правило, арештованим священникам інкримінували “контрреволюційну діяльність”, “спротив органам влади під час вилучення чи приховування церковних цінностей”, “агітацію проти вилучення цінностей” тощо. Так, на Одещині в 20-х рр. було репресовано 37 осіб, з них безпосередньо священнослужителів – 28, решта – монахів, церковних старост та інших⁵⁶. Упродовж 1922–1923 рр. були притягнуті до кримінальної відповідальності служителі православних культів: отець Філіп Гірканов – “... за спротив вилученню цінностей у 1922 р.”⁵⁷; отець Стефан Лобачевський, священник Успенської церкви в Одесі, якого у тому ж році було засуджено на 6 місяців ув’язнення⁵⁸; отця Ігнатія Бриля було засуджено у 1923 р. за служіння молебна й агітацію в селі Сичавка Одеської області, однак губернський суд його нащастя виправдав⁵⁹; іподиякон Миколай Стефанов, якого три місяці утримували під слідством в одеській в’язниці⁶⁰; настоятель Ботанічної церкви отець Олександр Введенський заарештовувався ДПУ як “чорносотенний пропагандист та

⁵⁵ Пашенко В. О. Держава і православ’я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. С. 50.

⁵⁶ Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997–2006. (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”). Т. 1. 1997. С. 677.

⁵⁷ Архів управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ в Одеській області), м. Одеса. Ф. П. Фонд прекращенных архивно-следственных дел. Спр. 16327-п. Арк. 32.

⁵⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 331.

⁵⁹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 632, 654.

⁶⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 1120.

контрреволюціонер”⁶¹; диякон Кайзер Євген піддавався арештам як “противник обновленської церкви” та політики вилучення церковних цінностей⁶²; священник Іван Бойко кілька разів підпадав під удар Одеського губернського управління надзвичайної комісії (ОГУНК) як “учасник петлюрівської організації та змовник”⁶³, а у священника с. Біцилове М. Зеленьова під час розкуркулювання відібрали будинок, майно і змусили жебракувати⁶⁴.

Поряд з кампанією зі звинувачення місцевого духовенства в усіх гріхах, які тільки могли надумати та сфабрикувати слідчі ДПУ, вище політичне керівництво поставило на карту долю екзархату Православної церкви як у центрі, так і в південних єпархіях. Дослідник В. Войналович звертає увагу на те, що спецслужби успадкували саме ленінську установку: чим більшу кількість представників реакційного духовенства вдасться розстріляти, тим краще⁶⁵. Навесні 1922 р. у Москві і Петрограді були заарештовані майже всі члени Священного Синоду (СС) і Вищої Церковної Ради Російської православної церкви (РПЦ), декілька десятків священників, благочинних тощо. Наведені цифри В. Войналовичем, свідчать, що вироки

⁶¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 1174–1175.

⁶² Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. [Загоровский И. Д., Гинкулов Л. К., Мандыбура Е. Г., Кайзер Е. К., Лабунский С. К., Гирканов Ф. Ф., Бойко И. В., Рыляков И. Т., Горбунов Н. С., Грудин И. Ф., Зебрин Ф. Г., Крайнов И. Н., Иванов М. А., Игнатъев Д. А., Русинов Т. В., Зибров С. Ф., Жуковский П. П., Ширяев В. Ф., Емельянов В. Ф., Мальный П. Ф., Блошенко Н. А., Троценко П. К., Охлоповский И. И., Литвиненко А. И., Романченко А. Д., Чальый И. И., Иващенко Г. М., Вивчарук М. И.]. 02.02–20.04.1938, Т. 2. Арк. 424.

⁶³ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 1316.

⁶⁴ Буковский В. Горькая правда. Исторический очерк села Бицилово и района. Раздельная: [Б.и.], 1998. С. 130.

⁶⁵ Ленин В. И. Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 4. С. 192; Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках. *Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-ті роки* : збірник / [авт.-упоряд.: В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. Київ – Миколаїв : Редакційна колегія “Реабілітовані історією”, 2000. С. 42.

були масштабними й жахливими: 11 – засуджено до розстрілу, 27 – до різних термінів ув'язнення, 14 – виправдано⁶⁶. Серед заарештованих був патріарх Тихон та інші митрополити.

Не забарилися репресивні дії й на теренах України. Спочатку в поле зору ДПУ потрапив екзарх України митрополит Михаїл, якого заарештували в лютому 1923 р., а згодом інші архієреї – архієпископи Вінницький Інокентій, Чернігівський Пахомій, Вінницький і Житомирський Філарет⁶⁷.

На півдні республіки у 1923 р. був заарештований за “контрреволюційну діяльність” єпископ Тихон (Русинов), про якого та інших архієреїв йтиметься нижче⁶⁸. Постановою Особливої наради (ОН) при НКВС СРСР від 21 травня 1926 р. був засуджений до ув'язнення архієпископ Одеський і Херсонський Прокопій (Титов). Згодом, за рішенням того ж позасудового органу від 14 грудня 1931 р., він був засланий у виправно-трудоий табір (ВТТ) до Казахстану на 3 роки⁶⁹. У липні 1927 р., під час конфіскації церковних цінностей, комісар з церковних справ Сокальський зірвав хрест з архімандрита Геннадія (Ребези) і його відправив до в'язниці, де святого отця піддавали жорстоким тортурам протягом трьох місяців⁷⁰.

Отже, наприкінці 1920-х років майже все духовенство, від архієреїв до сільських пастирів, тією чи іншою мірою, відчуло на собі силовий тиск радянської влади та її каральних органів. Кожен з них розумів усю серйозність свого становища в атеїзованій державі, однак, можливо не до кінця усвідомлюючи наскільки цілеспрямованою була політика більшовиків, які не зупинялися у досягненні поставленої мети.

⁶⁶ Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму. С. 42.

⁶⁷ Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму. С. 46.

⁶⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Арк. 29.

⁶⁹ Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму. С. 46.

⁷⁰ Ямпільські вісті (Газета, м. Ямпіль). 2008. 12 січня.

Сценаристи антицерковної політики користувалися різноманітним інструментарієм середньовіччя, дотримуючись перш за все, принципу “розділай і володарюй!”. У арсеналі спецслужб знаходились методи від арештів і розстрілів представників духовенства до зіткнення різних конфесій і нацьковування течій та відгалужень у рамках самого православ'я. Не гребували й підбурюванням до протистояння поміж церквами та їхніми релігійними громадами. Технології розколів й ворожнечі у середовищі церковників на півдні України й на Одещині зокрема, чудово виписав церковний історик О. Тригуб у своїх книгах⁷¹.

“Реформаційні постанови” керівництва ДПУ-НКВС призвели до розколу в православ'ї на вірних старим церковним канонам “тихонівців”*, народжених революцією “живістів”** (“живоцерковців”), “обновленців”***, свого роду пристосуванців

⁷¹ Тригуб О. Протистояння віруючих антицерковній кампанії 1929–1930-х років. (На матеріалах Півдня України). *Історія релігій в Україні* : наук. щорічн., 2006 р. Львів : Логос, 2006. Кн. 1. С. 613–619; Його ж. Боротьба радянських спецслужб з церковною опозицією в Херсонсько-Одеській єпархії (1922–1923 рр.). *Південний-Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах*. Вип. 6. Одеса : “Optimum”, 2008. С. 68–85; Його ж. “Істинно-православна церква” на Херсонщині (1927–1939 рр.). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квіт. 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : ВМВ, 2009. С. 320–325.

* “Тихонівці” – прихильники і послідовники патріарха РПЦ Тихона, які відстоювали збереження традиційних дореволюційних позицій та перебували в опозиції до комуністичного радянського режиму. Очолювані в Україні митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським), згодом, митрополитом Антонієм (Храповицьким) та архієпископом Михаїлом (Єрмаковим), продовжували курс на збереження канонічної єдності з Московським патріархатом, негативно ставились до автокефалії.

** “Живісти” – (“Жива Церква”) один з напрямків обновленського руху в православ'ї 20-х рр. ХХ ст. За підтримки радянської влади позиціонували себе як альтернатива патріарху Тихону, засуджували УАПЦ, ініціювали введення жонатого єпископату, григоріанського календаря, переглянули православні догмати, канони й обряди. В Україні не мала значного впливу і підтримки духовенства та віруючих.

*** “Обновленці” – (“синодальники”) очолювана протоієреєм О. Введенським опозиція дореволюційній РПЦ, виступали проти авторитарного управління патріарха та за оновлення вищого церковного управління.

до радянського режиму, та прихильників української автокефалії – УАПЦ. Усі вони без винятку, як і інші конфесії та “малі церкви”, зазнали нищівного удару з боку радянських спецслужб. Проблеми антицерковної політики, внутрішньої конфесійної боротьби 20–30-х рр. ХХ ст. знайшли відображення у ґрунтовних працях вітчизняних і зарубіжних істориків українського православ'я⁷², тому не будемо детально зупинятися на цих питаннях, а відправимо читача до праць поважних дослідників.

Однак, повертаючись до наслідків боротьби, зазначимо, що в результаті провокацій з боку влади та її карально-силових органів, заснованих на протиставленні організаційно-оформленого і політично-спрямованого духовенства Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), з одного боку, та духовенства, що належало до РПЦ патріаршої орієнтації, з іншого, різко зменшилася в республіці кількість кліру і парафій “автокефалістів”. Так, за даними відомого дослідника В. Войналовича, жертвами терору стали 30 єпископів, понад

⁷² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь Військо України, 1994. Кн. 1. 1994. 424 с.; Кн. 2: Документи і матеріали. 1994. 684 с.; Білокін С. І. Винищення українського духівництва у 1930-х роках. *Другий міжнародний конгрес українців : доповіді і повідомлення*. Ч. 2. Львів, 1994. С. 81–85; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження. Київ : НАН України, Ін-т історії України. 1999. 359 с.; Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917–1938). *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 120–130; Киридон А. М. Ідеологічний монізм як чинник державно-церковних взаємин в умовах тоталітаризму. *Історія релігій в Україні : матеріали ІХ міжн. конф.*, 13 трав. 1999 р. Львів : Логос, 1999. Кн. 1. С. 153–155; Ї ж. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії і церкви (1917–1930-ті роки). *Історичний журнал : наук.-громад. політ. вид.* 2004. № 6–7. С. 20–31; Ї ж. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2005. Вип. 13. С. 274–294; Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ : Центр пам'яткознавства АН України, 1993. 187 с.; Його ж. Православ'я в новітній історії України. Частина І. Полтава : [Б.в.], 1997. 354 с.; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. Полтава : [Б.в.], 2004. 335 с.

2 тис. священників та велика кількість віруючих⁷³. Відбулося також і різке зменшення осередків УАПЦ в Україні. Якщо 1926 р. у 26 округах України нараховувалось 1040 парафій (В. Пащенко вважає більш ймовірною цифрою – 1100 парафій⁷⁴), у тому числі на півдні республіки їх було лише 8 (в Одеській і Миколаївській – по 4 парафії)⁷⁵, то вже на грудень 1930 р. (в рамках вже УПЦ) залишилося лише 7 єпархій, 200 парафій, а на південних теренах України їх взагалі не залишилося жодної⁷⁶.

На думку В. Пащенка, саме з квітня 1925 р. розпочався наступ і на РПЦ тихонівської орієнтації. Імпульс дало рішення пленуму ЦК КП(б)У, яке доручило керівництву ДПУ республіки “прощупати настрій тихонівського духовенства”. Відтак, сфальсифіковані “документи і факти” масово надходили до обласних та республіканського партійних комітетів. І вже в січні 1926 р. ЦК КП(б)У знало, “що лінія поведінки тихонівців характеризується активною антирадянською агітацією у монархічному напрямку”⁷⁷. Забігаючи наперед зазначимо, що масштабного удару по православним церквам різного ґатунку богоборча влада нанесе у 30-х роках, винищуючи православний клір, руйнуючи церковну організацію, культові споруди, ліквідуваючи релігійні громади тощо. Ці моменти православного життя в Одесі в трагіпросторі передвоєнного десятиліття запропонуємо у наступному, другому розділі нашої книги.

⁷³ Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму. С. 48.

⁷⁴ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ : Центр пам'яткознавства АН України, 1993. С. 29, 85.

⁷⁵ Мартирологія українських церков : у 4-х т. / Торонто-Балтимор : Укр. вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. Т. 1 Українська православна церква : документи, матеріали, християнський самвидав України. С. 904.

⁷⁶ Мартирологія українських церков : у 4-х т. / Торонто-Балтимор : Укр. вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. Т. 1. Українська православна церква. С. 907.

⁷⁷ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. С. 73–74.

1.4. Голод 1920-х рр. і православні Одеси. Вилучення церковних цінностей

На початку 20-х років економічна ситуація в Одесі була кричущою, хоч одесити завжди були спроможні “викручуватися” у будь-якій, навіть такій складній і протирічивій ситуації, якою було життя в роки “воєнного комунізму” та у шлейфові за ними ранні роки “нової економічної політики” (далі – НЕПо).

Уже влітку 1921 р. в Одесі й прилеглому до міста повіті виживання стає вкрай проблематичним і надскладним. Політичні зведення інформаційного відділу Одеського губернського парткомітету від 30 червня того ж року фіксують наступне:

“Надій на врожай ніяких. Майже всі посіви загинули, за винятком кукурудзи і картоплі... Становище в повіті у продовольчому відношенні критичне. Населення голодує, особливо страждають діти, які потребують посиленого харчування. Населення виїжджає до сусідніх волостей і повітів, де передбачається добрий врожай, аби тільки заробити кусок хліба і корм для худоби”⁷⁸.

Худоба, через відсутність підніжного корму, була голодною, падала знесиленою і захлялою, спостерігалися повсюди факти епідемії курячої холери і масової загибелі птахів.

Така ситуація змушувала одеську губернську владу виходити з критичної ситуації, що склалася в умовах хибної грабіжницької політики Кремля в умовах “воєнного комунізму”. Нав’язування українському селянству комуністичних принципів розподілу, шляхом реквізиції продукції селянських господарств, викликало масове невдоволення як стихійного характеру, так і зорганізований збройний спротив з боку селянських мас. І хоча впровадження НЕПо у березні 1921 р. стало певним послабленням тиску на селянина, проте обмін між містом

⁷⁸ Зведення інформаційного підвідділу, відділу управління губвиконкому про політичний і економічний стан губернії. 29 червня – 29 грудня 1921 р. Держархів Одеської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 8.

і селом на основі ринкових відносин, все ж таки ускладнювався не тільки наслідками політики партії більшовиків, і перш за все розкладковою хлібозаготівельною політикою, але й неврожаєм через засуху, післявоєнною розрухою й бідністю. У серпні 1921 р. стан посівів в Одеському повіті був кепським, через відсутність дощів поля зовсім не дали сходів. У зв'язку з повним неврожаєм в деяких приміських повітах губернії продовольче становище восени виявилось вже катастрофічним. Занепад зернового сільськогосподарського виробництва вираховувався самими ж губерньськими чиновниками в обсязі 80%⁷⁹.

Одеський губвиконком намагався дещо зробити, аби покращити тяжку долю голодуючих, зокрема: шляхом відміни молочної й фуражної продовольчої розкладки, окремим особам і кооперативам, які почали виникати після впровадження непівської платформи, було дозволено до початку реалізації продовольчого податку здійснювати закупки продовольства для Одеси і повіту по всій губернії. Комітетам незаможних селян було видано 5 тис. пудів зерна, для постійно голодуючого населення було впроваджено планове забезпечення, розпочато організацію громадських столових в голодуючих пунктах. Одеському повітовому земвідділу було виділено незначні гроші – 10 млн руб. для боротьби з засухою та шкідниками. Це були вкрай мізерні гроші, враховуючи те, що 1 фунт (409 г) монпансьє коштував 50 тисяч, а цукор, відповідно у такій вазі, коштував 140 тисяч!

Процвітала повсюдно підпільна торгівля, спекуляція, контрабанда, повсемісного розгулу набуло грабіжництво і бандитизм. “Чорний ринок” охопив місто: на Одеській підпільній валютній біржі станом на 27 січня 1922 р. за 1 тис. румунських леїв давали 2 млн 900 тис. руб., за 1 тис. німецьких марок – 3 млн руб., за 1 американський долар – 460 тис. руб., за 1 англійський фунт – 2 млн 50 тис. руб. і так далі. Золото ж цінувалося дорожче, так 20 золотих франків міняли за 1 млн 600 тис. руб., за 10 рубльову золоту монету давали 2 млн 300 тис. руб.,

⁷⁹ Зведення інформаційного підвідділу, відділу управління губвиконкому про політичний і економічний стан губернії. 29 червня – 29 грудня 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 25.

рубель срібний міняли за 70 тис. руб., золото у вигляді лому – 360 тис. руб., а золото за золотник – 400 тис. руб., срібні речі за золотник – 11 тис. руб., рубель срібний – 70 тис. руб., “миколаївські” 100 руб. – 70 тис. руб., а “миколаївські” 500 руб. – 75 тис. руб., “керенки” – 20 рубльові купюри за 1 тис. давали 20 тис. руб.

Водночас ціни на продукти харчування, зокрема – крупи, борошно, солодоці та овочі сягали закосмічних величин. Борошно пшеничне мелене коштувало на вільному ринку станом на 26 січня 1922 р. 1 млн 850 тис. руб., стільки ж коштувало кукурудзяне борошно. Фунт темного хліба коштував 30–35 тис., 48 тис. коштував ситний хліб. Фунт м’яса коштував 40–50 тис. руб., свинина ж продавалася удвічі більше, соняшникова олія – 270 тис. за фунт, масло коров’яче – 120 тис., крупи: ячнева, перлова, гречана коливалася у межах 40–48 тис. руб., квасоля – 17 тис., картопля – 30 тис., цибуля – 60 тис. Делікатеси у вигляді монпансьє коштували – 50 тис. руб., цукор-пісок – 140 тис. Засоби гігієни, мило – 35 тис., а зелене мило (трав’яне, запашне) – 80 тис. Дрова дубові – 80 тис. за пуд, соснові – 100 тис., керосин – 20 тис. за фунт⁸⁰. Для сучасного обивателя така ситуація є однозначно не зрозумілою. Однак виживати потрібно було, а стратегії виживання у кожного були власні.

Політичний стан в Одеському повіті, як свідчить документ датований від 11 квітня 1922 р., “все більше загострюється...”, “влада на місцях займається розкраданням державних продуктів, вкрай озлоблює голодуюче населення, явище це повсюдне”. Духівництво намагається у релігійному дусі обробити населення. У селі Марківка під Одесою піп “пустив слух (утку) про оновлення ікон”⁸¹. Оновлення ікон, це явище, що часто-густо

⁸⁰ Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичний і економічний стан в губернії. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 12.

⁸¹ Повітове інформаційне зведення № 12 від 11 квітня 1922 р. Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичний та економічний стан в губернії. 9 січня – грудень 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 43.

спостерігалось в давнину і було пов'язане зазвичай з наріжними, часом трагедійними періодами життя країни, суспільства, віруючих.

У перші роки після більшовицького перевороту 1917 р., з самого початку антицерковної боротьби у вигляді вилучення церковних цінностей, начебто задля допомоги голодуючим Поволжя, більшовики у 1922 р. розпочали грабувати храми. Оновлення ікон, потрактовувалося віруючими як свідчення того, що ця кампанія протікала не так, як хотілося владомощцям та безбожникам. Торжество православної віри і непохитність пригнобленого духівництва і мирян проявлялося ще й у численних чудотворіннях та повсюдних оновленнях ікон. Наприкінці 20-х років, з насуванням сталінського ідеологічно-атеїстичного тиску поступово число оновлення ікон зменшилося. Причиною цього стала низка заходів влади, зокрема репресії й утиски священнослужителів та активних прихожан, а також давались взнаки зачатки виховання “нової”, так званої “радянської людини” у дусі войовничого безбожництва. Таке, певною мірою, дало свої плоди і проявлялося переважно у байдужості до релігійних справ, ба навіть і ворожості до будь-яких проявів християнської моралі, виховання, традицій тощо.

Політичну ситуацію в Одесі й губернії, як визначала сутність поточного моменту сама ж комуністична влада, необхідно розглядати “під кутом зору посиленого економічного лиха й зростаючого з кожним днем голоду”⁸². На першотравневі свята 1922 р. робітники міста перебували у придушеному настрої: зокрема, “серед співробітників Наркомзв'язку, на Четвертому держзаводі та інших панують у різкій формі страйкові настрої”, рівнодушно-ворожий настрої спостерігався через: – дорожнечу на хліб (1 фунт коштував 230 тис. крб.), – голодну смерть містян (на території 2-ї Раднарлікарні накопичилося більше 400 трупів померлих), – місто було охоплене епідемією холери (станом на травень 1922 р. зареєстровано 28 випадків захворювання, з яких 50% померло).

⁸² Двотижневі політико-економічні огляди. Губінформації ОГЧК. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 37.

Між іншим, питання політичного життя, зокрема вибори до міськради, не так вже й цікавили робітників як, наприклад, повідомлення про багаточисельні смерті на вулицях і залізниці від голоду й холоду. Зокрема, вкрай незадоволеними своєю оплатою праці були робітники Єпархіального свічного заводу, вони влаштували страйк, яким було нанесено єпархії і духовенству урон, але свого таки добилися⁸³.

Губернська комісія допомоги голодуючим (губком-допгол), звітуючи про свою діяльність за період з 17 березня по 17 квітня 1922 р. зазначала, що своїм основним завданням бачила турботу про голодуючих дітей. Хоч як не цинічно виглядає звітування, все ж більшовицькі лідери у губернії не набралися сміливості визнати, що саме політика їхньої більшовицької влади, спричинила голод. Навпаки хизувалися успіхами, приписуючи собі заслугу в організації різноманітних їдалень, пунктів для харчування, видачі продуктових пайків, медикаментів тощо, зокрема при Американській адміністрації допомоги (АРА). В Одесі з грудня 1921 р. ця структура стала однією з найбільших допомогових організацій на півдні УСРР. Тільки у першому кварталі 1922 р. планувалося відкрити пункти для 30 тис. голодуючих дітей, з яких 10 тис. мешкали в Одесі. Для цих потреб було виділено у вигляді займу 500 млн руб.

Станом на квітень 1922 р. в місті було зареєстровано 8 тис. дітей, які потребували інтернування у спеціальні табори і 30 тис. – потребували харчування. Проте, вдалося надати допомогу лише 1173 діткам, яких було спрямовано в тимчасові інтернати до різноманітних закритих установ (при учбових комбінатах, військових частинах, військовому клінічному шпиталі, губернській міліції, гарнізонних пекарнях і шпиталях, приміських сільських таборах, дитячих будинках тощо), де вони були забезпечені необхідним пайками та обідами.

Значну роль у справі боротьби з голодом виконували міжнародні філантропічні організації, основною діяльністю яких була організація їдалень і розподіл посилок: АРА (зокрема,

⁸³ Двотижневі політико-економічні огляди. Губінформації ОГЧК. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 15.

Український відділ АРА, відкритий в Одесі на чолі з полковником В. Гровом), Джойнт (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт), Місія Нансена (Місія допомоги Ліги Націй), Європейська студентська допомога (ЄСД) та інші. На кінець літа 1922 р. в Одеській і Миколаївській губерніях АРА відкрила 820 їдалень, де харчувалося майже 200 тис. дітей і 1045 дорослих. На початку 1923 р. Джойнт разом з АРА через “Одеський офіс” передали нужденним понад 15 тис. посилок. У середині 1922 р. в Одесі безкоштовне харчування забезпечувала Європейська студентська допомога, яка зорганізувала 3 постійно діючі їдальні, де стабільно харчувалися 2731 особа⁸⁴.

Попри допомогу іноземців, все ж значне число дітей і престарілих людей залишалися кинутими напризволяще. На весні 1922 р. лише 75% дітей отримали допомогу із запланованих на травень-місяць. У цей же період найбільше продуктів харчування, борошна, круп, зерна тощо було видано Одеському комдопголу – 27568 пудів, наросвіти – 2050 пудів, губздороввідділу – 826 пудів, губвідділу праці – 605 пудів та ін.⁸⁵

Початок 1923 р. не приніс покращень, а голод тільки посилювався, що продовжували визнавати у інформаційних звітах очільники Одеського губпарткому. Тільки в Одесі й Одеському повіті голодувало 99 тис. 815 осіб, з них – 44 тис. 783 становили діти, безпритульних дітей – 4 тис. Влада, намагаючись організувати харчування, забезпечила цю можливість лише для 81 тис. 132 їдоків у 121 їдальні⁸⁶. Та й то, зробивши прості арифметичні дії, можна зазначити, що кожна їдальня

⁸⁴ Михайловський Т. О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2018. С. 8–9.

⁸⁵ Протоколи, звіти, доповіді і листування особливої губернської воєнно-продовольчої комісії, губернського продовольчого комісаріату, комітету допомоги голодуючим, інструкція районним уповноваженим уряду РСФРР і газета американської адміністрації “Допомоги”, постраждалим від неврожаю. 17 березня – 27 жовтня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 437. Арк. 47–49.

⁸⁶ Інформаційні звіти і закриті листи губкому в ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 36.

мала забезпечити хача б разове харчування в середньому для 670 осіб(!), що, на нашу думку, було мало ймовірним і нереальним перебільшенням.

Голодна ситуація в губернії й особливо в Одесі, хибна політика більшовиків щодо забезпечення міста хлібом та іншими необхідними продуктами харчування на початку 1922 р. призвела до катастрофічного становища і в Одеській православній єпархії. Очільник єпархії дозволив усім церковнослужителям розійтися до селам. Духівництво невтомно випрошувало відповідні документи на відрядження до сільських приходів, де були вільні пастирські місця, що, власне, й смиренно задовольняв архіерей⁸⁷. 24 січня того ж року самими працівниками єпархії було розібрано архів консисторії, через те, що почастишали крадіжки паперу з церковної установи, до того ж, кожної ночі розтягували ставні та двері приміщень консисторії задля обігріву житла.

Розбирання й руйнування будинків в Одесі в період голоду й холоду стало загрозливим явищем. Аби припинити це явище, міська влада намагалися зупинити грабування, зобов'язавши каральні органи під особисту відповідальність керівництва передавати затриманих ревтрибуналам. Останні розглядали справи про руйнування будинків заради дров у відкритому режимі на судових засіданнях й переважно на окраїнах міста. Міліцією тільки влітку (в червні-місяці 1922 р.) було вилучено понад 980 пудів дров із розібраних будівель, серед яких були й церкви⁸⁸.

Вкрай тяжким було виживання літніх і немічних православних священнослужителів, які перебували на утриманні архієрейського дому. Становище їх, як зазначав чиновник у довідці за 29 січня 1922 р., “жахливе: вони буквально голодають”⁸⁹.

⁸⁷ Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 8.

⁸⁸ Зведення про політичний стан Одеської губернії № 87 за 30 червня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 129.

⁸⁹ Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 8.

Влада усвідомлювала усю катастрофічність ситуації, що загрожувала голодом великому місту, оскільки селянство, зокрема незаможне, кинуте напризволяще перед неврожаям і постійними поборами, стало байдужим, невизначеним у своєму ставленні до державної влади. До усіх заходів комуністів населення ставилося не те що пасивно, а часто-густо недобррозичливо.

У таких обставинах у лютому 1922 р. певна частина духовництва широко використовувала цей момент задля підняття авторитету Церкви, що сприймалося більшовиками, як “гра на руку контрреволюції”⁹⁰.

Загалом ситуація не переставала бути критичною й для самого церковного керівництва. Єпархіальна рада перебувала в стані ліквідації, як через реалізацію більшовицького Декрету про відокремлення церкви від держави, так і у зв’язку з економічними труднощами, викликаними голодом. Утримання значної кількості канцелярського штату в кілька десятків осіб ставало на початку 1922 року проблематичним. Однак, адміністративні, господарські, релігійні та інші потреби єпархії вимагали все ж таки мати хоча б якийсь центральний орган. У результаті було передбачено створення Єпархіальної канцелярії у складі не більше 10 осіб. Продовольча скрута настільки охопила архієрейський дім єпархії, що до сусідньої Подільської губернії було направлено два монаха, які мали обміняти церковне начиння й культові речі на продукти харчування⁹¹.

Настрій монахів Михайлівського жіночого монастиря в Одесі був теж пригнічений вкрай. Причиною такого становища було голодне життя, викликане низькою доходністю дуже незначного монастирського господарства, яке перебувало

⁹⁰ Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 46.

⁹¹ Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 17.

у володінні обителі у вигляді землі на хуторі під Одесою. Улітку 1922 р. через неврожай, “у монастирі ані хліба, ані продуктів не було”. Іноді монахи під час літургій здійснювали панахиди “за упокій душ вбитих новопредставлених”.

Під час моління в церквах поміж прихожанами часто було чути розмови про голод і дорожнечу. Віруючі, пояснюючи це Божим покаранням за людські гріхи, “пророчили, що скоро народ буде нападати один на одного і грабувати”⁹².

У “Державній інформаційній довідці” від 13 квітня 1922 р. зазначається про те, що населення саботує розпорядження влади щодо здачі церковних цінностей на потреби голодуючих. Однак, прихожани нехтують постановами більшовицької влади, переважно приймаючи рішення вносити гроші готівкою замість видачі церковних цінностей. У деяких храмах, як наприклад у Казанській церкві, невідомими було викрадено усі церковні цінності⁹³. Аналогічно вчинили й прихожани Успенської церкви, які упакували цінності, але не встигли їх вивезти з храму. Скоріше всього крадіжки здійснювали самі церковнослужителі разом з прихожанами, у такий спосіб намагаючись зберегти церковні реліквії від вилучення державою.

Наприкінці квітня 1922 р., упродовж кількох тижнів, в Одесі на Першій державній кондитерській фабриці розповсюджувалися слухи про те, що вилучені церковні цінності не попадуть до рук голодуючих на підприємствах та установах. Зокрема в третій майстерні Чорномортранса робітники погрожували відсічю у разі спроб органів влади вилучити культові речі та посуд. Проти вилучення цінностей виступили, як не дивно, й комсомольці цієї ж майстерні. Настоятель Ботанічної церкви, що на Французькому бульварі агітував за внесення

⁹² Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 63.

⁹³ Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 259.

грошей прихожанами та причтом замість передачі церковних реліквій⁹⁴.

Розуміючи наскільки критичною є ситуація і до яких наслідків може привести насильницьке вилучення церковного майна, центральна влада дещо зволікала з мотивацією й обґрунтуванням законодавства. І хоча Всеросійський ЦВК видав декрети “Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях” від 27 грудня 1921 р. і “Про порядок вилучення церковних цінностей, які знаходяться в користуванні віруючих” від 23 листопада 1922 р. спершу процес затримувався. А після 8 березня 1922 р., коли вийшла постанова “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” активізувалися заходи та утворювалися комісії з вилучення церковних речей, платини, золота, срібла коштовного каміння, слонової кістки тощо – того, що “істотно не зачепить інтереси культу”.

Навіть наприкінці квітня 1922 р. в Одесі до вилучення цінностей з християнських храмів, зокрема православних, масштабно не підійшли. Спершу розглядалося питання “розпочати вилучення майна з синагог, враховуючи місцеві настрої”⁹⁵ проти єврейства.

Намагаючись вдарити по прихильникам української церкви (УАПЦ), органи влади зорганізували гласне судилище над очільниками українства в Одесі за укривання під час опису церковного майна. У кафедральному соборі м. Одеси також був відсутній опис коштовностей, що свідчило про намагання кліру приховати їх.

Удар по єврейству не забарився, що знайшло відображення у телеграфному зведенні ОГЧК від 2 травня 1922 р. про політико-економічний стан Одеської губернії. У ньому звітувалося про те, що “вилучення церковних цінностей

⁹⁴ Державне інформаційне зведення № 25 за 25 квітня 1922 р. Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 261.

⁹⁵ Державне інформаційне зведення № 25 за 25 квітня 1922 р. Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 261.

у синагогах пройшло без особих ускладнень і дало 22* пуда срібла”⁹⁶. Однак не все було так ідеально, як планували богоборці. Рабин та інші духовні наставники єврейської громади вдалися до вчинення фізичного спротиву. Згодом на представника синагоги Бейт Гамідраш за образу членів комісії з вилучення цінностей було подано скаргу до суду і його приєднано до відповідальності.

Вилучення у храмах інших конфесій, зокрема православних, розпочалося 2 травня. У деяких церквах духовенство приховувало і підміняло цінності, за що “ціла низка священників була піддана суду”⁹⁷. У Спасо-Преображенському кафедральному соборі сталася крадіжка церковних цінностей, очевидно через небажання кліру собору віддавати церковні речі державним органам. Так само вчинила й релігійна громада Української церкви, намагаючись підмінити срібні речі іншими, які цінності не мали. За таке старосту української Дмитрівської церкви, як було підкреслено у інформзвіті ДПУ УСРР № 4 за травень 1922 р., було оштрафовано на користь голодуючих на 100 млн рублів. Характерно, що все українське духовенство разом з прихожанами змогло зібрати на користь голодуючих біля 400 тис. руб.⁹⁸

* У монографії В. Савченка “Неофіціальна Одеса епохи нєпа (март 1921 – сентябрь 1929)” на стор. 217, з посиланням на діаспорянина В. Веригу зазначено – 20 пудів срібла, хоча у книзі “Реабілітовані історією. Одеська область” (2010) вказується інша цифра – 27 пудів. У обох дослідженнях цифра є неточною. Зазначена нами кількість вилученого срібла відповідає архівному документу, проаналізованому нами (Див.: Державне інформаційне зведення № 27 від 2 травня 1922 р. Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 265).

⁹⁶ Державне інформаційне зведення № 27 від 2 травня 1922 р. / Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 265.

⁹⁷ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ “ПЛАСКЕ”, 2010. С. 359.

⁹⁸ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ “ПЛАСКЕ”, 2010. С. 359.

Продумана більшовиками до дрібниць кампанія з вилучення церковного майна та цінностей у травні 1922 р. отримала масштабного вигляду в Одесі і дуже ретельно готувалася. Підступною “наживкою” у цій вакханалії стала метода богоборців, яка зводилася до офіційного попередження священників та церковних старост, які зобов’язувалися не тільки відчинити церковні ворота, але й самі неодмінно мали бути присутніми під час вилучення майна. Владоможці, не даючи шансів священникам підняти на захист церковних цінностей прихожан, хитрили навіть наступним чином: священники зазвичай отримували повістку не раніше восьмої години вечора, і не пізніше восьмої години ранку. Наприклад, до церковного старости церкви Св. Миколая представники влади прийшли о пів на четверту ранку 3 травня 1922 р. А вже о десятій ранку комісія з вилучення коштовностей у складі трьох осіб (Жариков, Партикевич та Кудрявцева) нишпорила у церкві на Балтській дорозі на всю силу⁹⁹.

Через кілька днів доповідь комісії з вилучення цінностей та церковного майна засвідчила “шабельний наскок” зненацька на церкви, що, власне, не викликало шаленого спротиву з боку населення і дивувало богоборців. Серйозних випадків не спостерігалось, незначні спроби особливо у робітничих кварталах, де “попи зібрали кликуш”, були ліквідовані твердістю і наполегливістю підкомісій, які отримали заздалегідь для цього певні директиви, – зазначалося у звіті від 5 травня 1922 р.¹⁰⁰

У травні 1922 р. у масштабах Одеси і Одеського повіту вилучення церковного майна було майже завершено. У “Повітовому інформаційному бюлетені” № 7 за 17 травня 1922 р. начальником ГубЧК тов. Дукельським до вищих державних органів повідомлялося наступне:

⁹⁹ Михальченко В. Церковь на Слободке Балтовке. *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 19. Одеса. Друкарський дім, 2015. С. 105.

¹⁰⁰ Михальченко В. Церковь на Слободке Балтовке... С. 105.

“Настрій населення і духовництва – задовільний. На 21 травня вилучення буде завершено у 13 волостях Одеського повіту. Реальні підсумки вилучення становили – 14 пудів 4 фунта 68 золотників срібла і 17,5 золотників золота. Багато предметів залишено для заміни...”¹⁰¹.*

Намагаючись хоча б гіпотетично перевести награвовані владою церковні цінності у гроші, рівнозначні досліджуваному історичному часу спробуємо отримати приблизну суму, яка могла бути використана задля закупівлі хліба і могла бути спрямована для голодуючих містян та мешканців пригороду Одеси. Звичайно ж наші підрахунки є доволі великим припущенням, оскільки ціни на хліб та інші продукти різко зростали буквально щоденно. Наприклад, напередодні Першого травня 1922 р. ціна на 1 фунт чорного хліба зросла до 230 тис. руб.¹⁰²

Якщо ж 1 пуд = 40 фунтів, 1 фунт = 96 золотників **, а 1 золотник = біля 4,26 грама, то більшовики реквізували у церковних громад приблизно 4,3 кг срібла і 74,5 г золота. Відштовхуючись від ціни – 35 тис. руб. за 1 фунт, наприклад, на темний ячмінний хліб на “чорному ринку” Одеси у 1922 р., про що йшлося на початку цього підрозділу, можна припустити, що органи

* У монографії В. Савченка “Неофіціальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929)” на стор. 217 зазначено, на нашу думку, неточні данні – 104 пуда срібла, 77,5 золотників золота, що не відповідає дійсності й не співпадає з числом зазначеним у архівному документі. Нами наведено відповідні числа із безпосереднього джерела з Держархіву Одеської області.

¹⁰¹ Повітове інформаційне зведення № 7 від 17 травня 1922 р. Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичний та економічний стан в губернії. 9 січня – грудень 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 69.

¹⁰² Державне інформаційне зведення № 27 від 2 травня 1922 р. Інформаційні зведення, бюлетені і огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії. 1 січня – 27 грудня 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 265.

** Золотник (маленька золота монета), свою назву бере від золотої монети, яка була в обігу ще в часи Київської Русі і в подальші періоди. Від 1899 р. відповідно до “Положення про міри й ваги 1899 року” – 1 фунт = 0,4095124 кг, отже, 1 золотник = 1/96 фунта, тобто приблизно 4,26575417 грама.

по боротьбі з голодом (комдопгол) могли закупити на вилучені дорогоцінні метали, зокрема за срібло, лише 17 038,1 фунтів чорного хліба. Якщо тодішній 1 фунт мав 0,409 кг, то це виглядає як 41657 кг, тобто у сьогodнішній системі ваги – лише(!) 41 тона 657 кг. А голодуючих значилося на початок 1923 р. в межах Одеси і регіону біля 100 тис. осіб, з яких, до того ж, понад 44 тис. становили діти. Проста арифметична дія дає нам можливість зрозуміти, що кожна людина, яка потерпала від голоду, могла б гіпотетично отримати лише 0,416 кг, (416 грамів), так необхідного для життя хліба. Та й те не відомо чи отримала взагалі, враховуючи масові крадіжки, спекуляцію, зловживання чисельної армії чиновників і партноменклатурників. Влада більшовицька на місцях не дуже переймалася проблемами голодного народу, оскільки перед нею стояла інша мета – “замість релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему”¹⁰³, яка витіснить врешті-решт Церкву із радянського соціуму. Методи й механізми цієї “наукової системи” було більшовиками виписано й зреалізовано завдячуючи пропагандистським заходам, які проілюстровано у наступному сегменті нашої книги.

¹⁰³ Постанови, інструкції, циркуляри ЦК РКП(б) про чистку партії, діяльність кооперації і фракцій у профспілках, організації партійної роботи серед робітників освіти (просвещения), постанови антирелігійної пропаганди, демобілізація з армії і ін. питання. 26 травня – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 14.

1.5. Комуністична пропаганда проти “церковного обскурантизму”

Початок 20-х рр. минулого століття знаменувався з одного боку, за словами лідера більшовиків В. Леніна, “по-революційному, по-більшовицьки”, тобто нахабним і зневажливим, а з іншого – підступним та лицемірно-утаємнченим ставленням до конфесій, релігійних громад, зокрема християнського спрямування, які становили церковно-релігійну більшість в Одесі.

У вересні 1921 р. Одеський губком отримав постанову пленуму ЦК РКП(б) “Про порушення пункту 13 партійної програми і про постановку антирелігійної пропаганди”¹⁰⁴. Відповідно 12 примірників цієї постанови було спрямовано до усіх губернських партійних структур (агітпропу, оргвідділу, контрольній комісії тощо). Постанова ця, враховуючи її відверто антирелігійну сутність, усебічно характеризує комуністичну доктрину щодо релігії і церкви, втілювану на теренах контрольованих більшовиками, тому, як нам видається, потребує достеменного й прискіпливого розгляду й опису найбільш характеристичних з 11-ти її пунктів.

Оскільки організаційно В. Ленін і ЦК виключали будь-яке перебування комуніста у будь-якій церкві, відтак категорично заборонялося приймати до партії, навіть у кандидати, тих, хто виконував обов’язки церковнослужителів будь-якого з культів, попри навіть і незначні обов’язки. А ті ж партійці, що вже перебували у конфесійних зв’язках, чи то виконували якісь обов’язки, мали визначитися, через ультимативну вимогу до них, і припинити зв’язок з церквою. До тих, хто цього не бажав робити, застосовували виключення

¹⁰⁴ Постанови, інструкції, циркуляри ЦК РКП(б) про чистку партії, діяльність кооперації і фракцій у профспілках, організації партійної роботи серед робітників освіти (просвещения), постанови антирелігійної пропаганди, демобілізація з армії і ін. питання (26 травня – грудень 1921 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 14.

з партії більшовиків. Інтелектуали, вихідці з буржуазного середовища, якщо вони не визнавали повністю п. 13 програми РКП(б), також були позбавлені можливості вступати до компартії. Згадуючи лозунг В. Леніна про те, що й “кухарка керуватиме державою”, стає зрозумілим чому саме так і сталося. Адже, саме інтелектуали були глибоко віруючими людьми і не вписувалися у більшовицький концепт творення “радянського суспільства”. Саме так просовувалися до влади з мотивацією революційної доцільності ті, яких пречудово виписав класик першої чверті ХХ ст. киянин М. Булгаков, – “шарікови” та “швондери”.

Для усіх “розвинених, свідомих, інтелігентних членів партії” вважалось обов’язковою вимогою брати активну участь у втіленні в життя партійної програми, зокрема проводити культурно-просвітницьку роботу, спрямовану проти релігії. Якщо ж економічні чи сімейно-побутові обставини членів партії або тих, хто бажав вступити до партії, ставали їх у залежність від оточуючих, які не порвали з церквою (селяни, робітники), через участь в обряді вінчання, коли людина бере шлюб, або через присутність під час церковного обряду поховання й відспівування померлих, – за таких умов організація допускала такі речі, але за умов особистої заяви партійця. Якщо ж для простих членів ВКП(б)-КП(б)У ще й передбачалися певні поблажки, то партноменклатура вищого ешелону, яка займала відповідальні пости, активні партійні й радянську діячі за порушення партійної програми в галузі релігійній, за зв’язки з тим чи іншим культом, виключалися з партії, і дуже рідко переводилися до кандидатів, та й то з урахуванням середовища й труднощів існування, ступінь відповідальності посади тощо.

Однак п’ятим пунктом постанови допускалася (скоріше у вигляді виключення, аніж правила – *авт.*) “участь у партії віруючих, якщо вони своєю революційною боротьбою чи роботою на користь революції, захистом її в найнебезпечніші моменти, доводили свою відданість комунізму”. До цієї категорії застосовувалася робота з їх перевиховання

і вироблення у них стрункого, наукового марксистського світогляду, який і тільки здатний “витравити релігійність”. Усі заходи з т. зв. релігійної чистки рядів партії, усіякі рішення про виключення членів і кандидатів, обов’язково мали оприлюднюватися у органах місцевої преси, на відкритих партійних зборах.

При такому жорсткому й декларативно-показовому підході до оргпитання, однак, зазначена більшовицька постанова характеризувалася вкрай лояльною своєю другою частиною (пунктами 7–11), яка була представлена питаннями організації антирелігійної агітації. Зокрема, давалася директива усім парторганізаціям, усім органам печаті не випинати це питання на перший план, враховуючи обстановку в країні, і на півдні республіки зокрема. На думку більшовиків, необхідно було “узгоджувати політику щодо релігії з економічною політикою, спрямованою на встановлення союзу робітничого класу з дрібнобуржуазним селянством, яке все ще просякнуте релігійними забобонами”¹⁰⁵. Поряд з антирелігійною пропагандою, диспутами, мала йти серйозна наукова, культурно-просвітницька робота, яка підводитиме природничо-науковий фундамент під історичне висвітлення питання релігії. Виходячи з доктрини більшовиків, задача пропагандистів і їхньої роботи полягала в тому, щоби “замість релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему, що обіймає і пояснює питання, відповіді на які до цієї пори селянська робітничка маса шукала в релігії”.

Агітвідділи й політпроси мали розробити низку науково-популярних брошур, переглянути вже видані друком книги і брошури антирелігійного змісту, намітити нові теми, звернути увагу на правильну постановку питання в газеті “Релігія і Революція”, у масових виданнях видозмінити антирелігійну

¹⁰⁵ Постанови, інструкції, циркуляри ЦК РКП(б) про чистку партії, діяльність кооперації і фракцій у профспілках, організації партійної роботи серед робітників освіти, постанови антирелігійної пропаганди, демобілізація з армії і ін. питання (26 травня – грудень 1921 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 14.

пропаганду, зробивши її солідною, наступальною, подавати науково-популярні фейлетони, які б могли виховати у населення нове ставлення до релігії і моралі.

У антирелігійних диспутах, зокрема й на сторінках преси, більшовики наголошували на тезі про виключну боротьбу не проти якогось одного культу, а навпаки, систематично підкреслюючи, що РКП(б) бореться не з якою не будь релігійною групою, а взагалі з будь яким релігійним світоглядом¹⁰⁶. Кремлівські пропагандисти радили партчиновникам на місцях усіяко уникати всього того, “що дало б привід якійсь національності думати, що ми переслідуюмо людей за їх віру”.

Підступна політика більшовиків, була спрямована й на соціологію, зосередившись на вивченні й аналізі змін щодо релігії, які відбувалися, зокрема, у селянських і робітничих масах, у вивченні в кожній окремій місцевості соціального складу окремих сектантських груп, дослідженні їх ідеології, ознайомленні зі змістом релігійної проповіді, яка велася окремими релігійними групами у середовищі робітників і селян.

Певною мірою специфічно виглядає тактика більшовиків щодо тих релігійних груп і сект, які в своїх соціально-політичних і соціально-господарських планах є прогресивними і несуть у собі комуністичні зачатки. Тут войовничі атеїсти мали проявляти обережність і увагу в критиці, дозуючи її, підштовхуючи такі секти до мислі про відсталість чи половинчастість їх поглядів, що ніби пояснювалося недостатнім ростом комуністичного побуту, технічною та науковою відсталістю тощо.

Важливим для розуміння не тільки суті, але й наслідків політики ВКП(б)-КП(б)У в ідеологічній боротьбі проти релігії і церкви є російськомовний документ, який було отримано Одеським губкомом КП(б)У 4 листопада 1921 р. – “Циркулярное

¹⁰⁶ Постанови, інструкції, циркуляри ЦК РКП(б) про чистку партії, діяльність кооперації і фракцій у профспілках, організації партійної роботи серед робітників освіти, постанови антирелігійної пропаганди, демобілізація з армії і ін. питання. 26 травня – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 14.

письмо о методах антирелигиозной агитации и пропаганды”¹⁰⁷. Цей таємний документ накладом 300 примірників було надруковано у Харкові в типографії “Комуніст”, підписано секретарем ЦК Ф. Коном, завідувачем агітпропу Верхотурським, завідувачем ліквідаційним відділом Наркомюста І. Сухоплюєвим і розповсюджено поміж комуністичними організаціями губерній. Зміст циркулярного листа потрібно сприймати виключно як заклик до розгортання компартією “свого фронту в організованому, строго продуманому плані знищення культурних ворогів”. У преамбулі до циркулярного листа зазначалося:

“Заклик ЦК КП(б)У до боротьби з релігійними забобонами, з культурною контрреволюцією, з церковним обскурантизмом (затемненням умів), з релігійними пережитками, в ім’я комуністичної культури і революційної класової вільної свідомості трудящих, зустрів живий відгук серед усіх членів партії, і більшість партійних організацій вже розгорнули боротьбу проти релігійно-церковного невігластва по усьому внутрішньому культурному фронту України”.

Однак, як зазначають партпропагандисти, ця боротьба ускладнена тим, що ведеться саме у середовищі трудящих мас, з одного боку, між “найбільш свідомими і здібними до науково-комуністичної думки” і зараженими релігійною отрутою робітниками і селянами, які не усвідомлюючи того, що тримають на своїх плечах ворогів і паразитів, усіх, хто живе від церковних прибутків або опираючись на церкву, підготовляв контрреволюційні задуми і заколоти.

Якщо ж члени більшовицької партії не усвідомлять того, що мають використати правильні методи антирелігійної боротьби,

¹⁰⁷ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126–126в.

то озлобленість і жорстокість з обох боків можуть повернутися проти них самих.

Цілком усвідомлюючи, що “тисячолітнє панування церкви над умами трудящих” не може бути викорінено короткотерміновою агітацією, партатеїсти наголошували на послідовній і поглибленій агітації, насиченні науковим змістом тощо. “Спрощенні мітингові засоби мають бути рішуче відкинуті!”, – наполягала директивна папірчина. Оскільки боротьба з церквою не може чекати, влада має озброюватися методами і пізнаннями у самому процесі боротьби, відбираючи антирелігійну літературу, і зокрема на спеціальні бібліотеки антирелігійної пропаганди. У цій боротьбі особливе місце відводилось систематичному проведенню лекцій з природознавства, релігії у всіх районах, осередках, клубах. Релігійні диспути, які часто-густо використовувалися різними церковнослужителями як арена для релігійної агітації та пропаганди, мали проводитися з великою обережністю, досвідченими й авторитетними лекторами, слухачі мали бути підготовлені заздалегідь, а організатори – близькими до слухачів і за національною ознакою, і за релігією своєї родини.

Боротьба проти церкви залишається безплідною, поки нею охоплена тільки свідомість трудящих і вони не задіяні у активній протидії церкві, духовенству, обрядам, віруванням, забобонам. Потрібна масова пропаганда дією, участь у антирелігійних кампаніях маси. І тут має бути наріжною, як зазначалося у листі, “державна пропаганда дією”. Влада у категоричній формі обмежувала надання епархіям приміщень, майна тощо, вона рішуче протидіяла спробам використовувати будь-яким чином “народне майно” для церковних потреб, зокрема під свічні заводи.

Завданням № 1 перед державними органами Наркомюста, Наркомпроса, Наркомзема і Собезу під виключну відповідальність комуністів, яким ці області управління доручені і в центрі, і на місцях, визначалося:

*“За найменшої можливості – споруди, які були
раніше у розпорядженні церков і монастирів,*

мають бути повернуті для цілеспрямованого використання, переважно для потреб соціального забезпечення – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. Суспільний паразитизм, що оточує церкву, професійні жебраки, церковні співаки, прислужники та інші мають бути знищені суворим втіленням у життя декретів про трудову повинність <...> так, щоби <...> поставити церкву у стан матеріального безсилля, і відповідно безсилля духовного”¹⁰⁸.

Комуністи закликали місцеві органи, не враховуючи заздалегідь, які форми прийме масова пропаганда дією, однаково рішуче підтримувати її, “намагаючись викривати, дискредитувати, дезорганізувати і економічно обезсилювати церковних противників”.

Разом з тим, промосковські керівники у Харкові з одного боку, риторично застерігали місцевих співпартійників від радикальних дій щодо порушення декретів про свободу віросповідання і прав священнослужителів, від насильницьких дій проти культів і обрядів тощо, а з іншого, підступно надавали чіткі й цинічні інструкції щодо витіснення народної маси з церкви, витравлення віри з народної душі. Наведемо цей схематичний сценарій, що прописаний ідеологами ЦК і за яким покроково мала діяти місцева влада:

“Прибрати священника з громади, позбавити його права здійснювати грошові збори, постановити про передачу церковних та монастирських споруд під установа соціального забезпечення: під клуби, театри, хати-читальні і таке інше, масове самовідлучення від церкви, і як перехідний момент до цього, – припинення відвідин церкви,

¹⁰⁸ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126а.

відмова від здійснення обрядів, прийняття рішення більшістю прихожан про розформування приходів, виключення із громади винуватців підробки ікон і фальсифікації чудес – ось основні мотиви пропаганди дією”¹⁰⁹.

Войовничі атеїсти володіючи загальною ситуацією поміж різних церковних утворень, національно-релігійних угруповань в масштабах України, грали на тому, використовуючи відсутність єдності серед церковних рухів і жорстке протистояння між ними самими. Провокаторська роль ставилася наріжним чином і мало завуальовувалася навіть у підгрифівських документах і директивах. Аналізований документ є яскравим прикладом сказаного, ілюструючи середньовічний метод “divide et impera”:

“Зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада намагається щоби у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного. Прихильники української автокефалії при всьому своєму зовнішньому демократизмі жодним чином не ближче до нас, а навпаки, дійсно внаслідок своїх намагань зближення з українськими масами є шкідливішими й небезпечнішими як провідники в селянське середовище національно-демократичних буржуазних ідей”¹¹⁰.

¹⁰⁹ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126-а, зв.

¹¹⁰ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126-а, зв.

Логіку російських шовіністів-атеїстів підтверджує ще один абзац документу, який чітко наголошує на прихильності до зросійщення церковних рухів та пропонує більшовицьким радикалам альянс з російськими церковниками. Так, у випадку спорів через храми, богослужбне майно тощо, влада наголошувала, що набагато краще залишити його, по-можливості, за колишніми власниками, офіційно керуючись принципом більшості прихожан, водночас “встановлюючи рівновагу для меншості, яка говорить російською”. Револьюційна доцільність і розрахунок більшовиків вибудовувалися саме таким чином:

“Якщо Радянська влада поставлена у необхідність вибрати між відкрито контрреволюційними і хибно демократичними формами управління церквою, то краще нанести рішучий удар по другим, аніж прирікати себе на затьяту боротьбу у майбутньому з ними”¹¹¹.

Усілякими способами породжуючи в народі думки проти церкви, пропагандисти наполягали на викритті обману про оновлення ікон, мощах святих, про істинний характер молебнів, ілюструючи шкоду і небезпечність для здоров'я від церковних обрядів, створюючи необхідну моральну обстановку, яка б була ворожою церковним обрядам – шлюбу, хрещенням тощо. Повсюди і на селі, і на підприємствах та установах необхідно було оточити проведення обрядів “виключно атмосферою неспівчуття і негативного ставлення”. Разом з тим, ставлячи за мету моральні перешкоди задля проникнення релігії у свідомість різноманітних соціальних груп населення, комуністи, як передбачалося директивою, мали “з наполегливою енергією прагнути до руйнування умовної

¹¹¹ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126-а, зв.

поваги до віруючих людей, і їхньої віри, що спостерігається ще повсюди”. І вже зовсім категоричною була остання фраза пункту 10 циркулярного листа, що засвідчує не стільки ідеологічний маразм комуністичних лідерів, скільки їх генетичні фобії, викликані одвічною впливовістю християнської віри в народі, що, поміж іншим, аж ніяк не вписувалося у ідейні основи марськистсько-ленінського вчення. Розповсюдження церковних забобонів більшовики визначали рівноцінним розповсюдженню заразних хвороб, а “зростання релігійності призводить в суспільній моральності до таких же руйнувань, як алкоголізм і проституція”¹¹².

Враховуючи політичний момент і те, що християнство віками було пануючою релігією в Україні, більшовики не приховували першочергової боротьби з церковними і організаційно-релігійними течіями на початку 20-х років саме виключно проти християнства. Однак, “ні в якому разі, – наголошувалось у листі, – не можна думати, що боротьба проти церкви обмежується боротьбою з православ’ям”. Відповідно до впливовості кожної окремої релігії і розмірами викликаного її прихильниками руху проти влади більшовиків, боротьба мала бути рівномірною. “Строгість і дотримання такої тактичної лінії поведінки і рівносильність ударів по усім релігіям – основні умови нашої боротьби і перемоги”, – резюмувалось у настановах з центру.

Звертає на себе увагу останній абзац документу, який ми так просторо ілюстрували, він, на нашу думку, вказував на перспективи комплексного удару по релігії і церкві, що власне й сталося у наступному десятилітті більшовицького правління. Мова йшла про фізичну розправу над церковними інакодумцями, якщо “чиста агітація і абстрактна

¹¹² Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126-б.

наукова пропаганда самі по-собі не у змозі будуть знищити релігійно-церковну епідемію”¹¹³.

Як свідчать подальші взаємовідносини держави і церкви в СРСР і в УСРР, власне, так і сталося. До фізичної розправи над церквою і її пастирями залишалися лічені роки.

Більшовицька влада, її партійне керівництво, зокрема, масово спрямовувало до підлеглих їй губернських та волосних партійних комітетів в особах секретарів губ-, вол-, парткомітетів низку таємних директивних листів*, під назвою циркулярних, якими звертали увагу номенклатурників на посилення антирелігійної пропаганди на місцях.

Один з таких документів тієї епохи доречно розглянути, через те, що в ньому яскраво простежується уся “кухня” підступності й нещирості ставлення влади до власного народу, нехай і віруючого, до церкви, до права людини на релігійні практики тощо. А головне, розбіжність між словами, декларованими у декретах про відокремлення церкви від держави (у січні 1918 р. в РСФСР, у серпні 1920 р. в УСРР) і справами, які ця ж влада зреалізовувала на підконтрольних їй теренах.

Циркулярним листом, датованим початком січня 1922 р. республіканський партійний комітет таємно інформує владу на місцях, викриваючи фабрикаційну кухню розколу й знищення церковних осередків:

¹¹³ Положення, інструкції, циркуляри ЦК ВКП(б) і ЦК КП України з питань боротьби з голодом, порушеннями партдисципліни, з бандитизмом і анархістами, проведення чистки партії, “тижні Комінтерна”, робота кооперації, комнезамів, відділів по роботі на селі й жінрад, антирелігійної пропаганди, відновлення цукрової промисловості, організація внутрішньопартійної роботи та інше. Квітень – грудень 1921 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126-в.

* Такі інформаційні зведення як правило надходили під грифом “Цілоком таємно”, з обов’язковим уточненням у правому верхньому кутку аркуша – “Тільки через відповідальних чергових або політкомів”. Інформація розсилалася: нач. ОГПО (тов. Дукельському), нач. СОЧ (тов. Турину), нач. Осведвідділення, голові ГПУ УСРР, голові губвиконкому, секретарю губкому, до секретної кімнати.

“У неодноразово виданих Упаркомом (українським партійним комітетом, себто ЦК КП(б)У – авт.) циркулярах визначаються задачі розколу церкви (! – авт.), дискредитації прихильників Тихона і підтримки руху частини сільського духівництва й мирян до “демократизації церкви”. Цей рух стане підтримкою Радянській владі в боротьбі з контрреволюцією в рясах, яка не приховує своїх намагань скористатися церквою, як зброєю для зриву Радвлади з середини. Ми маємо протиставити йому нашу класову революційну свідомість, оскільки цього можливо досягнути викоріненням прихильників контрреволюційного духовенства, гнаного самими віруючими мирянами. Прихильники живої церкви отримують повсюди перемогу <...>”¹¹⁴.

Центральний комуністичний орган цією директивою, разом з тим, давав низку вказівок, які є свідченням цілковитого тотального контролю над ситуацією, яку самі ж більшовики розіграли, а також і ляльководили усім міжцерковним спектаклем. Влада надавала право агітувати за “Живу Церкву” виключно через мандат від виконкому, і обов’язково за підписом голови. Чинovníки в низах зобов’язувалися тримати це питання під контролем, “не випускаючи з поля зору”, слідкуючи за проведенням агітації, підмічаючи моменти супротивні духу й інтересам радвлади. Не здійснюючи перешкод в їхній роботі, а навпаки, надаючи різноманітну матеріальну допомогу, виділяючи їм приміщення під клуби, хати-читальні задля читання доповідей і проведення агітації, місцеве компартійне керівництво мало не зволікати й оперативно надавати інформацію до партійного керівництва республіки, політбюро та ДПУ. Більшовицькі очільники заохочували низову ланку якомога більше залучати населення до такого роду заходів, а за умови, якщо й відбувалися випадки, коли “піп” чинить перешкоди для проведення

¹¹⁴ Циркуляри, інструкції, інформаційні зведення, звіти і доповіді про роботу Вознесенського повітового комітету КП України, звіти (“Анкети”) і телеграми про соціальні процеси, що відбувалися в селах та волостях повіту (1 січня – 31 січня 1922 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 27.

агітації прийшлих агітаторів “Живої Церкви”, то допускалося адміністративне втручання органів виконавчої влади до порушників громадського порядку. Разом з тим, влада робила підконтрольною і діяльність приходських (парафіяльних) рад, вбачаючи в них осередки контрреволюції. Зокрема, під час переобрання церковних рад, рекомендувалося поновлювати їхній склад (вводити без безпосереднього втручання) представниками робітничого класу, незаможниками. Це, на думку сценаристів від РКП(б)-КП(б)У, мало полегшити задачу “викорінення агентів петлюрівщини, куркульства і контрреволюції”.

Певною мірою, через негативну реакцію населення Української СРР одеська губернська влада (голова губкому КП(б)У тов. Левіт) отримала таємний лист за № 656-с від 19 вересня 1923 р.¹¹⁵, в якому наголошувалося з одного боку, на “необхідності боротьби з релігійними поглядами”, а з іншого, зверталась увага на потребі “уникати заходів адміністративного впливу”. Додатково до циркулярного листа ЦК РКП(б) за № 30, ЦК КП(б)У запропонував усім губкомам (і одеському також – *авт.*) вжити наступних заходів: терміново затребувати по всіх округах дані про випадки закриття церков, молитовних будинків, синагог тощо з мотивів невиконання ними адміністративних розпоряджень про реєстрацію. Усі данні необхідно було направити до вищого республіканського партійного органу. Місцеві чиновники мали сповістити вище керівництво про випадки адміністративних розпоряджень щодо закриття церков, синагог та молитовних будинків. Конче важливим, чого забажали партноменклатурники згори, було обов’язкове відображення у поданих щомісячних звітах інформації про дані антирелігійної пропаганди в губернії, а також відміняти ті неправильні рішення місцевої влади, які ускладнювали антирелігійну пропаганду на місцях.

Тиждень потому секретар Одеського окружного парткомітету (тов. Кирилов) та завінформпідвідділу (тов. Ангерт)

¹¹⁵ Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичне та економічне становище в губернії (9 січня – грудень 1923 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 39.

відзвітували “до гори”, що по даним окружного ліквідаційного комітету “не зареєстровано жодного випадку закриття молитовних будинків з причини не виконання ними адміністративних розпоряджень про реєстрацію, як і не було випадків відміни таких розпоряджень”¹¹⁶. Скоріше всього прихожани зі своїми пастирями були добре “навчені” більшовиками, що змушувало їх бути завжди напоготові виконати будь-які забавганки влади, аби лише їхні церкви не закривали.

На практиці одеські ж пропагандисти не пасли задніх, контролюючи усю ідеологічну та виховну мережу впливу на маси. Зокрема, керівництво агітпропу Одеського губкому КП(б)У так спішило виконати вказівки центру, що вже 3 листопада 1921 р. спрямувало до начальника губерньської народсвіти тов. Потьомкіна запит про надання протоколу першого засідання комісії по антирелігійній пропаганді. Це у той час, коли загроза голоду й злиденного існування містян Одеси була проблемою надважливою. До того ж, блискавично спрацьовувала філерська система, організована партійно-ідеологічними органами, випереджаючи навіть агентів ДПУ. Про всі події, які організовували церковники ставало відомо агітпропівцям задалегідь, а ті, у свою чергу, завдавали упереджуючих пропагандистських ударів. Наприклад, як тільки від донощиків з Канатного заводу стало відомо про організацію робітниками молебну, призначеного на 4 листопада 1921 р., як завідувачем губагітпропу негайно, під грифом “Таємно, терміново” надсилається телеграма за день до заходу із вказівкою про необхідність проведення лекції на антирелігійну тему саме у переддень молебну, до того ж у робочий час (15.30) у клубі заводу за адресою вул. Водопровідна¹¹⁷.

Неабиякої уваги, як свідчать директивні листи наведені вище, партійні чиновники приділяли пресі та періодич-

¹¹⁶ Лист до губкому. 25 вересня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 41.

¹¹⁷ Листування з партійними і радянськими установами про направлення на навчання, лекційну та антирелігійну роботу, збір спогадів учасників жовтневої революції, забезпеченні літературою та ін. (15 вересня 1921 р. – 26 грудня 1921 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 17.

ним виданням, використовуючи її в антирелігійній боротьбі та пропаганді, але, водночас, заробляючи гроші. Як тільки з 29 червня 1922 р. в Москві почала виходити антирелігійна газета “Наука и религия”, яка за виразом одеського агітпропівця “поки на одинці веде боротьбу на фронті боротьби з релігійними забобонами”¹¹⁸, зразу ж губернське компартійне керівництво розіслало підпорядкованим пропагандистським органам циркулярного листа, в якому зобов’язало повсюдно на підприємствах та установах провести лекції з приводу колективної підписки на зазначену газету. Також активно пропагувалася необхідність підтримати фінансово й інші видання, такі як “Московские известия”, “Правда”, “Харьковский коммунист”, “Одесские известия” та інші. До речі, один номер газети “Наука и религия” випуску 1922 р. коштував 10 крб. Атеїсти з агітпропу бажали, щоби і адреси, і кошти, і особливо інформація про соціальні групи (робітники, інтелігенція), які стали передплатниками газет, спрямовувалися до них.

Повсюдний контроль і впливи на душу через промивання мізків, особливо в той час, коли трудівники вели напівголодне існування виглядало вкрай цинічно, зате по-комуністичному – віддаючи себе “світлій революційній меті”, яку так високо підносили більшовицькі пропагандисти-горлопани.

¹¹⁸ Циркуляри, інструкції, інформаційні зведення, звіти і доповіді про роботу Вознесенського повітового комітету КП України, звіти (“Анкети”) і телеграми про соціальні процеси, що відбувалися в селах та волостях повіту. (1 січня – 31 січня 1922 р.). ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 416. Арк. 54.

1.6. Одеський православний рух як об'єкт антирелігійної комісії і чекістів-депеушників на початку 20-х рр.

“Державна пропаганда дією” більшовицьким режимом на початку 20-х років ХХ ст. в межах Одеси, як і по всій УСРР, не завершилася лише пропагандою проти церкви, а перейшла в іншу, силову й підступну фазу, “зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування”, виснажуючи їх у взаємній боротьбі, аби, як вже зазначалося вище, “вони дискредитували й топили один одного”. У цьому процесі провідну роль узурпатори влади відводили Антирелігійній комісії при ЦК КП(б)У, яка була створена у 1922 р. та спецслужбам, зокрема ЧК-ГПУ (*укр.* – НК-ДПУ). Особливий статус, мета та методи роботи: репресивні, адміністративні, законодавчі, пропагандистсько-агітаційні, внутрішньо-конфесійні цих та інших радянських органів знайшли висвітлення у чисельних працях знаних південно-українських істориків: О. Ігнатуші, О. Тригуба, О. Балягузової, О. Татарченка та ін., для яких питання інституційного розколу в РПЦ 20–30-х років минулого століття стало справою їхнього наукового життя. Наше завдання, однак, нарисно відтворити те, як саме православний рух в Одесі став іграшкою в руках спецслужб і партійних функціонерів.

Широкомасштабний наступ на “тихонівську” РПЦ, як вже говорилося, уряд більшовиків розпочав з 1922 р., зокрема з розкольницьких проєктів щодо церкви зформульованих, як справедливо вважає О. Тригуб, одним із ненависників церкви Л. Троцьким¹¹⁹.

В Україні розкол православної церкви керівним органом КП(б)У розпочався, на думку О. Тригуба, з серпня 1922 р., про що свідчить закритий лист секретаря ЦК Д. Лебеда, у якому

¹¹⁹ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2019. С. 152.

вказувалося, що “у справі розколу церкви у першій половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого й працює спеціальна комісія”¹²⁰. Так звані Антирелігійні комісії, до яких входили представники партійно-державного апарату, діяли як у центрі, так і на місцях аж до кінця 1929 р. Завдання, якими опікувалися комісії, лягали у площину організації розколу в лавах РПЦ, підриву авторитету й судилище над патріархом Тихоном, який перебував під арештом більшовиків тощо.

Поряд з тим, ставилось завдання організації “обновленської” церкви як інструменту розколу РПЦ на периферії, в губерніях. Особливо це стало проявлятися після утворення Всеукраїнського Вищого Церковного Управління обновленської церкви у Києві в лютому 1923 р. Оскільки “обновленська” церква і її осередки не користувались великою підтримкою серед православних, радянські спецслужби (ГПУ, НКВС) не жаліли коштів на використання “обновленців” у своїй розкольницькій роботі. Тільки на весні 1923 р. ЦК КП(б)У спрямувало на потреби ГПУ 128 млн рублів для утримання й відправки секретних співробітників на Всеросійський Церковний Собор, видання листівок, прокламацій і різних агітаційно-пропагандистських видань.

Щоби зреалізувати антицерковні плани влада створювала різноманітні комісії, що діяли при губкомах КП(б)У і на 1924 р. мали вже чітку структуру на місцях. До цих комісій переважно входили партноменклатурники в губерніях та повітах, які мали назву – “трійки”. В Одеській губернії така трійка була створена наприкінці серпня – початку вересня 1922 р. Очолив цей антицерковний орган Г. Левіт – тодішній завідувач відділом агітації і пропаганди Одеського губкому партії. Згодом комісія була розформована і її функцію по розколу православної церкви перебрали комісії по боротьбі

¹²⁰ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2019. С. 155.

з антирадянськими партіями та боротьбі на антирадянському фронті. Упродовж осені 1922 р. губерньська “трійка” займалася справами захоплення церковної влади в Одесі й регіоні “обновленцями”, розповсюдженням поглядів і церковної платформи “обновленців”, боротьбою з “тихонівцями”, контролюванням єпископів тощо.

Криза церковного життя була у постійному полі зору силових та ідеологічних органів. Сексоти повідомляли, наприклад, що діяльність Одеського кафедрального собору, зокрема богослужіння в ньому на початку 1922 р. відбувалися, але при вкрай незначній кількості віруючих у будні дні; однак у святкові ж – відвідування храму було активним.

У політичній довідці Одеського ОГЧК від 29 січня 1922 р. подається інформація* про те, що до церковного причту Вознесіння Господнього (Воскресенська церква) зверталось віруюче населення з проханням про проведення різного роду релігійних обрядів, хрещення і тому подібне.

Однак влада навмисно зволікала, створювала різні перепони, заплутуючи населення. Наприклад, священник, згідно з наказом Одеського губвиконкому від 4 січня 1922 р., аби провести обряд хрещення дитини, спрямовував батьків дитини до підвідділу запису актів громадянського стану, однак там від прохачів вимагали довідку з церкви про вінчання, хоча церковні метричні книги відповідно до того ж наказу губвиконкому було здано до губерньського підвідділу ЗАГСу. Таке собі замкнене коло, яке було спрямоване проти віруючих, викликало невдоволення населення й противладні розмови.

У першій половині лютого 1922 р. відбулось засідання Союзу приходських рад церков міста Одеси за участі представника ліквідаційної комісії по відділенню церкви від держави і школи від церкви. На цьому засіданні було актуалізовано питання викладання “Закону Божого” дітям обох статей православного віросповідання. Бажаючи вирвати свідомість

* зазначена інформація з посиланням на відомості за № 1910, подавалася чиновником не окремо, а поміж інформацією про ситуацію на різних промислових об’єктах міста.

підростаючого покоління із “релігійного дурману”, влада стояла на тому, що право на навчання дітей істинам віри належить тільки батькам, а відтак, священнослужитель може викладати “Закон Божий” виключно особам, які досягли повноліття. Такі підходи комуністів до релігійного виховання категорично не сприймалися вірянами.

Розкол у середовищі одеського духівництва на початку 1922 року був наявним, і не помічати його було неможливо. Загалом перші кілька 20-х років знаменувалися суцільними провокативними діями з боку губернської влади і більшовицьких спецслужб, які робили усе можливе, щоби знищити з середини тихонівську ієрархію РПЦ. Ставки ставились на будь-які конфесійні утворення, якби лише вони діяли у розріз з “контр-революційною імперською тихонівською церквою”.

У 1922 році, не без участі ДПУ, із числа розкольників було утворено маріонеткову групу представників “Живої церкви” (далі – “ЖЦ”), їх та приєднаних до них інших “розкольників” часто йменували “живістами”. На весні того ж року, партійними ідеологами як у Москві, так і у Харкові, за безсумнівного інсценування з боку ДПУ було знищено із середини організаційно церковну організацію РПЦ, що призвело до відтоку низової ланки парафіяльного духівництва до “живої” течії. За підтримки ідеологічних органів КП(б)У активно сприяла такого роду процесам й підвладна преса. На півдні України “обновленство” активізується неймовірними масштабами, що “приваблювало” й самі чекістські органи. Чого, власне, вони й бажали. Володіючи інформацією про релігійний стан, органи ГПУ повідомляли Одеський губком, посилаючись на “не зовсім повні данні”, що до складу групи “ЖЦ” в губернських рамках входило 542* особи, разом з мирянами. Духівництва – 167 чол. Ця група останнім часом зросла; в Одесі міське

* У книзі В. Савченка “Неофіціальна Одеса епохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929)” з посиланням на статтю О. Тригуба, вказано неточне число прихильників “Живої церкви” в Одесі – 342 особи! У архівному документі, який ми використовуємо, хоча й доволі погано збереженому і слабо читабельному, однак зазначається 542 особи!

духовенство і миряни щоденно записуються у групи, теж саме спостерігалось й у повітах¹²¹.

Проте, у телеграмі до Харкова від 22 вересня 1922 р. одеські партчиновники зазначали, що “у всіх колах одеського духівництва царить невизначенність їхнього становища. Воно чекає зборів, які визначать ким бути: тихонівцями, обновленцями, автокефалістами. Нижче духовенство тяжіє до “Живої Церкви”, але приховує цей факт, боючись вищої ієрархії. Вийшов перший номер журналу “Церковне оживлення”, виданий тимчасовим комітетом “ЖЦ” у складі 6 осіб”.

Активізація руху обновленців на Одещині і в місті, що посилювало розкольніцькі процеси в релігійному середовищі міста, розпочалася наприкінці листопада 1922 р. Саме тоді в Одесі за участю представників двох повітів (Первомайського і Балтського) відбулися Установчі збори прогресивного духовенства, на якому останнє мало визначити своє ставлення до “Живої Церкви”. Присутній на цих зборах уповноважений “ЖЦ” України професор Покровський, констатує велику ініціативу місцевого духовенства, зазначив:

“Нас радіє така зорганізованість і, водночас, достойна наполегливість провінційного духівництва. Останнє завжди і раніше на з’їзді духовенства у 1917 р. відрізнялося великим радикалізмом, ніж міське духівництво. Нам містянам, доводиться червоніти за свою відсталість. У нас до цієї пори ще не зорганізувався більш-менш сталий комітет групи “ЖЦ”. Існуючий комітет не може проявляти себе більш рельєфно і визначено. Невпевненість, не співчуття і навіть ворожі почуття з боку мирян – ось ті причини, які заважають невеликій групі “ЖЦ” в Одесі зробити більше...”¹²².

¹²¹ Інформаційні звіти і закриті листи губкому в ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 38.

¹²² Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичний і економічний стан в губернії. 9 січня – грудень 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 91.

Представники “тихонівської” лінії, виступаючи на цьому з’їзді, вважали, що назва групи “ЖЦ” є одіозною, і може лише завадити справі церковного оновлення, галасливо стверджуючи наступну тезу: “Називайте нас як хочете, тільки не “Живою Церквою”. Разом з тим, агент ГПУ повідомляв про те, що інший “тихонівець”, погоджуючись з необхідністю реформ, вказував на відсутність визначеності у догматичній частині програми місцевої групи і закликав майбутній комітет до особливої пильності й обережності¹²³.

У процесі боротьби за утворення “Церкви живої”, державні органи робили все, щоби вбити клин між різними течіями, зокрема, між “тихонівцями” і “живістами”. Побутовали думки про назву майбутньої церковної групи на зразок “Прогресивне духовенство”, проте її потрібно було б зареєструвати, створивши новий статут, вирішивши інші організаційні питання тощо. Зрештою, було прийнято менш компромісне рішення, запропоноване проф. Покровським. У результаті голосування було обрано церковний комітет “ЖЦ”, до якого увійшло чотири представника від співчуваючих “живістам” і троє – “чужих”. Те, як вчинили спецслужби далі, говорить про їх зацікавленість і підступність. Не зволікаючи, депешниками було “розіграно карту” з метою пошуку компрометуючого матеріалу на цих трьох “чужих” осіб, “аби у будь-який спосіб їх прибрати з єпархії”.

Усвідомлюючи, що таємні агенти ГубЧК-ГПУ контролювали усі проповіді духовенства, останнє не дозволяло собі висловлювати думки про політику, а лише промовляло проповіді виключно на релігійні теми. В одній із інформації ОдгубЧК підкреслювалось:

“Проповіді в церквах носять виключно релігійний характер. Постійно закликається віруюча паства до дотримання посту, священнослужителі просять прихожан добровільно жертвувати на допомогу бідуючому причту. Про все, що відбувається,

¹²³ Інформаційні звіти губкому КП України, бюлетені і зведення губернського політичного відділу про політичний і економічний стан в губернії. 9 січня – грудень 1922 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 91.

як-то: голод, допомога голодуючим, – не говориться ані слова. Газетні статті про вилучення церковних цінностей обходять мовчанням...”¹²⁴.

До того ж голод і скрута охопили й церковних служок, оскільки церковні прибутки скоротилися до мінімуму. Однак єпархіальне духовенство перебувало у більш вигідних умовах: вони роз'їжджали з іконами по приватним будинкам на запрошення, що добре оплачувалося віруючими. Число церковних шлюбів різко скоротилося, а плата за вінчання визначалася у значній розбіжності – у межах від 500 до 500 тис. руб. “У політичному відношенні все цілком спокійно. Сестринський кружок при Кафедральному соборі нічим себе не проявляв”, – зазначалося у спецповідомленні ОдгубЧК¹²⁵.

На весну 1923 р. в Одесі й окрузі релігійна ситуація характеризувалася продовженням розколу серед духовенства, що посилювалося у зв'язку з проходженням Всеросійського церковного собору. Місцевий клір, жадібно слідкуючи за подіями на Соборі, затиш і ніяких протестних дій не провадив. Значна частина духівництва, мирян і особливо інтелігенції віднеслася з недовірою до Собору, критикуючи й виявляючи загальне невдоволення на зразок: “Навіщо виявляти співчуття Леніну, коли церква відділена від держави?”, “Навіщо Введенський благословляв комуністів від імені Христа, від якого комуністи відвертаються як біс від ладану?”¹²⁶. Загалом постанови Собору було прийнято до виконання, за винятком питання переходу на новий стиль. Єпархіальне управління з приводу впровадження нового (Новоюліанського) стилю прийняло рішення спершу обговорити і ознайомити віруючих. Більшість церков Одеси прийняли рішення вищої інстанції спокійно, проте

¹²⁴ Двотижневі політико-економічні огляди. Губінформації ОГЧК. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 85.

¹²⁵ Двотижневі політико-економічні огляди. Губінформації ОГЧК. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 23.

¹²⁶ Інформаційні звіти і закриті листи Губкому в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 105.

у Кафедральному соборі віруючі, переважно жінки, ледве не побили священника.

26 січня 1923 р. в Одесі відбулося чергове засідання групи “ЖЦ”, яке позитивно вплинуло як на віруючих, так на мирян. Наслідком цього стало зростання звернень мирян до святих отців про створення парафіяльних громад, т. зв. “двадцятки” при церквах міських і окраїнних.

Обновленський рух в Одесі в середині 1923 р. перебував у такому ж стані, як і в попередні місяці, про що свідчили секретні інформдовідки органів ГПУ. Митрополит обновленський Євдоким, будучи в курсі справ про церковні перепетії в місті (але аж ніяк не здогадувався, що у його справах органи ГПУ були ще краще обізнані!), у листі до Єпархіального управління, застерігав його від тісних контактів з емігрантами, говорячи, що вони хочуть “досягти свого колишнього благополуччя нашими головами”. При тому рекомендував емігрантам свою роботу провести їх власними головами, – “наші ж голови підуть на більш корисну роботу...”¹²⁷.

Значна частина тих, хто не пристав до “ЖЦ” висловлювалися відверто: “Який сенс йти в обновленство, коли влада однаково вороже відноситься до них, як, власне, й до всякої релігії”. Такі настрої серед духовенства і мирян призводили до втрати авторитету “живістів”, попри їх активну роботу серед населення, проведення активної роз’яснювальної роботи тощо. Цей стан речей не задовольняв Одеське губернське ГПУ, особливо у той момент, коли слухи про “майбутню платформу” патріарха РПЦ Тихона викликали очікування у значної частини віруючих і священників, навіть у співчуваючих “обновленцям”, і сіяли серед віруючих та кліру обережність щодо приєднання до обновленського руху загалом. За інформацією чекістів по Одесі ходили слухи про те, що прибула до міста делегація робітників від Тихона з настановами дотримуватися лише “старого стилю” в церковних святах.

¹²⁷ Інформаційні звіти і закриті листи Губкому в ЦК КПбУ і ЦК РКПб) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 105.

У серпні 1923 р. спротив “обновленським” процесам активізувався найбільш реакційною, за словами гепеушників “групою 22-х” священників, які заявили про свій вихід із групи “живістів”. Їхні дії знайшли широку підтримку у протихонівськи налаштованого віруючого населення Одеси, яке почало активно протидіяти “обновленським” рішенням. Як зазначає В. Савченко, очолив спротив “обновленському” рухові протоієрей Портової церкви Св. Чудотворця Миколи Мірлікійського о. Іона Атаманський.

Напередодні святкування Преображення Господнього (влітку 1923 р.), коли єпископ Дмитрій об’явив, що святкування відбудеться за “новим стилем”, то йому “посипались погрози з боку прихожан як у самому соборі, так і під час виходу з собору, а коли єпископ прибув на всю ніч, його спеціально очікував оскаженілий натовп, що ієрей змушений був припинити службу взагалі. Увечорі до нього прибула депутація з пропозицією приєднатися до “тихонівщини”¹²⁸.

Багато уваги у звітах очільників ГубГПУ приділялося різним моментам релігійного життя населення: наприклад, мали місце випадки оновлення ікон у Кафедральному соборі Одеси, що упродовж кількох днів хвилювало чисельних вірян; що реакційно налаштована маса одеситів розповсюджувала плітки про “Боже чудо” тощо. Навіть заради спростування чуток, локалізації збудженого натовпу та його фантазії було створено експертну комісію у складі представників влади, професури, віруючих та єпископа, проведено роз’яснювальну роботу.

Попри певну активність баптистських організацій, решта різноманітних малих церков, так званих сектантів, поступово занепадала і їхнє життя протікало доволі в’яло. Поміж окремих сект спостерігалася активна боротьба за збільшення кількості членів, за рахунок малих. Так, у липні 1923 р. саморозпустилася община євангелістів-християн. Формувалися міцні

¹²⁸ Інформаційні звіти і закриті листи Губкому в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 159.

за організацією общини селян-бідняків, на зразок “Братська допомога”, які жили за комуністичними принципами, нараховуючи по 20, 40, і навіть по 100 осіб¹²⁹. Такі общини менше турбували радянські спецслужби через збіг своєрідних ідеологій.

Ще на початку 1923-го року, розігруючи церковну карту, влада в Одесі діяла на випередження. По-перше, атеїсти готувались до проведення єпархіального з’їзду, який мав відбутися у лютому, а по-друге, робили все, і часто навіть руками “живістів”, щоби ізолювати контрреволюційно налаштований тихонівський елемент від релігійних кіл, аби “не дай Боже!” не мати небажаних ексцесів під час проведення з’їзду. Довіри у губернської партійної влади до архієпископа Алексія (Баженова) не було. Оскільки він прославився невизначеністю власної позиції, вів, так би мовити, подвійну гру: з одного боку, був почесним головою місцевої групи “ЖЦ”, а з іншого, листувався з відомими представниками реакційного духовенства, підбадьорюючи їх, давав настанови у цей складний час боротися й не здавати свої позицій. Разом з тим, В. Савченко вважає, що архієпископ Алексій був прихильний до українізації церкви¹³⁰. Однак, представники-прогресисти пропонували на посаду управляючого Одеської єпархії кандидатуру архієпископа Нижегородського Євдокима, відомого своїми прореволюційними поглядами та підтримкою радянської влади.

Про те, наскільки були обізнані гепеушники, говорить ще один факт, а саме про персону митрополита Євдокима. Наприклад, у травні 1923 р. він був заявлений потенційним учасником Другого помісного собору, “проте запізнився і не встиг підписати документа про усунення від сану патріарха Тихона”.

¹²⁹ Інформаційні звіти і закриті листи Губкому в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії. 23 січня 1923 р. – 4 грудня 1923 р. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 127.

¹³⁰ Савченко В. А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. С. 225.

Історична довідка

Євдоким Мещерський, в миру **Василь Мещерський** (1869–1935), народився у Володимирській губернії Російської імперії. Закінчив Володимирську духовну семінарію (1890) і Московську духовну академію (1894). Був хіротонізований у сан єпископа Волоколамського 1904 р. Дуже протричлива фігура у спогадах, щоденниках і характеристиках багатьох архієреїв. Перебуваючи ректором Московської ДА, був причетний до звільнення історика В. Ключевського, характеризувався “брехливістю”, скандальною поведінкою, фінансовими розтратами тощо. У листопаді 1918 р. став Нижегородським архієреєм. Декларував повну лояльність і підтримку радянській владі, зокрема й під час вилучення церковних цінностей. Звинувачував патріарха Тихона у руйнуванні церкви, підтримав обновленське Вище церковне управління (ВЦУ), виступивши з відкритим листом про солідарність з прогресивною групою духовенства. Зведений обновленцями у сан митрополита. З листопада 1922 р. – обновленський митрополит Одеський і Херсонський.

Згідно з повідомленнями ГПУ у жовтні 1923 р. за час перебування в Одесі митрополит Євдоким викликав вороже ставлення з боку широких мас віруючих, в тому числі й через його інтимні зв'язки з черницею, яку він привіз з Нижнього Новгорода. У 1923 р. призначений головою Вищої церковної ради. Був учасником 2-го обновленського помісного собору у травні 1923 р. Автор панегірика з приводу смерті В. Леніна, написавши листа М. Калініну з прославлянням вождя пролетаріату, в якому побажав “багатостраждальній, добрій і християнській душі” вождя-атеїста вічної пам'яті і вічного покою. Через низку причин, зокрема, неспроможність досягти угоди з патріаршою церквою про об'єднання, чого хотіла влада, через конфлікт з лідером обновленського руху О. Введенським та інше, був відсторонений більшовиками від керівництва Священного Синоду у 1925 р. Помер 1935 р., залишившись обновленцем, через кілька днів після розпуску сталіністами Священного Синоду.

Знали спецслужби й про проблеми архієпископа Алексія (Баженова), “з яким перебуває у ворожнечі майже увесь єпархіальний клір”. Питання стосовно моральної поведінки архієрея мало обговорюватися на з’їзді. Усі якраз і чекали моменту, щоби “зірвати архієпископа з місця”. Архієпископ Алексій збирався їхати до Києва для участі в утворенні Вищого Церковного Управління (ВЦУ), до того ж, на нього був зібраний відділом ГубГПУ компрометуючий матеріал “з приводу невиконання декрету радянської влади і проведення шлюбозводних справ, за що його передбачалося притягнути до гласного суду”.

Окрім суто релігійних та інституційних питань, які перебували у розробці антирелігійних органів (АРК, ГПУ), у їх полі зору перебували й питання фінансово-економічні, якими вони підступно зловживали.

Антирелігійна комісія при Одеському губкомі КП(б)У з подачі керівництва ГубГПУ, яке бачило у економічному тиску на “тихонівців” певну підтримку інтересів “обновленців” заради їх превалювання у місті, активно лобіювала наступні фіскальні питання. Так, комісія намагалася зменшити до мінімуму, а у випадках гострої потреби, зовсім знімати податки на “обновленські” приходи і їхніх церковнослужителів. І навпаки, наполегливо пропонувалося вжити заходів до можливого підвищення в м. Одесі та в інших містах податків на “тихонівців”¹³¹. Цікава гра спостерігається й у подальшому. Весною 1924 р. Одеська АРК, намагаючись максимально приховати свою вибірккову політику щодо надання преференцій “обновленцям” на противагу “тихонівцям”, наслідуючи на своєму, намагалася приховати від фінансових органів справу зменшення оподаткування для “обновленців”, і вимагала від вищих компетентних органів подати це таким чином, що ініціатором усього були центральні органи, які ніби пішли на поступки невдоволеному населенню.

¹³¹ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2019. С. 165.

Більшовицькі спецслужби також негласно ідеологічно спрямовували, а часом й самі організовували публікації матеріалів про обновленський рух у пресі 20-х років. Дослідник цього періоду О. Тригуб вважає, що саме в надрах ДПУ ініціювалися від імені “обновленців” статті, які друкувалися на сторінках центральних і місцевих друкованих органів. Науковець наводить приклад про те, що в одеській газеті “Церковное обновление”, яка хоч і готувалася духовенством, проте редагувалася співробітником Одеського ГПУ Петровим і, відповідно, фінансувалася виключно цим же органом¹³². Між іншим, усі статті друкувалися анонімно, що також підтверджує “руку ГПУ” у ініціюванні й популяризації розколу серед православних міста.

Отож влада, завдячуючи “ордену мечоносців-депеушників” та його агентурі, зреалізувала свої підступні плани по розколу церковного середовища із осереддя, його ж руками, використовуючи його ж духовних лідерів, не гребуючи підкупам, прикормленням коштами, залякуванням та обіцянками надання політичних, чи економічних преференцій тій, чи іншій конфесії. Віруючий люд в черговий раз ставав орудою й матеріалом у руках політичної сили, яка своєю атеїстичною “вірою” намагалася замінити віру Христову.

¹³² Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією : монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2019. С. 178.

1.7. Голгофа одного клірика (Архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко)

Цією новелою маємо за мету повернути із забуття одного з діячів українського автокефального руху 1917–1929 рр. Через маловідомі джерела й різноманітну інформацію, спробуємо окреслити місце й роль Юрія (Георгія) Жевченка у розвитку автокефального руху в пореволюційній Україні, та скласти його просопографічний портрет, зокрема й на основі евристичних матеріалів архівно-слідчої справи № 15966-п, яка зберігається у Держархіві Одеської області¹³³. Неабияку цінність складає, перш за все, інформація яка нами вилучена з оригіналів документів слідсправи, що співставлена з науково-історичною літературою. Архівні матеріали сприяли наповненості й вимальовуванню портрету архієпископа Юрія Жевченка низкою біографічних та історичних фактів, повнотою й описовістю текстів, які було власноручно заповнено (якщо йдеться про анкети), або написано й підписано від руки фіолетовим чорнилом (іноді олівцем) безпосередньо архієпископом (якщо це протоколи допитів). До того ж у цитованих нами документах, які ми вважаємо за важливе подати майже без купюр, збережено орфографію і мовний стиль щирої сповіді архієпископа, такого собі особистісного антропоцентризму, часом вельми суб'єктивних характеристик та оцінок, які він давав представникам кліру та історичним особам. У тексті подаємо уточнені біографічні данні архієпископа, зокрема щодо його дати народження, місця народження, навчання та пастирського служіння в парафіях та на кафедрах УАПЦ. Нарис також супроводжується світлиною* сорокашестирічного архієпископа в анфас і профіль (див.: фото на стор. 98), яка датована не раніше 10 вересня 1929 р. Чепляє душу й те,

¹³³ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). 99 арк.

* зберігається в архівно-слідчій справі Юрія Жевченка.

**Архієпископ Одеський УАПЦ
Юрій (Георгій) Жевченко. 1929 р.**

що архієпископ Юрій (Жевченко) свідченнями чесних і порядних учасників автокефального процесу в напрямку налагодження церковного життя характеризується як патріот української землі й української церкви. Його слова про необхідність “міцно триматися і бути готовими до визволення України від московського уряду”, його віра

у те, що “ми дочекаємося часу, коли будемо самі урядувати”, виявилися воістину пророчими.

Століття по Українській революції 1917–1921 рр. у сучасному середовищі свідомих українців вкотре постає ідея реалізації національних перетворень в церковному житті. Представники не тільки церковних звань, але й світські особи, прості миряни актуалізували українізацію церковного православного життя та відокремлення від Московського патріархату, хоч би й як не перечили цьому східні сусіди і противники з “п’ятої колони”. Перші кроки до нової Української Помісної Церкви сьогодні є актами давньої й глибокої історичної справедливості. Вік назад у цьому русі активну роль зіграли провідні діячі, які утворили у другій половині 1917 р. за підтримки духівництва і мирян у Києві, Всеукраїнську Православну Церковну Раду, у складі якої працював Юрій (Георгій) Жевченко. Ця постать архієпископа УАПЦ загалом мало знана, як, власне, й самі процеси становлення української автокефалії у 20-х роках минулого століття із середини цього руху та, зокрема, в умовах підступної боротьби ДПУ проти УАПЦ та її прихильників.

На фоні історіографічного доробку про УАПЦ, який на сьогодні представлений доволі обширно, що ґрунтовно засвідчує

історикиня І. Преловська¹³⁴, все ж образ архієпископа Юрія Жевченка залишається маловідомим. Просопографічні студії як українських дослідників церкви, так і закордонних, вирізняються невеличкими нарисними дописами про окремі моменти пастирського життя архієпископа-автокефаліста. Зокрема, ще Іван Власовський на початку 60-х рр. минулого століття у IV томі “Нарисів історії Української Православної Церкви”¹³⁵, опираючись на мемуарного характеру нариси протоієрея Деміда Бурка “З книги буття Української Церкви”, надрукованих у журналі “Рідна Церква” подає короткі й уривчасті, певною мірою з припущеннями деякі біографічні дані про архієпископа Юрія Жевченка.

Автори в Московщині поряд з подачею деяких загальновідомих фактів з біографії архієпископа Юрія (Жевченка) традиційно перебуваючи у полоні великодержавного етатизму, акцентують свою увагу переважно на “розколі в РПЦ”, який ніби був спричинений боротьбою українців за самостійність, чим, власне, й роблять все, щоби завадити процесові вибудовування помісної Церкви в Україні сьогодні.

Українські дослідники, зокрема одеський історик О. Музичко, аналізуючи українські релігійно-церковні традиції минулого Одеси з націоцентричних позицій, наполегливо стверджує, що “у 1928–1929 роках УАПЦ в Одесі розбудовував архієпископ Юрій Жевченко”¹³⁶. Обширної інформації саме про одеський період пастирського служіння українського архієпископа-автокефаліста не подано ані у “Мартирології українських церков” (1987), ані у працях В. Войналовича (2002), ані у митрополита Феодосія (Процюка) (2004) та інших.

¹³⁴ Преловська І. М. Сучасні джерелознавчі проблеми дослідження історії православної церкви в Україні в міжвоєнний період ХХ ст. *Болховітіновський щорічник 2008* / Відповід. ред. К. Крайній; наук. ред. В. Ластовський. Київ : НКПКСЗ, “Фенікс”, 2009. С. 171–185.

¹³⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Том IV (ХХ ст.). Частина перша. УПЦ в США. Нью-Йорк, 1961. Репринтне видання. Київ, 1998. С. 336–337.

¹³⁶ Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси. *День*. № 141. 2011. 11 липня.

Кількома реченнями про арешт Ю. Жевченка у 1925 р. разом іншими архієпископами УАПЦ та його засудження М. Ярославським у пресі серед тих, хто проходив за справою “СВУ”, подано інформацію й у одного з перших і відомих українських дослідників історії взаємин держави і церкви у продовж 20–30-х років ХХ ст. полтавчанина Володимира Пащенко¹³⁷.

Нещодавно доповнила проблематику місця й ролі Кирило-Методіївського братства в українському церковному русі у напрямку до інституювання УАПЦ цікава стаття А. Зінченка, опублікована на сторінках журналу “Українознавство”¹³⁸, хоча про священника/архієпископа Юрія Жевченка, знов таки сказано аж занадто мало. Шановний дослідник, наводячи цінну інформацію про відродження національної церкви через впровадження української мови у богослужінні, зазначає, що під головуванням протоієрея В. Липинського переклади панахиди і молебню українською було здійснено священниками Жевченком і Опаренком¹³⁹. Важливу інформацію, що дещо підтверджує деякі матеріали справи з Держархіву Одеської області, подано у довіднику¹⁴⁰, підготовленому авторським колективом І. Бухарева, В. Даниленко, В. Окіпнюк, І. Преловська на документах з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹³⁷ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. С. 92, 99, 102.

¹³⁸ Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі. *Українознавство*. 2016. № 4(61). С. 97–102.

¹³⁹ Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі. С. 100.

¹⁴⁰ Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939) : біографічний довідник. Київ : Смолоскип, 2011. С. 37–38.

Біографічна довідка

Жевченко Юрій (Георгій) Володимирович народився 1884 р., хоча за свідченням самого Ю. Жевченко дата його народження – 17 лютого 1883 р., є й інша інформація – 1885 р. В анкеті, яка зберігається в архівно-слідчій справі зазначається що він народився 1884 р. (однак саме в анкеті число й місяць не зазначено!) в с. Д'яківка * Олександрійського повіту Херсонської губернії у родині священника. У родині Володимира і Варвари Жевченків було п'ятеро дітей: окрім сина Юрія було ще чотири доньки: Ольга, Олександра, Єлизавета і Марія. Усі вони були інтелігентними особами, одна вчителювала, інша займалась науковою діяльністю, двоє старших була дружинами священників. Як зазначав сам заарештований, “зростав я в оточенні й під впливом духовного середовища”. 1906 року Ю. Жевченко закінчив Одеську духовну семінарію ** й залишився жити в Одесі. Спочатку був законовчителем Олексіївської церковно-приходської школи, згодом – у міських школах № 8 та № 77. Через рік, отримавши призначення священника церковного приходу с. Шибки у Тираспольському повіті, служив православній пастві аж до початку Першої світової війни. Від 1915 р., як наймолодший із священнослужителів у благочинні, став капеланом 129 Бессарабського полку.

По закінченню війни Ю. Жевченко був запрошений до Києва, де на початку 1918 р. став священником Інженерної школи військ УНР, яка знаходилася в історичній місцевості Києва, на Звіринці. Водночас молодий

* Існують й інші думки щодо місця народження, а саме – слобода Єлисаветградка Херсонської губернії. (Див.: Юрій Жевченко. URL: <http://histori-poltava.org.ua/wp-content/uploads/2012/12/127.jpg>). На нашу думку, і це підтверджується матеріалами архівно-слідчої справи, він народився у Д'яківці, де “зростав в українському середовищі”.

** Більшість дослідників вважають, що Юрій Жевченко закінчив саме Одеську духовну семінарію, хоча є й інформація про закінчення Єлисаветградської семінарії. Однак це малоімовірно, оскільки там семінарія була відкрита тільки напередодні революції 1917-го при церкві Успіння Пресвятої Богородиці й діяла до приходу більшовиків у 1919 р.

і талановитий клірик, мріючи як і більшість української молоді про утворення Української держави, сприяв піднесенню культурно-освітнього рівня київської юні. Отець Юрій читав лекції з української літератури у багатьох українізованих школах міста.

Динаміку поглядів і формування його як особистості майбутнього україноцентричного священника простежуємо саме з моменту його вступу до церковного “Кирило-Мефодіївського братства”, яке мало на меті, опираючись на правдивохристиянські основи, відродити церковне життя й ввести українську мову в богослужбові відправи. Після утворення громадського об’єднання “Українського Національного Союзу” (УНС) Ю. Жевченка, як представника від Кирило-Мефодіївського братства, було обрано в церковну комісію, яку він і очолив. У той непростий час, коли митрополитом Київським і Галицьким був Антоній (Храповицький)*, який, за словами Ю. Жевченка, “дуже лютував проти Кирило-Мефодіївського братства та його членів”. Майже на всіх святих отців – членів Братства були гоніння, дехто, серед них і Ю. Жевченко, були ув’язнені**. Своїх ідей і устремлінь кирило-мефодіївці зреалізувати не змогли, через те, що відбувалася безперервна зміна політичної і військової влади у Києві. За словами Ю. Жевченка, Іван Огієнко як представник уряду, опираючись у своїй діяльності на тодішнє слов’янське (проросійське) архієрейство, ставився до дій Братства прямо вороже. У поясненні архієпископа Юрія цілі і задачі братства зводилися до:

* Митрополит Антоній (Храповицький) був упродовж 1914–1918 рр. архієпископом Харківським і Охтирським, а з 30 травня 1918 р. митрополитом Київським і Галицьким РПЦ. Перебуваючи у таборі противників автокефалії УАПЦ, сприяв гонінням, переслідуванням українських автокефалістів, усував від богослужінь, відбирав храми тощо.

** За часів гетьмана П. Скоропадського Ю. Жевченка було ув’язнено упродовж кількох тижнів у Лук’янівській в’язниці. На думку Ю. Жевченка саме цьому посприяв київський митрополит Антоній. За тиждень до вступу в Київ військ С. Петлюри, Ю. Жевченка було звільнено.

“а) відродження церковного життя на основах християнської принципів;

б) звільнення Церкви від наслідків, які були спричинені історичним існуванням її в умовах царського режиму;

в) українізація церковного богослужіння”¹⁴¹.

Між іншим, згодом, на допиті 16 вересня 1929 р. архієпископ зауважив, що на цій платформі й формувалося Братство, хоча ні його члени, ні саме керівництво, до якого входили священники й духовні особи Маричев, Шараївський, Липківський, Тарнавський, Крамаренко, Филипенко та інші, не розуміли до кінця програми Братства. Однак, однозначно усі усвідомлювали те, що “задачі братства зводилися виключно до релігійно-церковного характеру і не мали в собі іншого змісту”.

Вельми доречною задля розуміння процесу визрівання ідеї автокефалії серед багатьох українців, є відверта сповідь, роздуми-есе із матеріалів слідсправи архієпископа Юрія, які ми подаємо в оригіналі з протоколів допиту від 21 і 25 вересня 1929 р.

“У попередніх протоколах [допиту – М. М.] я вже зазначав про свою участь в справі відродження української церкви в св. Кирило-Мефодіївському Братстві, в Церковній Комісії й в останнє, в складі Української церкви, яка народилась й змогла мати свій устрій, свою організацію, свої церкви – лише при Радянській владі. Я вже зазначав в першому своєму показанні від 12 вересня що я, як людина, що вийшла з духовної середовища, зростала в церковній атмосфері, на 23 році свого життя вже приступила в сані священника до пастирської роботи, – все життя своє віддав на служіння Церкві. У цій сфері і в цих межах проходила вся моя робота. Вже з початку мого священства, якому я цілком з захопленням віддавався, – я гостро став відчувати якусь фальш, якусь неправду

¹⁴¹ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 26–26 зв.

в самому устрої і житті старої урядової церкви. Я бачив, як своїм ділом, прислужуванням князям світу того, багатим і сильним, – вона відходила від заповітів Христа, бо захищала інтереси багатих і зневажала інтереси бідних. А Христа я уявляв як милосердного заступника бідних, зневажених, знедолених... . Це стало імпульсом для мене і я став шукати якогось виходу. Але те зачароване коло було замкнене, атмосфера дуже тяжка, церковна дисципліна убивча. І я задихався... І коли в 1918 р. я підійшов до Кирило-Мефодіївського братства, мене захопили ті ідеї, перспективи відродження церковного життя, які там проповідувались. Я став з захопленням працювати в цій новій течії відродження Церкви. Духовну семінарію скінчив я першим учеником, одмовився йти у духовну академію куди мене послали і пішов в священники. Звичайно, що філософсько-богословську освіту я мав добру, бо зокрема багато працював над тими питаннями. Але в політичному відношенні я був дуже мало свідомим. І тому під час подій 18-го року політично якимось орієнтуватися певно не міг, на все дивився з огляду можливості перевести <...> [нерозбірливе слово – М. М.] принципи та ідеї К. Мефодіївського братства, але ж гетьманське разом з німцями-окупантами грабительство вважав злочинним. З боку національного я мав певні уявлення, бо читав монографію Костомарова, Історію Русів, знайомий був з українською літературою. Треба сказати що, зростаю в селах українських – Д'яківці, Береславі, Рівному, де населення розмовляє українською мовою. А в семінарії, в оточенні товаришів, – це питання вже цікавило мене, але ж за межі тогочасних національно-культурних проблем я не виходив. Відповідно цьому я поставився й до національно-політичної революції, яка 1918 р. відбулася на Україні. Але в політичній роботі участі не брав. В національній Союз був введений від Кирило-Мефодіївського братства і працював як голова церковної комісії. В справі культурно-

*освітній працював, читаючи лекції з історії української літератури в українізованих тоді школах. Близького знайомства з політичними діячами того часу не мав, як і ніколи пізніше. Про радянську владу не мав певного уявлення, бо її зовсім не знав*¹⁴².

На початку 1919 р. з відступом військ УНР Інженерну школу було переведено до Кам'янця-Подільського, а згодом до Луцька. Тут священник перебував у меланхолічному настрої про що свідчать наступні слова: “На мене дуже тяжке, гнітюче, огидне вражіння справив розклад і гнилизна унеровського життя й урядування”. Між тим, Ю. Жевченко до Києва втекти спочатку не забажав, через те, що там були денікінські війська, які чинили жорстокі розправи над українським людом. Так, нагаями з Андріївського собору виганяли українське духовництво, серед яких був і відомий клірик о. Нестор Шараївський*. Білогвардійці примушували декого з церковників виїхати з Києва. Тоді ж до Кам'янця-Подільського переїхали о. Михайло Мороз, о. Василь Липківський та інші. У Луцьку о. Юрія Жевченка було заарештовано і кинуто до в'язниці уже поляками, які згодом оволоділи містом. Спричинив цей факт випадок, який, до речі, характеризує Жевченка, як людину із загостреним почуттям справедливості, бажанням стати на захист слабких та немічних. За те, що о. Юрій вступився за старого єврея, над яким знущалися польські жовніри, він і потрапив до буцегарні.

У тому ж таки розлозі протоколі допиту від 25 вересня 1929 р. архієпископ Юрій пояснює свої мотиви повернення до Києва і лояльність до радянської влади:

“Коли в 1919 р. до К. Подільського прибули Мороз і Липківський і розповіли, що Радянська влада дала можливість мати певний церковний устрій укра-

¹⁴² Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 39–41 зв.

* Архієпископ Нестор Шараївський очолював кафедру Київської сільської округи, був заступником митрополита з 1921 по 1927 рр.

їнській церкві і мати свої церкви, – мене потягнуло до Києва. В кінці 1919 року я прибув до Києва, коли його зайняли після денікінців війська Радянської влади й назавжди залишився з Радянською владою, як чесний і лояльний громадянин У.С.Р.Р. З цього часу я визнаю її, визнаю й буду визнавати *. І це не формальне, зовнішнє визнання, по-необхідності, а з середини, з мого переконання. На Радянську владу я дивлюсь як на яскраве реальне виявлення довголітніх жадань, боротьби і страждань пролетаріату. В історичному процесі розвитку цього робітничого руху я бачу багато спільних моментів з розвитком християнства. В перші віки християнська церква складалась з робітників, рабів пригночених, експлуатованих Римом народів. Християн переслідували, підкоряли надзвичайними законами, вважаючи за ворогів держави, сім'ї і суспільства, предавали мукам. І через це християнство набуло значення всесвітньої церкви. Хоч пізніше лукавством і хитрощами, починаючи з імператора Костянтина церкву полонили володарі й зробили її засобом затемнення і пригночення мас. Через довгі страждання уперту боротьбу, гнобительство робітництво в сучасному соціалістичному устрій країни Союзу досягли здійснення своїх ідеалів <...>. Тому я вітаю велике сучасне будівництво, що проходить в країні Союзу **. При тому я знаю, що в процесі цього великого будівництва є, й мусять бути труднощі для певних класів і груп суспільства, які не можуть сприйняти, або ще не сприйняли історичної необхідності того, що непереможно мусять прийти в життя. Зокрема є труднощі для Церкви та її служителів. Але, коли правда в тому, що Церква бажає кращої долі людству, то вона повинна сприймати свідомо історичну необхідність й вітати велику, всесвітнього значення

** Речення підкреслено, ймовірно, рукою самого Ю. (Г.) Жевченка. Колір чорнила й схожість ліній у тексті дають можливість зробити саме такий висновок.

** Речення підкреслено у протоколі допиту Ю. Жевченком особисто.

*перебудову, на нових началах людського життя.
25 вересня 1929 р. Юрій Жевченко*¹⁴³.

У підбільшовицькому Києві Ю. Жевченко став служити настоятелем Андріївського собору. 1920 року Всеукраїнська Православна Церковна Рада (ВПЦР) направила Ю. Жевченка, як кандидата на єпископський сан, до Полтави разом з митрополитом Василем Липківським. Поїздка відбулася з нагоди висвячення в архієпископи о. Парфенія. Проте, висвячення не відбулося через відсутність ще одного архієпископа старої висвяти, аби було дотримано канонічності проведення хіротонії.

Значну пастирську й організаційну роботу Ю. Жевченко проводив упродовж періоду з кінця 1920 р. до 1921 р. За дорученням ВПЦР включно до початку Першого Всеукраїнського Церковного Собору* протоієрей Жевченко займався організацією й опікуванням українських парафій на Київщині, зокрема у Фасовій, Пашківці, Янковичах та інших і там же служив пастирську службу. Будучи безпосереднім учасником Собору, він був свідком подій, які відбувалися напередодні церковного форуму, особливо дискусії з приводу утворення української автокефалії. У грудні 1921 р. о. Юрія громада запросила на кафедру собору у м. Сквирі, де його було висвячено у березні 1922 р. на єпископа Сквирського. Однак, невдовзі, того ж року його було заарештовано прямо на вулиці у Києві, зразу ж по закінченню Всеукраїнських “Покрівських зборів”. За що саме був заарештований о. Юрій він так і не довідався. Пробувши до початку липня 1923 р. під арештом,

¹⁴³ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 40–44 зв.

* Саме на Свято Покрови у жовтні 1921 р. було скликано Перший Всеукраїнський Церковний Собор у Софії Київській, який проходив з 14 по 30 жовтня. Собор підтвердив автокефалію УАПЦ, яка була проголошена Всеукраїнською Православною Церковною Радою у травні (5 числа). Підчас Собору і після нього почалося активне висвячення єпископів через рукоположення самих священників. Загалом упродовж двох місяців було висвячено біля 200 священників і таку ж кількість дияконів.

був звільнений і повернувся до місця свого служіння у Сквиру. Від 1923 року на єпископа Юрія було покладено ще й обов'язки єпископа Бердичівського. На початку 1925 р., як зазначає сам Ю. Жевченко*, собором Полтавського округу його було обрано єпископом Полтавським. Проте, разом з єпископами УАПЦ К. Малюшкевичем та І. Павловським того ж року Ю. Жевченко був заарештований і утримувався 1,5 місяці у в'язниці¹⁴⁴. На Полтавщині він здійснював своє архіпастирське служіння до червня 1927 р., після чого єпископ Юрій переїздить до Одеси, де українська релігійна громада собором обрала його кандидатуру на єпископа, а ВПЦР, відповідно, затвердила.

В Одесі архієпископ Юрій жив замкнено, мало спілкувався й не водив знайомств навіть з українською інтелігенцією, пояснюючи це своєю глибокою релігійністю, безмежним служінням церковній справі. Окрім своїх товаришів по семінарії, архієпископ мав стосунки лише офіційні, церковного характеру і переважно з парафіянами. Сам архієрей підкреслював у протоколі допиту від 12 вересня 1929 р., що за час його єпископства в Одесі “віруюча людність виявляла повну лояльність без ухилів у бік шовінізму, або антирадянських настроїв”¹⁴⁵. Своєю заслугою на одеській землі він визнає намагання всією силою свого авторитету й слова знищити міжнаціональний антагонізм – цей тяжкий наслідок минулого.

“Тепер, – зазначає архієпископ, – усім відомо як прихильно ставиться віруюча людність всякої національності до Української церкви. До Покрівського собору ідуть росіяни, українці, білоруси, греки, грузини та ін. Це винятковий факт для Української

* У статті А. В. Слюсарєва про Юрія Жевченка в рубриці “Украинская Автокефальная Православная Церковь (1919–1941 гг.)” зазначається, що висвячення Ю. Жевченка у “єпископа (трохи згодом у архієпископа) Полтавського” відбулося у 1924 році.

¹⁴⁴ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ, 1993. С. 92.

¹⁴⁵ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 9 зв.

*Церкви. Цього ніколи не можна було досягнути при самому незначному перебільшенні національних емоцій*¹⁴⁶.

Проте, навіть такі заяви не викликали лояльності до архієпископа Юрія з боку каральних органів. Ордер на арешт було видано 10 вересня 1929 р.* Перший допит проведений слідчим із заарештованим архієпископом УАПЦ відбувся 12 вересня¹⁴⁷. Постанова про прийняття справи до розгляду від 27 вересня 1929 р. була виписана “на основі агентурних даних спецінформатора СО”, про що свідчить від руки написана резолюція уповноваженого Другого відділення Одеського окружного відділу ДПУ УСРР Іванова¹⁴⁸. Хоча нам думається, що Ю. Жевченка було взято до розробки через довідку направлену начальнику Одеського окружного відділу ДПУ від 6 вересня 1929 р. заступником начальника СОУ ДПУ УСРР м. Харкова, де йшлося про “покази члена “СВУ” Никовського” про те, що “безпосередньою розсилкою агентів “БУД” (Братство Української Державності – організація, що передувала “СВУ” з майже аналогічною платформою) з Києва до провінції завідував священник Жевченко, в руках якого перебувала вся техніка цієї справи. Відносяться ці покази до періоду 1921–1923 рр.”¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 10–10 зв.

* Обшук відбувався в Одесі за адресою де мешкав архієпископ: вул. Затишна, 5 кв. 9. Було проведено обшук співробітником Ребровим, який у результаті трусу вилучив різне особисте листування, фотокартки та протоколи Української церковної ради.

¹⁴⁷ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 7.

¹⁴⁸ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 4.

¹⁴⁹ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 98.

За обвинувальним висновком Ю. Жевченку за ст. 54-11 КК УСРР ніби за проведення у 1928 і 1929 роках панахиди і проповіді за участі соборного хору і усього причту на 2-му цвинтарі м. Одеси, з поминанням імені Симона Петлюри, усіх загиблих і похованих у братській могилі, за зв'язки зі “Спілкою визволення України”, за контрреволюційну агітацію під час проповіді, яку він проводив приїжджаючи до Миколаєва, слідчий відділу Одеського окружного ДПУ постановив направити на розгляд судтрійки ДПУ УСРР і пропонував запроторити архієпископа до концтабору терміном на 10 років. Постановою трійки при колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1930 р. Жевченка Георгія (Юрія) Володимировича було засуджено до 8 років концтабору¹⁵⁰. За місяць до того, на жалобу сорокашестирічного Ю. Жевченка про хворобливий стан, шум в голові, нервові напруження і біль у шлунку, створеною комісією окружного відділення ДПУ 30 січня було проведено медичний огляд архієпископа на предмет визначення можливості висилки його до північних губерній. Попри складний стан здоров'я (тяжке дихання, різкий тример кінцівок тощо), в акті було записано, що Жевченко попри те, що “одержимий неврастенією, може проживати на Півночі”¹⁵¹.

Щодо поминання Симона Петлюри, шляхом перехресного аналізу свідчень різних фігурантів справи, виявляється певна несуголосність навіть слідчих, як уже зазначалося. Панахиди по іншим проводились священником єдиної церкви УАПЦ в Одесі – Свято-Покрівської церкви, Федором Деньга¹⁵², що підтверджується протоколом допиту панотця¹⁵³. Так, 28 травня

¹⁵⁰ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 98.

¹⁵¹ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 91.

¹⁵² Михайлуца М. І. Православна церква на півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса : Вид-во “ВМВ”, 2018. С. 88–89, 358.

¹⁵³ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 49–50.

1926 р. за ініціативи членів громади проводилась панахида по І. Франкові, присвячена десятій річниці по його смерті. Саме дійство проводив настоятель церкви о. Федір за участі ієромонаха Микити Кожина і диякона Руденка Олексія. Однак священник Ф. Деньга категорично відкидав обвинувачення у тому, що одночасно поминали й С. Петлюру. Він пояснював це тим, що ніхто не подавав т. зв. пам'ятки про поминання убитого у Парижі Симона Петлюри. Окрім того, існує й інше церковне правило-звичай: під час таких урочистих спеціальних панахид по окремим особам, інших імен не поминають. Отець Федір наполягав, що під час поминання такої фрази: “життя своє поклавши за нарід український” ніхто не вимовляв. Щодо панахид на братській могилі по вбитим у 1918 р. гайдамакам, які поховані на 2-му кладовищі, священник зазначив, що “такі панахиди здійснювалися під час першої неділі після Великодня щороку”, але сам священник в них участі брати не міг, оскільки проводив аналогічні молебні на найближчому від свого Вхідно-Єрусалимського храму цвинтарі на 2-й Заставі. Ще до організації Покрівської автокефальної общини здійснював панахиди ієромонах Кожин, а згодом клір Покрівського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ. Усі панахиди здійснювалися урочисто, за участі хору і всього причту.

Священник Покрівського собору УАПЦ Кузьминський Артамон Климентович, який служив панотцем з 1927 р. в храмі Покровської общини, також стверджував на допиті 14 вересня 1929 р., що:

“панахиди на братській могилі на 2-му кладовищі проводилися кожного року, їх проводив і в 1928, і в 1929 рр. Юрій Жевченко, вони відбувалися не по вбитим і похованим у братській могилі, а носили характер загальної панахиди по всім похованим на кладовищі, ніяких промов і проповідей і покладань квітів ніхто не здійснював...”¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 51.

З протоколів допиту заарештованих автокефалістів стає зрозумілим, що під час спецоперації проведеної на Полтавщині у вересні 1929 р. начальником Полтавського окрвідділу ДПУ Бржезовським було надіслано до Одеського окрвідділу ДПУ копії свідчень¹⁵⁵ про діяльність архієпископа Юрія на Лівобережній Україні: Кононенко Григорія 20 вересня 1929 р. – автокефального священника с. Федунки Шишацького району Полтавського округу, який 1925 р. ніби приєднався до УАПЦ “під впливом єпископа Юрія (Жевченка) та священника Кротевича”. Саме вони вважали, що “українська церква повинна мати кругом себе українську людність”. А диякон Воскресенського собору м. Полтави УАПЦ Василь Васюк зазначив на допиті 17 вересня того ж року, що “єпископ Жевченко і священник Таран <...> влаштовували бесіди, на яких намагалися підняти національну свідомість віруючих, шляхом розповідей про національний визвольний рух українців і таке інше”.

Активне листування, перехресні пересилки протоколів допитів автокефалістів на Полтавщині й на Одещині, свідчать про активну комплексну розробку органами ДПУ саме цієї конфесії з метою загальнореспубліканського удару по УАПЦ. Прохання начальника Одеського окрвідділу ДПУ до Полтавського окрвідділу ДПУ дають змогу зрозуміти механіку розробки та фабрикації справ щодо автокефалістів. Свідчення, вибиті з уже заарештованих і обвинувачених “у підготовці збройного повстання проти радянської влади під прапором боротьби за Українську народну республіку” священника с. Жуковки Машівського району Полтавського округу Федора Стрижака та голови автокефальної ради цього ж села Юхима Ведюка¹⁵⁶. У протоколі допиту священника Ф. Стрижака від 6 листопада 1929 р. архієпископ Юрій Жевченко і священник Таран фігурують “як люди

¹⁵⁵ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 53.

¹⁵⁶ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. Державний архів Одеської області. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 75.

глибоко віддані самостійній Україні, які готові надихнути народ для повстання проти радянської влади. Жевченко у своїх промовах натякав на необхідності організації повстання”. Із цього Ведюк ніби робив висновок, що “необхідно виховувати і підготовлювати народ до розуміння подібних закликів боротьби за незалежність України”¹⁵⁷. За словами Ю. Ведюка Ю. Жевченко казав: “треба кріпко триматись, щоб бути готовими до визволення України з під московського правительства, то може дождемося, що будемо самі собою управляти”¹⁵⁸.

У протоколі допиту від 25 вересня 1929 р. Жевченко характеризує деяких діячів, які проходили по справі над “СВУ”. Його суб’єктивна оцінка (посилаючись на те, що “вважав за необхідне”), скорше обумовлена тиском з боку слідчого, для нас сьогодні виявляє певне зацікавлення хоча б з точки зору особистісного сприйняття людей, які боролись за українську державу. З С. Єфремовим і В. Дурдуківським, як зазначає Ю. Жевченко, був зовсім не знайомий. А. Ніковського – знав по роботі в Українському Національному Союзі, але познайомився ще тоді, коли працював у відділі Дніпросоюзу – на Українфільмі. Знайомство носило характер цілком офіційного, службового. А після 1920 р. взагалі ніколи не бачився. В. Чехівського Ю. Жевченко знав ще зі спільної праці в Кирило-Мефодіївському братстві. У 1920 р., коли Жевченко був членом ВПЦР упродовж кількох місяців, В. Чехівського у Києві не було. З 1921 року Жевченко працював парафіяльним священником у Сквирі, Полтаві, Одесі, у Києві бував дуже рідко, переважно на церковних зборах та соборах. Саме тоді й зустрівся з Чехівським, як з церковним діячем. Стосунки між ними були вельми далекими, навіть холодними, як зазначає

¹⁵⁷ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. Державний архів Одеської області. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 76.

¹⁵⁸ Справа по звинуваченню громадянина Жевченко Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. Державний архів Одеської області. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 77.

обережно Ю. Жевченко, хоча кілька разів (двічі-тричі) бував на квартирі у Чехівського на званому обіді. Востаннє вони бачилися у Києві під час святкування десятиріччя Софії у 1929 р., куди Жевченко Всеукраїнською Православною Церковною Радою був запрошений на розширене засідання*.

З К. Товкачем Жевченко співпрацював з 1920 р., познайомився ще у Полтаві, будучи відрядженим у справах ВЦПР для висвяти єпископа Парфенія у архієпископи. Тоді ж у цій церемонії брали участь і голова ВПЦР Михайло Мороз, і протоієрей Василь Липківський. Згодом шляхи їх пересікалися на Лівобережжі, співпрацюючи у Полтавській окружній Церковній Раді, де Жевченко був почесним головою, головою ж був протоієрей Нестеровський, а К. Товкач – правопорядником у церковних справах. Дуже рідко бував у нього вдома, переважно на запрошення під час родинних свят. Жевченко чи не найбільше виділяє із усіх фігуру Товкача, вбачаючи у ньому людину витриману, лояльну до усіх і “цілком лояльну до Радянської влади”.

З полтавським священником Іваном Тараном**, через його “тяжкий характер”, погляди Ю. Жевченка часто-густо розходилися, зокрема у принципових питаннях щодо унормування церковного життя. Загострення таких взаємин, за свідченням самого Жевченка, й спричинили його перехід з Полтави до Одеси. Звільнити отця І. Тарана не видавалося можливим через те, що згідно з соборноправним устроєм автокефальної церкви, це було можливим лише за загального

* Ймовірно архієпископ Жевченко мав на увазі факт десятилітньої давності, коли у березні 1919 року на зборах у Києві у малій каплиці Святої Софії відбулося укладання Церковного статуту, який було затверджено урядом, а з липня почалися україномовні богослужіння у Софії Київській.

** У жовтні 1922 р. висвячений єпископом Костянтином Кротевичем у священники УАПЦ. Від 1926 р. настоятель парафії Свято-Воскресенського собору у Полтаві, був членом окружної церковної ради, учасник Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 р. У жовтні 1929 р. заарештований і в березні 1930 р. судтрійкою при колегії ДПУ УСРР засуджений до 10 років таборів. Звільнено 1939 р. Реабілітований 1989 р.

зібрання парафіян, чого добитися було не можливо. Навіть архієпископ Йосип Оксіюк* не зміг усунути “незручного” священника Тарана.

Священнику Анатолію Лахну, архієпископ Юрій Жевченко дає також стримано коротко характеристику. Зазначаючи, що саме він на прохання Покрівської церковної ради запросив священника на вільне пастирське місце до м. Одеси. І хоча стосунки між ними були увесь час натягнуті, через властивості характеру отця Анатолія, все ж архієпископ, “аби не нашкодити” зазначає: “ніколи не помічав за ним антирадянських виступів”, “він прийняв новий курс УАПЦ і розпорядження сучасного складу ВЦПР – виконує”¹⁵⁹.

Певної уваги у протоколах допиту архієпископ Юрій Жевченко приділяє питанням внутрішньоцерковного характеру, зокрема кадровим питанням, частим переходам архієреїв з однієї до іншої єпархіяльної кафедри. Мотивуючи саме свій власний перехід зі Сквири до Полтави, а потім з Полтави до Одеси, архієпископ підкреслює, що єпископи через різноманітні церковні умови, на вимогу керівничого церковного органу переходили доволі часто. І його власна пастирська кар’єра

* Архієпископ Йосип закінчив Київську духовну академію, згодом викладав у ній, спеціалізувався в історії церковних канонів, перекладав богослужбові книги українською мовою. Належав до Кирило-Мефодіївського Братства, основою якого були члени Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Багато сил поклав заради скликання Всеукраїнського Церковного Собору. У 1922 р. висвячений на єпископа УАПЦ у Кам’янці-Подільському. У серпні 1923 р. обраний архієпископом Лубенським і Миргородським. 1927 р. на другому Всеукраїнському Православному Соборі в Києві був обраний одним із заступників митрополита Київського і всієї України. З 1928 р. очолив Полтавську єпархію, а після розгрому УАПЦ більшовицькою владою змушений був відійти від церковних справ. Заарештований сталіністами у березні 1937 р. і засуджений до 8 років таборів. Звільнений у 1945 р. Великий богословський ерудит, журналіст і літературний редактор. Працював в управлінні Львівсько-Тернопільської єпархії секретарем редакції часопису “Православний вісник”. Помер 1991 року.

¹⁵⁹ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. ДАОО. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 44.

не є виключенням. Він наводить низку прикладів: так, єпископ Пивоварів* був послідовно Таращанським, Катеринославським, Глухівським, Вінницьким, Кам'янець-Подільським; єпископ Кротевич** – Полтавським, Вінницьким, Семиріченським*** і знов Вінницьким і Лубенським; митрополит Борецький**** – Гайсинським, Полтавським, Зінов'євським і митрополитом Київським, і так майже всі – узагальнює архієпископ Юрій.

Свій перехід зі Сквири, міста, яке не мало навіть окружного значення, до Полтави, так і до Одеси цілком природний – зазначав Жевченко. На південь України Жевченка було направлено рішенням церковного Собору в його відсутність. Але саме до Одеси він їхав з радістю, оскільки це його батьківщина, саме тут він закінчив духовну семінарію, неподалік Одеси був сім років священником, тут жили його батьки, яких архієпископ не бачив 15 років. Однак, не тільки зазначені мотиви сприяли переїзду на південь. А саме те, що Одеська кафедра була третьою за значимістю після Києва і Харкова, і саме тут єпископ Юрій отримав підвищення в сані архієпископа. І хоча парафій УАПЦ на Одещині було менше, але матеріальне забезпечення архієпископа було краще аніж у Полтаві, де він отримував на руки лише 50–60 крб., хоча призначалось 75 крб., а в Одесі платня складала 100 крб.

* Архієпископ Миколай Пивоварів короткочасно перебував на різних кафедрах в церковних округах упродовж 1922–1926 рр., у Кам'янець-Подільську (1927–1929 рр.).

** Архієпископ Костянтин Кротевич (1892 – після 1931). Активний прихильник українізації православної церкви. Делегат єпархіального з'їзду духовенства і мирян Полтавщини (травень 1917). Висвячений у священника 1918 р. У березні 1922 р. був висвячений у єпископа, з 1924 р. висвячений на архієпископа Вінницького. Піддавався репресіям з боку радянської влади й ДПУ, через що змушений був зректися сану. Про останні роки життя існують різні версії. Загинув ймовірно у таборі у 30-х рр.

*** деякий час єпископ Костянтин (Кротевич) за дорученням Василя Липківського перебував у Семиріченську – південний-схід сучасного Казахстану і північної Киргизії, де налагоджував роботу в українських парафіях.

**** Митрополит Миколай Борецький у 1922–1927 рр. був єпископом Гайсинським, а з 1927–930 рр. митрополитом Київським і всієї України.

В останні дні “в камері архієпископ Юрій нічого не говорив, ні з ким не спілкувався, а лише читав молитву”¹⁶⁰. По закінченню терміну ув’язнення, Ю. Жевченко ніби надіслав до керівництва НКВС прохання дозволити жити в Україні, на що його було засуджено до 20 років ВТТ¹⁶¹. 1937 року його справу було переглянуто і, як у більшості репресованих, термін ув’язнення було збільшено, або розстріляно за формулюванням “застосувати вищу міру соціалістичного захисту”. На думку А. В. Слюсарєва термін ув’язнення було продовжено ще на 10 років. Помер архієпископ Ю. Жевченко на одному з островів ГУТАБу.

На сам кінець, зазначимо, що архієпископ Юрій (Жевченко) словами з протоколу допитів чесних і порядних свідків характеризується як патріот української землі і Української церкви. Хай там як, але слова свідка Ведюка виявилися пророчими:

“Жевченко мені говорив, що необхідно міцно триматися і бути готовими до визволення України від московського уряду. Говорив, що ми дочекаємося часу, коли будемо самі урядувати”¹⁶².

Воістину був правий, враховуючи останні події церковно-інституціональної ваги в нашій країні, а саме надання Томосу Вселенським патріархом Варфоломієм нещодавно утвореній Православній церкві України. А архієпископ Юрій Жевченко як головний об’єкт нашого нарисного дослідження, його духовно-релігійний тип в умовах історичних подій і процесів – історична антропологія, яка дає нам розуміння процесів, що розвивалися у суспільстві 20–30-х років ХХ століття.

¹⁶⁰ Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. Державний архів Одеської області. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 82.

¹⁶¹ Феодосий (Процюк), митр. Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943). Москва : Издательство Крутицкого подворья, 2004. С. 564.

¹⁶² Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20 жовтня 1929 р. Закінчено – 19 грудня 2007 р. Державний архів Одеської області. Ф. Р. 8065. Оп. 2. Спр. 8496 (15966-п). Арк. 93.

ПРАВОСЛАВНИЙ КЛІР ОДЕСИ В ТРАГІЧНІ 30-ті РОКИ ХХ ст.

Історії більшовицького терору і тоталітарно-репресивній сутності сталінського режиму, який використовував терор як один із головних інструментів у реалізації соціальних експериментів першої половини ХХ століття, присвячено (спершу, на заході, а згодом і в межах країн пострадянського простору) десятки тисяч праць дослідників. Однак, з нашої точки зору, наріжними методологічними орієнтирами у розумінні цього періоду історії є ідеї, висловлені у працях філософів-теоретиків різних поколінь М. Бердяєва, С. Мельгунова, А. Уймова та інших. Так, С. Мельгунов назвав більшовицький терор “системою, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного проведення в життя насильства, це такий відкритий апофеоз вбивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі”¹⁶³. Одеський філософ академік А. Уймов, продовжуючи концепти попередників, стверджував, що “саме наявність системи робить терор найбільш жахливим”, а “концептом терору як системи є фізичне знищення представників ворожих класів”¹⁶⁴.

Панорамне бачення тоталітаризму та аналіз феномену і моделі радянського політичного терору, й, зокрема, його більшовицького різновиду в Україні подають праці таких дослідників як І. Білас, С. Білоконь, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, Т. Вронська, І. Винниченко, В. Даниленко, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, В. Нікольський, В. Ченцов, Ю. Шаповал та багато інших поважних вчених.

¹⁶³ Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923. Москва : Мысль, 1990. С. 6.

¹⁶⁴ Уёмов А. И. Красный террор как система. *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади* : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. Одеса : ОКФА, 2005. Т. 3. С. 795.

Важливим чинником, що легітимізував лиховісний механізм репресій в Україні, став юридичний. Правові засади масових репресій, на думку переважної більшості науковців, насамперед, полягали у створенні жорстокої системи карного і карно-процесуального законодавства. При цьому слід зважати на те, що правові засади, як і організаційні, не існували в чистому вигляді. Вони, на думку В. Вашкевича та П. Фірова, “були глибоко політизовані в межах нав’язаних у той час суспільству пануючою системою низки хибних і шкідливих ідеологічних поглядів”¹⁶⁵. Ці засади терору більшовиків, на наш погляд, дозволяють зрозуміти його антицерковний сегмент, способи нищення носіїв іншої філософії і, поряд з тим, технології формування атеїстичного світогляду в радянському суспільстві.

2.1. Процеси над “Одеською контрреволюційною церковною організацією” (ОКРЦО). 1-а половина 1930-х рр.

Історія православ’я на Одещині і, зокрема, безпосередньо Одеси, не може бути написаною без відтворення тих трагічних сторінок, які політі кров’ю священнослужителів, закатованих у гулагівських таборах та розстріляних у тюремних камерах сталінськими спецслужбами. Тема репресій православного кліру у передвоєнний та у воєнний час нами неодноразово піднімалася, як на сторінках фундаментальних науково-документальних серій книг, так і меморіальних видань, а також оприлюднювалася на різних наукових форумах та

¹⁶⁵ Вашкевич В. М. Політико-правові засади масових політичних репресій в Україні в 20-х – на початку 50-х років. *Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-ті роки* : збірник / [авт.–упоряд.: В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. Київ – Миколаїв : “Реабілітовані історією”, 2000. С. 4.

конференціях¹⁶⁶. Проте, малодоступність до вузькоспеціалізованих журналів для науковців і обмежене число накладів тих видань робили справу недобру – відтак, не усі зацікавлені читачі змогли ознайомитися з потрібною і, певною мірою, ексклюзивною інформацією, викладеною на сторінках зазначених наукових видань. Усе ще залишаються малознаними, іноді тяжкі для сприйняття віддаленим від трагічної епохи сучасним читачем, новели про особисті історії й долі православних священників Одеси, яких було піддано фізичним знущанням та тортурам упродовж 30–40-х років минулого століття.

Запропонований розділ нашої книги, підготовлений на матеріалах архівно-слідчих справ, датованих тими трагічними, зокрема 30–50-ми роками. Саме ті різноманітні документи нам й довелося пропустити скрізь себе, крізь свідомість і серце без перебільшення, безпосередньо працюючи упродовж кількох років над написанням статей до серії книг: “Одеський мартиролог”¹⁶⁷ та “Реабілітовані історією.

¹⁶⁶ Михайлуца М. І. Репресоване духовенство на Одещині у 1940–1945 рр. (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області). *Історія України: мало-відомі імена, події, факти*: зб. статей. Вип. 34. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2007. С. 355–361; Mihăilucă N. Represiunea clerului ortodox din sudul Basarabiei (1940–1941 și 1944–1945), reflectată în documente din Arhiva Serviciului Ucrainean de Securitate din Regiunea Odessa. *Arhivele Securității* : (Consiliului National pentru Studiarea Arhivelor Securității). [Vol.] 4 / Silviu Moldovan. București : Editura Enciclopedică. 2008. P. 217–230. Його ж. Православні Одещини в трагіпросторі першої половини ХХ ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць IV Міжн. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : ВМВ, 2013. С. 219–227; Його ж. Зіткнення практичних філософій: більшовицькі спецслужби проти істинноправославних на Одещині в середині 30-х рр. ХХ ст. *Особа в тоталітарному суспільстві: рефлексії ХХІ століття*. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова (червень, 2013). URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/1203> (дата звернення: 11.10.2019).

¹⁶⁷ Михайлуца М. І. Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років ХХ ст. *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади* : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад.: А. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. Одеса : ОКФА, 1997–2006. (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”). Т. 3. 2005. С. 870–887.

Одеська область”¹⁶⁸. Опіраючись, перш за все, на біографічні матеріали та меморіальні документи постраждалих від сталінського беззаконня, яке було піднесене й виведене творцями і керманічами тоталітарного режиму в СРСР до абсолюту закону, спроможемося навести конкретні факти переживань, почуттів та рефлексій людей, а також дії атеїстичної влади, що спрямовувалися проти них.

Перші системні й групові арешти духовенства розпочалися з січня-лютого 1931 р., коли Одеським ДПУ була сфабрикована “Одеська контрреволюційна церковна організація” (далі – ОКРЦО). За надуманими звинуваченнями було заарештовано 24 особи, з них – 22 були православними священнослужителями¹⁶⁹. Архівні документи свідчать, що головним мотивом звинувачення стало доволі поширене на той час шаблонне формулювання: “антирадянська діяльність і антирадянська агітація” (ст.ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР). Справа за обсягом становила 5 томів*, загалом 1367 аркушів! Обвинувачення в особі слідчих НКВС та прокурора інкримінувало клірикам ПЦ безпосередню особисту “участь у справі підготовки збройної боротьби з радянськими військами у період громадянської війни”¹⁷⁰. Надто упереджене слідство всіляко намагалось “довести”, що організація мала давні корені й попередню контрреволюційну історію.

Під фізичним тиском свою участь в організації “визнало” багато священників, серед них Крижановський, Мочульський, Любимський та інші, однак ніхто із обвинувачених не доповнив видумок слідчого жодним словом з прикладами антирадянщини. Висловлювалися лише обережні засуджувальні

¹⁶⁸ Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський; Авторський колектив: Л. Г. Білоусова, О. Й. Бірштейн, О. Б. Бриндак, ... М. І. Михайлуца та інші. Одеса : АТ “ПЛАСКЕ”, 2010. С. 665–675.

¹⁶⁹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327.

* принаймні на той час, коли нам довелося з нею працювати в якості члена групи за програмою “Реабілітовані історією”.

¹⁷⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 975.

думки, шкодування з приводу арештів серед одеського духовництва, додавалися психологічні та філософські тлумачення своїх та інших вчинків. Така лінія поведінки, самозаглиблення й копання в собі та інших представниках цієї соціальної групи, на нашу думку, є цілком природною для приниженого радянською владою духовенства.

Обраний фабрикаторами справи за керівника організації, яку й назвали ОКРЦО, о. Олександр Введенський, не визнав себе винним разом із десятима своїми колегами. Упродовж року його тримали в одиночній камері, змушуючи сидіти на стільці, упродовж 13 днів не давали спати, нарешті, заарештували дружину і тримали її три тижні під вартою. Однак він не здавався. У підтвердження сказаного вище про спроби самооцінки репресованими своєї, так би мовити протиправної діяльності, вважаємо за доцільне навести власні слова пастиря на допитах 1931 р.: “Я правдиво й чесно заявив, що до організації я не належу, що у списках її не значиться мого імені і що я цілком невинний у зведеному на мене злочині... Можливо, це наклеп, обмова, донос на одеське духовенство. І це швидше за все так, тому що серед нашої братії нема цього контрреволюційного руху. Духовенство затуркане, загнане, залякане, позбавлене сили, ваги, ініціативи. Де ж йому тут контрреволюцією займатися...”¹⁷¹

Колишній священник Успенської церкви м. Одеси С. Лобачевський на допиті 5 серпня 1931 р., відкидаючи звинувачення в контрреволюційній діяльності, дозволив собі відверті філософські роздуми:

“Я ставлю собі питання: Чи я контрреволюціонер? І впевнено відповідаю – Ні, тому що я нічого не роблю ворожого по відношенню до радянської влади. Якщо ж стояти на тій точці зору, що ніп обманює народ, проповідує віру в Бога, якого нема, і релігію, якої не повинно бути, що будь-який ніп – контрреволюціонер, а відтак, звичайно, мене зарахують до контрреволюціонерів... Ще раз

¹⁷¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 1176.

*наголошую на тому, що я ні до якої контрреволюційної організації чи групи ніколи не належав і про існування такої нічого не знаю*¹⁷².

Характерною нормою, чи то скоріше нормативно-правовою закономірністю, яка спостерігається в матеріалах політичних процесів 30-х років над духівництвом, є шаблонна схема досудового процесу. Вона полягала у наступних діях: на першому ж допиті обвинувачуваний категорично заперечував свою причетність до злочину або провини, потім йшли наполегливо-впевнені фрази слідчого на кшталт – “Ви брешете, Ви викриті матеріалами справи” або “свідченнями свідків”, “Пропоную дати щиросердечні зізнання” – і поведінка обвинуваченого змінювалася кардинально. Наступною ж фразою нещасної людини ставало “зізнання у злочині”, панічне каяття тощо. Цілком очевидно, що оперуповноважені заради “розкручування” справи проявляли відверту жорстокість, фізичне побиття, тортури, знущання та погрози на адресу членів родини тощо. Зазвичай, це не знаходило відбиття у протоколах допитів того часу.

Лише за протоколами кінця 50-х років, коли “хрущовська відлига” послабила репресивний тиск, стало відомо, яким саме чином фабрикувалися справи “контрреволюціонерів-попів”. Із спогадів священника церкви на 3-му цвинтарі м. Одеси І. Крижанівського від 21 жовтня 1958 р. дізнаємося про жахливі страждання, які довелося пережити служителям церкви:

“Я, 2 березня 1931 р. був заарештований. 10 місяців перебував під слідством. Будучи морально і фізично пригнічений, я 6 місяців знаходився у важкому хворобливому стані й не міг давати свідчень. Потім, після застосування до мене фізичних заходів з боку слідчого Глебова, я змушений був під диктовку писати вигадані свідчення про свою, нібито антирадянську діяльність і приналежність до контрреволюційної церковної організації, якої в дійсності ніколи не було. Я оббрехав себе та інших осіб

¹⁷² Архів УСБУ в Одеській області, ф. П, спр. 16327, арк. 332.

із числа колишніх служителів культу... Я кричав, плакав, благав його знищити протокол, але він цього не зробив”¹⁷³.

Далі священник розповідав про тортури, які йому довелося перенести у підвалах Одеського управління НКВС:

“Під час досудового слідства я сидів на стільці, не встаючи з місця, упродовж трьох днів, біля мене стояв вартовий. Я намагався причесати волосся, за що вартовий вдарив мене прикладом в плече і по голові, мені стало погано, потемніло в очах...”¹⁷⁴.

Із плином часу, постраждалі від репресій (до кого доля була прихильною і вони не були розстріляні), сприймали себе у вирі тих подій у яких жили, як жертви переможців у політичній боротьбі. У грудні 1957 р. Василь Дубієвич, колишній священник Михайлівської церкви в Одесі, згадував:

“З приводу висунутих нам обвинувачень: усі ми вважали, що живемо у такий час, коли потрібно було нас ліквідувати як клас і тому нас обвинувачували в тому, що ми є учасниками контрреволюційної організації... Я нікуди не звертався зі скаргами, тому що вважав, що засудили мене та інших священників за політичними мотивами... Міра покарання говорить сама за себе. Якби дійсно існувала серед нас антирадянська організація, то нам би не дали такий маленький термін, по 3 роки таборів”¹⁷⁵.

Наскільки б не був продуманим трагісценарій слідчих про “контрреволюційну церковну організацію” в Одесі, проте навіть дилетанту стає зрозумілим, якими нитками були “зшиті” ті справи. Адже скрізь у свідченнях репресованих відчувається присутність невизначеності фраз, думок, висловів тощо на зразок: “напевно”, “щось пригадується

¹⁷³ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 1026.

¹⁷⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 1065.

¹⁷⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 1073.

мені”, “у 1928 р., чи в 1929 р.”, “коли був у нього на квартирі, чи в день його іменин, чи в їх парафіяльне свято, точно не пам’ятаю”, “такий то, а ім’я та по-батькові й де живе – не знаю, а знає той-то...”. Слідчі підсовували фіктивні, так звані “компрометуючі” матеріали обвинуваченим, оперуючи тим, що “такий-то вже зізнався і черга за тобою”, змушували їх підписувати сфальшовані протоколи, давати потрібні саме за логікою слідства зізнання або свідчення.

Аналогічне підтвердження знаходимо у спогадах від 1958 р. отця Олександра Введенського:

“Підпис на паперах від 5 березня 1931 р. мій, а самі зізнання, тобто почерк, яким вони написані, не мій, і наскільки я пам’ятаю, таких свідчень я не давав...”¹⁷⁶.

Зазвичай фабрикація протоколів допитів священників, як власне, й інших категорій репресованих, лежала в основі робочого ритму конкретних виконавців масових репресій: вдень складалися надумані, так звані “трафаретні” протоколи допитів звинувачених, а вночі, застосовуючи фізичні засоби впливу, перетворюючи допит на процес примусу, знущань та перекручень. Таким чином сталінські інквізитори в Одесі домагалися зізнань та підписів арештованих.

Від перших арештів священників у січні-березні 1931 р. “слідство” тривало до осені. Близько дев’яти місяців знадобилося депеушникам щоби “викрити попів-контрреволюціонерів”. Упродовж цього часу останні піддавалися моральному і фізичному пресингу, їм погрожували розстрілом, проти них застосовували катування, арешти родичів, вислання дітей тощо.

Обвинувальний висновок по слідчій справі № 6948/1981 “Про Одеську церковну контрреволюційну організацію” містив цілих 33 аркуші. Слідчі у клопотанні перед “трійкою” при колегії ДПУ для священників Введенського та Любимського вимагали застосувати вищу міру покарання – розстріл, решта

¹⁷⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327. Арк. 1176.

22 звинувачених засуджувались до різних термінів ув'язнення за статтями 54-2 і 54-11 (Гірканов та Ширяєв за ст. 54-12) КК УРСР: на десять років концтаборів – Крігсмана, Лук'янова та Кринова; на сім років – Луценка й Ширяєва. На п'ять років передбачали засудити Флорю, Чемену, Дубієвича, Федорова, Мочульського, Бриля, Користіна, Кристальова та Лобачевського; до трьох років – Муретова, Буділовського і Гірканова. Решті “контрі в рясах” визначалося заслання до Північного краю на різні терміни у діапазоні від 3-х до 5-ти років. “Завершену справу” було направлено на розгляд і затвердження Особливої наради при колегії ОДПУ. Проте, надуманість і фабрикація обвинувачення були настільки очевидними, що для переважної більшості священників вирок, винесений вищою інстанцією, був значно пом'якшений. За постановою колегії ОДПУ від 3 листопада 1931 р. священники Введенський, Любимський, Дубієвич, Крижановський, Крігсман, Буділовський, Користін, Бриль, Флоря, Чемена та Мочульський були засуджені на три роки концентраційних таборів; Лобачевський, Лук'янов, Муретов, Луценко, Александров, Матвеевич, Кринов, Кристальов, Стоянов, Федоров і Покровський етапом через пересильні пункти ОДПУ відправлялися на три роки заслання до Казахстану¹⁷⁷. Ширяєву та Гірканову, які проходили за ст. 54-12 КК УРСР, дали по три роки умовно й відпустили.

Аналізуючи матеріали цієї справи, не знаходимо бодай натяку на якусь чітко визначену класифікацію ступеня провини людей, що проходили по зазначеній справі. Аж ніяк не простежується юридично-процесуальна мотивація визначення термінів покарання того чи іншого ув'язненого, позаяк усі вони були невинними (і саме це фабрикатори знали краще, а ніж будь-хто!), а різницю становили лише соціальне походження, вік, освіта, посада, яку обіймали священники у духовній ієрархії, ставлення до радянської влади після перевороту 1917 р. тощо.

¹⁷⁷ Архів СБУ в Одеській області, ф. П, спр. 16327, арк. 1008.

У середині 30-х років нова хвиля репресій проти духовенства пронеслася по селах Одещини, охопивши переважно північні райони: Ананьївський, Балтський, Бірзульський (зараз – Котовський) та Кодимський. У травні 1935 р. було засуджено 11 православних кліриків, переважно священників та районних благочинних. Святих отців Є. Латула, І. Новицького (як організаторів) та інших було визнано винними в тому, що вони “організувалися в контрреволюційну групу, проводили нелегальні збори на квартирах, висловлювали невдоволення радянською владою, розповідали анекдоти, агітували колгоспників проти закриття церков”¹⁷⁸. Слідчі райвідділу НКВС змусили (маючи неабиякий досвід!) священника села Качурівка Ананьївського району Є. Латула “визнати себе винним” у зв’язках з керівниками петлюрівсько-повстанської організації Орловським та Обжилянком у 1919–1921 роках. Священник села Немирівське Балтського району І. Новицький також “зізнався” у зв’язках з бандами Лиха та Левченка під час громадянської війни, а благочинний Кодимського району І. Марцишевський нібито виголошував у проповідях заклики на підтримку гетьмана П. Скоропадського та надавав допомогу гетьманським каральним загонам.

Поряд з явною фабрикацією звинувачень, в архівно-слідчій справі № 28851 виразно простежується фізичний тиск, шантаж та залякування обвинувачуваних з метою вибити зізнання про участь у контрреволюційній організації та проведенні антирадянської агітації. Навіть священник О. Молчановський із с. Байтали зізнався, що “залякував людей, які хотіли вступити до колгоспу, пеклом”¹⁷⁹.

Вирок був безапеляційним – Є. Латула та І. Новицького засудили за статтями 54-10 ч. 2, 54-11, 54-13, 54-25 КК УСРР до ВМП, однак судколегія з розгляду карних справ Верховного Суду УСРР від 5 червня 1935 р. замінила розстріл десятима роками позбавлення волі у таборах.

¹⁷⁸ Архів СБУ в Одеській області, ф. П, спр. 10978, арк. 91.

¹⁷⁹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978. Арк. 93.

За зазначеними статтями КК УСРР по вісім років отримали священники: О. Молчановський, О. Меримерін і Н. Никитенко, по шість років – священник села Французьке Кодимського району Л. Парабін, а також благочинний К. Марцишевський і священник села Писарівка Кодимського району В. Корчевський. Родичів – сільського вчителя П. Марцишевського і священника с. Любомирівки Бірзульського повіту Я. Марцишевського засудили до 5 років, а колишнього монаха київського монастиря І. Нечипоренка – до 3 років ВТТ¹⁸⁰. Усі засуджені, згідно з п.п. “а”, “б”, “в” статті 29 КК УСРР, були позбавлені волі з наступною поразкою у правах на 5 років і з конфіскацією майна, що їм особисто належало.

Тотальний терор у першій половині 30-х рр. ХХ ст. хоч і набув масового характеру і супроводжувався насильницькими методами з боку радянських спецслужб, проте, на щастя, не закінчувався системними політичними вбивствами. Десятки православних священнослужителів, псаломщиків, ченців, просто віруючих людей на Одещині було заарештовано та засуджено. Далеко неповна статистика, зібрана й проаналізована нами на основі різноманітних документів із архівно-слідчих справ фонду “П” архіву УСБУ в Одеській області, свідчить про злочинні дії щодо 41 духовної особи – з них, було засуджено до таборів – 25 і до заслання – 16. Таким чином, у першій половині 30-х років третина православного духовенства Одесько-Миколаївської єпархії була засуджена до таборів і заслання до Сибіру, Казахстану й інших віддалених регіонів. Основний удар органів ДПУ-НКВС завдавався по парафіяльному кліру, який мав безпосередні контакти з релігійними громадами і здійснював прямий вплив на населення. У ці роки було репресовано 27 священників, дияконів та псаломщиків, двоє ченців та двоє релігійних чиновників, решта – невизначеного духовного звання (бо в анкетних даних слідчі зазвичай фіксували їх як “церковників” чи “попів”).

Атеїстична пропаганда у попередні роки, довершували поширені повсюди політичні репресії, для яких характерною

¹⁸⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978. Арк. 89–93.

ознакою була спланована технологія розправи над віруючою людиною: приниження особистості через суспільне й побітове шельмування, наруга над людською гідністю і, насамкінець, – злам духу через фізичні тортури. Поки що смертних вироків судові органи не виносили, хоча жертви першої хвилі репресій, як видно з наведених вище сфабрикованих процесів, вже встигли відчувати на собі “каральний меч диктатури пролетаріату”.

2.2. Судилище над “істинно-православними” * (ІПЦ)

У такому нищівному протистоянні державно-ідеологічних функціонерів і відповідних каральних органів частці суспільства, яку презентували фанатично віруючі люди зі своєю “практичною філософією”, окремою історичною новелою виглядає погром органами ДПУ-НКВС послідовників дореволюційного патріарха Тихона, зокрема членів осередків і груп “Істинно-православної Церкви” (далі – ІПЦ), прихильники якої були розповсюджені не тільки у межах республік СРСР, але й на Одещині, а в середині 30-х рр. відчували на собі особливо шалений пресинг з боку репресивних дій радянських спецслужб.

Чи не найпершим інформацію про репресоване духовенство та вірних ІПЦ на Одещині, хоча й стисло, опублікував ще 1994 року В. Войналович¹⁸¹. Відкриття для загалу

* Часто вчені: історики, філософи, релігієзнавці одну з багатьох релігійних течій (влада йменувала узагальненою категорією – “сектанти”), що були відвертими послідовниками й прихильниками вбитого 1921 р. більшовиками патріарха РПЦ Тихона, який у січні 1918 р. під час апофеозу більшовицького терору публічно піддав більшовиків анафемі, називали під спільною назвою: “Істинно-православна церква”.

¹⁸¹ Войналович В. А. Справа “Істинно-православної церкви” на Одещині. *Одеси – 200* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. : [у 2 т.]. Т. 1. Одеса, 1994. С. 78–80.

чесного імені істинно-православних Одещини, репресованих у 30-ті роки, було здійснено й нами у кількох історико-біографічних новелах, статтях, працях¹⁸², які вибудовано на джерельній базі архівно-слідчих справ. Останні роки у масштабах УСРР і півдня республіки організацію руху “істинно-православних” та фабрикацію судових процесів над прихильниками ІПЦ упродовж 1931–1935 рр. докорінно досліджував миколаївський вчений О. Тригуб, присвятивши цій проблемі окремих і цікавий розділ монографії “Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939)”¹⁸³.

У запропонованому нарисі, маємо наміри реконструювати (наскільки це можливо) ще один маловідомий епізод з історії пасивного спротиву православних віруючих радянській владі та органам ДПУ. Тут йдеться про невеличку за кількістю учасників “групу ІПЦ”, яка з хворої фантазії чекістів “існувала” на Одещині у середині 30-х років ХХ ст.

Упродовж 1930–1931 років органами ОДПУ була зрежисована, а згодом, ними ж і вдало “викрита” й ліквідована так звана “Всесоюзна контрреволюційна підпільна організація церковників”, яка й отримала у слідчих кабінетах назву “ІПЦ”. Тоді ж були ліквідовані Ленінградський та Московський центри цієї організації, яку очолювали митрополит Йосиф (Петрових), архієпископ Димитрій (Любимов) та інші. Загалом же чекістами були “зруйновані майже всі групи розгалуженої в межах СРСР мережі організації ІПЦ і разом з її організаторами й прихильниками підпало під арешти понад 1200 учасників”¹⁸⁴.

¹⁸² Михайлуца М. І. НКВС, “справа” ІПЦ та професор В. П. Філатов (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області). *Інтелігенція і влада*. Зб. наук. праць. Одеса : Астропринт, 2002. Вип. 1(2). Ч. II. С. 45–48; Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса : “ВМВ”, 2008. С. 79–81.

¹⁸³ Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). Миколаїв : ТОВ «Фірма “Іліон”», 2009. 312 с.

¹⁸⁴ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 69.

Будучи, на думку сценаристів справи, вкрай непримиреними щодо радянської влади, “церковники ІПЦ” об’єднувалися на відверто виражених промонархічних поглядах, на відмові усілякого спілкування з просергіївським єпископатом, який заявив про свою лояльність до більшовицької влади. Серед прибічників ІПЦ у депеушних протоколах і слідчих постановках опинилися звичайно ж “найреакційніші соціальні елементи” з чернецтва, “бродячих” попів, “кулаків”, як зазначалось у джерелах – “колишніх” людей тощо.

На території Одеської області у 1931–1932 роках також були “викриті” і ліквідовані групи ІПЦ, і перш за все у Одесі та сусідніх містах: Первомайську й Херсоні. В останньому, ніби, перебувала керівна група, яку очолював єпископ Прокопій (Тітов) і священник І. Скадовський. Обоє, ще перебуваючи на засланні, “не поривали зв’язків із залишками контрреволюційних організацій” і весь час намагалися відновити контакти та свою релігійну діяльність. Оскільки на початку 1934 р. частина висланого духовенства повернулася, то вже наприкінці того ж року знову відродилися осередки ІПЦ у Одесі, Херсоні, Миколаєві, Первомайську, Кіровограді (зараз – Кропивницький) та інших містах.

Розкручуючи зв’язки з херсонським угрупованням “правих монархічних церковників”, у 1934–1935 рр. Одеським обласним управлінням НКВС було вже вкотре “викрито” контрреволюційну групу ІПЦ¹⁸⁵, очолювану безпарафіяльним священником Трьохбратським Георгієм Миколайовичем.

Отець Георгій, як свідчать матеріали інсценізованої справи, спільно з активними учасницями цієї “підпільної” групи – колишньою вчителькою Пирек Олександрою Францівною та монашкою Ходанович Марією Георгіївною, серед населення міста й околиць приміських сіл (переважно серед колгоспників) вербували нових прихильників істинного православ’я.

¹⁸⁵ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. 97 арк.

Історична довідка

Трьохбратський Георгій Миколайович, народився 1883 р. у м. Одесі у родині священника. Українець. 1905 року закінчив Одеську духовну семінарію. Рукопокладений у сан священника 1905 р. Здійснював пастирське служіння до 1922 р. у різних селах Одеської області – Познавка, Василівка, Гор’єве, Гвоздавка II. Вперше був арештований і перебував під слідством у 1924 р. Останнім місцем проживання пастиря було село Ясинове II, де його 23 грудня 1934 р. й було заарештовано, а 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 і 56-21 КК УСРР Трьохбратського засуджено до п’яти років ВТТ.

Через монашку Ходанович М. Г., до якої шанобливо ставилися істинно-православні, завдячуючи її ерудиції й грамотності, група підтримувала хоча й не тісні стосунки з Херсонським осередком ІПЦ. Між іншим, тут вбачаємо явні й чіткі контроверзи поміж православними антисергіянцями півдня УСРР щодо їхньої оцінки церковного життя в СРСР, державно-церковних відносин, вирішення богословських питань тощо. Вибудувані на різних підходах ставлення, як до самого патріаршого місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського), так і їх позиціонування щодо радянської держави та її установ тощо. Різного роду суперечки, нам видається, лише підтверджують тезу про відсутність в СРСР єдиного центру, одного авторитетного церковного ідеолога і в ІПЦ, і серед просергіївської частини РПЦ. Так само й посеред членів одесько-херсонських груп не було порозуміння. Так, монашка Ходанович М. Г. наполегливо застерігала своїх прихильниць-черниць від помилок, й закликала не визнавати проповідників ІПЦ на Херсонщині, а саме: ієромонаха Афанасія Сторчеуса та священника Іллю Токовило, які, на її думку, “поряд з іншими представниками духовенства мають гріхи”¹⁸⁶. На запитання слідчого “Які ж саме

¹⁸⁶ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 65–66.

Історична довідка

Пирек Олександра Францевна, народилася 1900 р. у м. Одесі. Чешка. Закінчила гімназію. Колишня шкільна вчителька. На час арешту ніде не працювала, давала приватні уроки “Закону Божого”. 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 і 56-21 КК УСРР засуджена до трьох років заслання.

Ходанович Марія Георгіївна, народилася 1887 р. у м. Одесі. Росіянка. Отримала середню освіту. Була монашкою Благовіщенського монастиря. За антирадянську діяльність у 1931 р. за ст. 54-10 КК УСРР була засуджена до трьох років заслання. 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 КК УСРР засуджена до трьох років заслання.

Малюнки вчительки О. Пирек

гріхи має сергіївське духовенство?”, підслідні адепти “Істинно-православної церкви” заявляли:

“Гріхи всієї Церкви, яка в тій, чи іншій мірі спілкується з владою, гріхи сергіївського духовенства полягають у тому, що воно визнало митрополита Сергія, а відтак, і його беззаконня, які виражаються у лояльності до радянської влади, попри скликання собору єпископів і його рішення з приводу спілкування духовних осіб з радянською владою. Істинно-православні ж, як духовні особи, не мають визнавати радянську владу без рішення собору єпископів”.

За словами Трьохбратського, переважна більшість віруючих, попри те, що вони відносилися до різних релігійних общин, однак після відвідування зібрань і бесід про сутність “істинного православ’я”, багато хто, через певний час успадкував наші переконання. Група цих осіб являла собою кружок православних, які переважно читали акафісти. У питаннях побутового життя священник у своїх бесідах наголошував на тому, щоби віруючі не відвідували зібрань єретиків, не служили у радянських державних установах. Пояснював віруючим, що “радянська влада є провісником диявола і веде світ до загибелі”. Пастир непримиренних трактував, що усе існування світу ділиться на сім періодів, і нинішній період (30-ті роки) є п’ятим, після якого почнуться два коротких періоди – із всесвітньою революцією, і з низкою нещасть: голод, засуха, безводдя та інше, після чого настане кінець світу¹⁸⁷.

Відповідаючи на запитання слідчого про його політичні переконання, проповідник Трьохбратський зазначив: “У політику я не втручаюся, і нею не цікавлюся”. Хоча тут же наголосив, що до світогляду радянської влади ставиться негативно. Ідеолог групи висловлював свою прихильність до феократичного ладу, тобто до такої системи

¹⁸⁷ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 27 зв.

управління, яка керується Богом через його обранців, відкидаючи обранців від народу*.

Певною мірою погляди групи ППЦ, що презентувалися на їхніх зібраннях, збігалися з поширеними і пропагованими на той час ідеями секти драконівців. Вільно розтлумачуючи суть виразу “червоний дракон”, отець Георгій на допиті 29 грудня 1934 р. наголошував на тому, що в Росії існує радянська влада і коли у Китаї теж буде встановлено радянську владу, тоді й переможе “червоний дракон”, прийде антихрист і наступить кончина світу¹⁸⁸.

Щоби викликати невдоволення серед віруючого населення проповідники у своїх бесідах наголошували, що “радянська влада послана віруючим як покарання і є провісником антихриста, а радянський уряд, відповідно, є колективно царюючим антихристом, а, звідси, й усі заходи влади є справою сатани”¹⁸⁹. На зборах членів групи та співчуваючих, під час таємних індивідуальних розмов, що переважно проводилися на квартирах, релігійними активістами читалися й трактувалися релігійні книги, а під час проповідей зачитувалися вірші переважно християнського змісту, траплялося, однак, і неприхованого антирадянського спрямування, зокрема й вірш “Церковний дзвін”¹⁹⁰, який ми подаємо повністю (див. стор.136–137), лише адаптувавши до написання сучасною російською мовою:

* Схожі ідеї висловлювалися ще на початку ХІХ ст. прихильниками проекту “Церкви таїнств”. Ними передбачалося встановити в Росії “божественну канцелярію і феократичну форму правління”, за якої “пророки” (скопці) повинні були стати радниками в усіх галузях державного управління тощо.

¹⁸⁸ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 28.

¹⁸⁹ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 71.

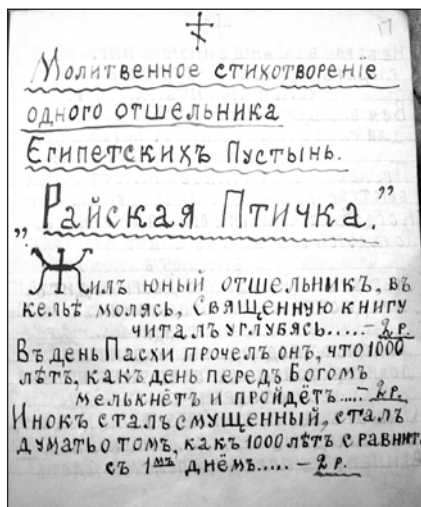
¹⁹⁰ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 71.

“Умолк церковный звон над Русью Православной,
Разбиты вдребезги ее колокола...
Девять сотен лет под гул их чудный, славный
Молилась Богу русская душа.
Припомните, величественно стройный
Воскресный благовест, печальный
Перезвон за упокой души, преставившейся к Богу,
Или “Пасхальный” радостный трезвон, –
Как разнородны эти звуки были
По чувствам, отдававшимся в сердцах!
Но про одно они нам говорили:
Про мир иной, про жизнь на небесах!
Туда на высоту они с собою звали
В плотских страстях отяжелевший дух;
От суеты земной на время отрывали,
И чем-то чудным душу наполняли
Гармонией святой, лаская слух.
Какие чудные лирические строки
Поэтам навевал церковный звон,
И на чужбине, как привет с далекой
Но милой родины звучал в их сердце он,
Да, русская душа любила звон церковный
И целое искусство создала.
Святые лавры, как чудесно, стройно
Умели петь твои колокола!
Какою несравненной музыкой
Звенели в Святую ночь колокола Москвы!
Но вот замолкло все... Россия онемела,
И воют над ней фабричные гудки!
Пример единственный из жизни всего мира;
Мы дети собственно дерзкою рукой
(Чтобы о Боге нам она не говорила),
Мы вырвали язык у Матери родной!
Никто не оградил ее от гнусного насилья,
Никто от дерзостной руки не защитил...
Из мощной, смелой стала ты трусливою Россия,
Враг обманул тебя, и дух в тебе растлил.
Молчали почти все, как мертвецы немые

Иль жалкие рабы с цепями на руках
 В то время, как святыни дорогие
 И храмы Божии разрушали нам во прах
 Что ждет тебя, несчастная Россия,
 В раскол и сатанизм погрязшая страна?
 Иль будешь бушевать еще как страшная стихия,
 Выравнивая путь противника Христа?
 16 лет назад ты отрелась от Бога
 И трудишься в поту на сатану.
 И за твой адский труд имеешь ты в итоге
 Расстрелы, голод, холод, моры и тюрьму
 Разврат, грабеж, убийства и безбожье
 Уж превзошли Гоморру и Содом!
 И может с неба выпадет огонь и серый дождик,
 На этот адский сумасшедший дом.
(Далее читать стоя!)
 Но ты “Святая Русь”, Апостольской Единой
 Соборной Церкви, до конца веков,
 Покуда не станет страшный день Христов
 Пребудешь Ты неодолимой!
 И в глубине души Твоей, как в Китеже незримом,
 Не смолкнет до веку-веков
 Святой призыв колоколов!”

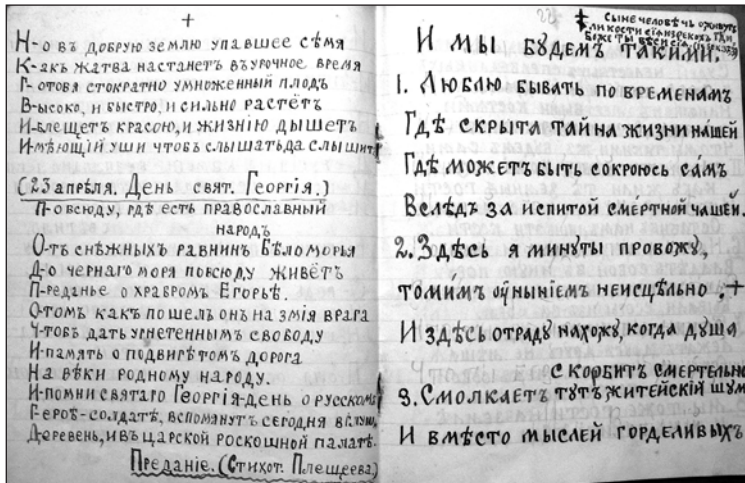
Приналежність до групи ІПЦ її члени змушені були визнати беззаперечно, як, власне, й те, що в їхніх квартирах проводилися нелегальні збори, антирадянські бесіди й читання віршів. Між іншим, для останніх, переписаних з дореволюційних видань, були властиві суто духовно-релігійний зміст та життєписи вірних “воїнів Христа”. У зошиті колишньої вчительки О. Ф. Пирек звертають на себе увагу гарно виписані від руки поетичні твори: вірш “Старець”,

Із зошита О. Пирек

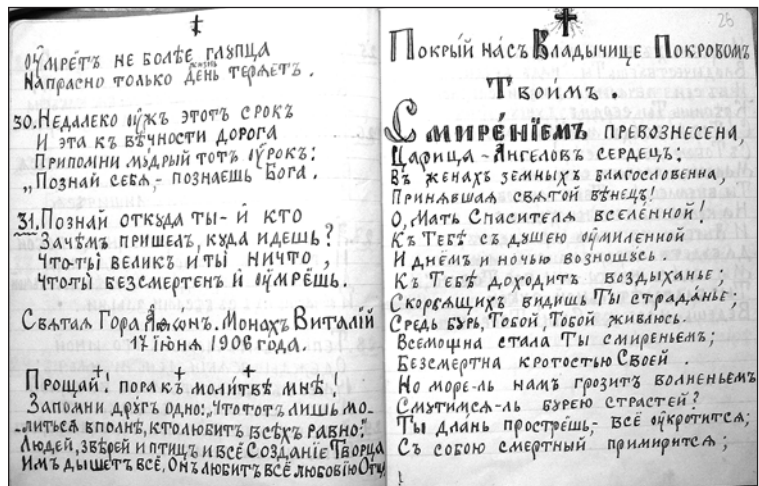
молитовний вірш монаха-відлюдника “египетської пустині” “Райська пташка”, віршоване звернення до Людини, написане 17 червня 1906 р. ченцем Віталієм зі Святої гори Афон, вірш Олексія Плещеева “Предание” (твір орієнтовно кінця XIX ст.), приурочений до дня Святого Георгія (23 квітня) та інші. Саме ці вірші й листи релігійного і особистісного характеру були вилучені слідчими із числа речових доказів “явної антирадянщини” одеської групи ІПЦ.

Залученим до справи був лише контрреволюційний вірш “Церковный звон”, поданий нами вище. Постановою від 2 квітня 1935 р. сталінські інквізитори завершили слідчу справу

Із зошита
 О. Пирек

Із зошита
 О. Пирек

на обвинувачуваних Трьохбратського Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г., які перебували під арештом в Одеському спецкорпусі ще з кінця грудня 1934 року. Спочатку справу священника Георгія Трьохбратського та інших було направлено до розгляду СПО УДБ НКВС УРСР, а республіканський оперуповноважений 16 лютого 1935 р., відповідно до постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., прийняв рішення справу за її характером спрямувати на розгляд особливої наради при НКВС СРСР. Слідчий клопотав про засудження членів групи ІПЦ до різних термінів адміністративної висилки у віддалені місця терміном від трьох до п'ять років.

Особливою нарадою при НКВС СРСР від 9 квітня 1935 р. члени цієї групи були засуджені за статтею 54-10 і 56-21 ККУРСР до ув'язнення у виправно-трудовах таборах: до 5 років ВТТ був засуджений “ідеолог” групи Г. М. Трьохбратський, а монашки-антисергіянки – до трьох років таборів¹⁹¹.

Подальшу долю цих людей прослідкувати не вдалося можливості. Ймовірніше всього вони відчули на собі увесь трагізм сталінського життя-буття вже наприкінці 30-х років ХХ століття...

Водночас, як свідчать матеріали архівних справ, в Одесі “існували” й інші таємні групи ІПЦ, що були реанімовані колишніми учасниками руху, які, відбувши терміни заслання, відновили свої попередні зв'язки й діяльність. За своєю організацією і структурою ці групи ІПЦ були схожими й цілком нагадували ті, що були “викриті” НКВС раніше. Відновлення до життя руху істинно-православних в місті Одесі і за його межами було пов'язане з поверненням із концтабору Л. В. Салькова, відомого серед православних одеситів мандрівного монаха.

Отже, зупинимося докладніше на сфабрикованій у січні 1935 р. місцевими органами НКВС справі, а згодом, і розіграному судовому процесі над Одеською групою ІПЦ, духовним керівником якої радянськими інквізитором було обрано Леоніда Васильовича Салькова.

¹⁹¹ ДАОО. Ф. П. Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.]. Арк. 81–83.

Біографічна довідка

Сальков Леонід Васильович народився 1886 року у невеличкому містечку Таврійської губернії в купецькій родині. Батько, маючи соляні промисли і власний будинок у Сімферополі, дав йому поважну освіту. Сальков Л. В. навчався у Симферопольській гімназії, а згодом закінчив фізико-математичний факультет Московського університету. 1911 року вступив на службу до російської армії і через рік у чині прапорщика був звільнений в запас. Смерть батьків співпала в часі з початком імперіалістичної війни і Салькова Л. В. було мобілізовано на фронт у складі 13-ї паркової артилерійської бригади. У 1917 р. Лютнева революція, яка повалила самодержавство Романових, застала Салькова на румунському фронті. На той час із родини він лишився один – три брати, офіцери царської армії загинули в громадянській війні. Пробувши в Одесі до травня 1917 р. в резерві чинів Тимчасового уряду, Сальков Л. В. залишив службу і повернувся на батьківщину до Сімферополя. Саме тоді через глибинні переживання й відбувся надлом, і було зроблено крок, який змінив подальшу його долю. Гіркота втрат і бажання відійти від реалій буття, воління знайти пристанище в чернечій келії привели Салькова Л. В. до знайомства з настоятелем Портової церкви в Одесі Іоною Атаманським. Отримавши благословення від свого духовного наставника у лютому 1918 р., Сальков йде до послушником до Благовіщенського монастиря. Коли частини червоних захопили місто, ченців заарештували і тримали під домашнім арештом, і лише прихід німців у квітні 18-го року сприяв їхньому звільненню. Неодноразово мобілізувався до лав Білої армії, однак відмовлявся воювати. Потому, все своє майно інок Сальков роздав церкві, на благодіяння, далеким родичам і у тому ж році відправився у мандри по монастирях. Монах-подвижник, учитель і послідовник “ІПЦ” жив і проповідував у монастирях Чорноморського узбережжя, Криму і Кавказу (Моквінський, Новий Афон, Драндо, Бедійський, Георгіївський та ін.). Уперше був заарештований Абхазьким ДПУ у 1927 р. і за ст. 54-10 засуджений на три роки Соловків. Звідти, у 1930 р., засланий на три роки у Вологодську область.

Постановою від 5 січня 1935 р. “Про обрання запобіжних заходів” оперуповноваженим Одеського облуправління НКВС та постановами прокурора Одеської облпрокуратури від 5.01.1935 р. і 20.01.1935 р., які санкціонували арешти і утримання під вартою за ст.ст. 54-10 і 54-11 КК УРСР було заарештовано Л. В. Салькова, Ф. С. Поспелова, В. І. Іванова, Г. І. Балухатіна і С. Я. Коха. Їм інкримінували “злочинні дії, що проявлялися в участі у “Церковній контрреволюційній групі (ЦКРГ) ІПЦ” і проведенні антирадянської агітації. Сальков Л. В. ніби, “будучи в Одесі, організував контрреволюційне угруповання з метою боротьби з радянською владою”¹⁹². Власне кажучи, сценарій був достатньо типовим для сфабрикованих справ першої половини 30-х років.

Фундатором і ідейним натхненником групи за сценарієм слідчого було обрано Л. Салькова, монаха-пілігрима. Окрім Салькова, якого заарештували у Вологді й 15 січня 1935 р. спецконвоем направили до Одеси, решту підслідних утримували під вартою в Одеській промисловій колонії. Трохи згодом, 28 січня, 66-річний Кох С. Я. був звільнений під підписку про невиїзд. Слідство тривало майже 10 місяців. Численні протоколи допитів свідчать про намагання слідчих УНКВС будь-яким чином вибити хоча б мізерну інформацію про нелояльність людини до радянської системи і “зшити” справу. Як видно з архівно-слідчих матеріалів, оперуповноважені взяли за основу звинувачення саме ті показання, які ймовірно було вибито на допитах С. Я. Коха (від 26 і 28 січня) і І. А. Костиріна (від 19 лютого).

Обвинувачені у справі “зізналися”, що періодично нелегально збиралися на квартирі у працівника бухгалтерії Одеської лікарні С. Коха і слухали проповіді Л. Салькова. Переважно під час його приїзду, члени групи співали псалми, серед яких було багато антирадянського змісту, читали різні духовні книги про швидку загибель радянської влади і прихід “царства вічного”. Щоби підсилити акцент на існуванні

¹⁹² Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. И., Иванов В. И., Кох С. Я., Поспелов Ф. С., Сальков Л. В.]. Арк. 1-33.

організації, слідчі приписали їй розгалужену мережу, яка виходила за межі міста. Так, у протоколах допитів фігурують факти участі мешканців приміських сіл у таємних зібраннях що відбувалися в Одесі. А саме – “неблагонадійні елементи” з Біляївки, де теж існувала група ІПЦ, очолювана прихильником і послідовником отця Володимира Іванова одноосібником І. Михайловим. До активу групи було зараховано розкуркулених: Яровенко Х., “святу-кликушу” Довженко М., дружину церковного старости Семенченка П., а також віруючих Подмазко С., Будівську М. та інших.

Біографічна довідка

Кох Семен Якович народився 1869 р. у Нікополі. Мав середню освіту. До арешту працював помічником бухгалтера у Першій радянській народній лікарні м. Одеси. Віруюча людина і прихильник “Істинно-православної церкви”. На його квартирі періодично відбувалися таємні зібрання членів одеської групи ІПЦ та прихильників тихонівської течії в РПЦ, переважно колишніх кліриків, монахів та монахинь.

Костирін Іван Львович народився 1896 р., служитель культу – священник церкви у с. Біляївка під Одесою. Був направлений до сільської парафії у 1931 р. на місце одного з членів одеської групи ІПЦ священника В. І. Іванова.

Священники Г. Балахатін і В. Іванов звинувачувались у тому, що хоча безпосередньо у Біляївку й не приїжджали, однак до їхніх шанувальників іноді приходили “невідомі люди, монахи й монашки”. Серед селян “кулаки та різний антирадянський елемент” збирали пожертвування на користь цих священників. Істинно-православні активісти часом відвідували прихильника “чистоти віри” священника с. Анастасіївки Гросуловського району Георгія Балахатіна.

Періодично підтримували контакти із Л. Сальковим, Г. Балахатіним та В. Івановим також і віруючі мешканці

м. Тирасполя разом із священником І. Лавровим, якого на момент фабрикації справи було вже заарештовано за шаблонно подібною “справою ІПЦ”.

Біографічна довідка

Балахатін (Балахатий, Балухатін) Георгій

Іванович народився 1886 р. в м. Балта Одеської обл. Українець. Освіта середня.

У 1922 р. працював сторожем портової церкви в Одесі, де служив Іона Атаманський. Співав у церковному хорі і значився штатним псаломщиком. У 1924 р. призначений дияконом, а в 1929 р. прийняв сан священника й служив у с. Гурієве. З 1931 р. переведений на парафію до с. Анастасіївка Гросуловського району. У 1925 р. піддавався арештам з боку органів ДПУ. Удруге заарештований 19 січня 1935 р. за ст. 54-10 КК УСРР, як учасник групи “ІПЦ”, очолюваної Л. В. Сальковим.

Іванов Володимир Гнатович народився 1905 р. і мешкав в Одесі. Росіянин. Освіта середня. Виховувався у міщанській родині. 1926 р. поступив на службу регентом до Благовіщенської церкви, а через рік прийняв священницький сан. Від 1927 р. до 1931 р. був настоятелем храму у Біляївці. Згодом, переведений служителем культу до церкви на 3-му християнському цвинтарі. За санкцією прокурора заарештований Одеським облуправлінням НКВС 20 січня 1935 р. “за організацію церковної контрреволюційної групи та антирадянську агітацію” (ст. 54-10 КК УРСР) і відправлений до Одеської промколонії.

Сценаристи справи “групи ІПЦ” намагалися “кинути тінь” неблагонадійності й на протихонівського митрополита Одеської єпархії Анатолія (Грисюка). У справі фігурує теза про те, що одним з напрямків групи було повернути на сторону істинно-православних цього архієрея. Зі слів Л. Салькова (протокол допиту від 27.02.1935 р.), у 1934 р. розглядалося навіть питання про запрошення митрополита Анатолія

на збори-нараду на квартирі отця Володимира Іванова з метою обговорення існуючого становища в ІПЦ і “з’ясування” у митрополита, які ж причини спонукали його підписатися під “Декларацією” митрополита Сергія (Страгородського) та довідатися який сенс у його вчинку? На цьому ж зібранні передбачалося обговорити тактику ставлення до митрополита Анатолія як духовного правителя в регіоні. Однак, архіпастир відмовився від відкритих церковних дискусій з істинно-православними.

Червоною ниткою у справі проходять безпрограшні для її фабрикаторів факти, які у будь-якому випадку сприяли б завершенню слідства і серйозним вироком церковникам. Під час зборів “учителем Сальковим” проводилася контрреволюційна агітація, що зводилася до тези: “Радянська влада – це влада від антихриста, послана народові як покарання, а віруючим необхідно боротися проти неї”. У матеріалах слідства також фігурують звинувачення у тому, що “Сальков пропагував ідею хрестового походу з боку капіталістичних держав проти СРСР і заявляв, що тоді, коли всі віруючі згуртуються в групи ІПЦ, такий похід буде реалізовано”¹⁹³.

Попри всі гріхи, в яких звинувачували слідчі НКВС істинно-православних послідовників Л. Салькова виділяється й ще один – “розпалювання антисемітизму”. Ці закиди було “вкладено в уста” свідка отця Івана Костиріна, протокол допиту якого було надруковано на друкарській машинці (на відміну від рукописних варіантів інших свідків) і до того ж не підписаного самим свідком, а лише слідчим. Вражає дуже вигадливо прописана й складно подана розповідь про те, як будучи в Одесі отець Іван купив свічки для церкви у свічкового майстра єврея Шихмана, а один з членів церковної громади й церковний активіст, узнавши про це, кинув свічки на підлогу й заявив: “Не потрібно нам цієї жидівщини у церкві; жиди йдуть за радянською владою”¹⁹⁴.

¹⁹³ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. И., Иванов В. И., Кох С. Я., Поспелов Ф. С., Сальков Л. В.]. Арк. 66, 95.

¹⁹⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. И., Иванов В. И., Кох С. Я., Поспелов Ф. С., Сальков Л. В.]. Арк. 94.

Л. В. Сальков, обраний слідчим НКВС керівником і фунда-
тором групи ІПЦ в Одесі, був немолодою людиною – на момент
арешту йому виповнилося 60 років. Леонід Сальков кинув смі-
ливий виклик тоталітарній системі. На допиті 19 січня 1935 р.
він відкрито висловив своє негативне ставлення до комуністич-
ної влади. А остання, як видно з біографічної довідки, раніше
вже двічі застосовувала по відношенню до нього методи “соці-
алістичного захисту”.

Ставши на чернечу стежину й перебуваючи під духов-
ним впливом священника Іони Атаманського, Сальков “пішов
проповідувати слово боже” серед вірних християн. Цей
подвиг монаха-проповідника, “странника”, він виконав до
кінця. За десять років свого мандрування світом Л. Сальков
побував у чернечих обителях, жив на Афонському подвір’ї
в Константинополі та інших святих місцях. Проповідник
Сальков сміливо висловлював серед одновірців відверті
погляди на зразок таких: “... до ідеології радянської влади я
ставлюсь, як до дискримінаційної...”, “... християни мають
вболівати за чистоту православ’я, радянській владі довіряти
не можуть і не повинні, бо усі заходи цієї влади, як продукт
людського розуму, зникнуть”¹⁹⁵.

Учитель наголошував на тому, щоби християни об’єд-
нувалися навколо ІПЦ, бо патріарший місцеблюститель
Сергій (Страгородський) і та частина православних, яка пішла
за митрополитом, відступилися від істинності віри Христової.
Заяви Сергія відносно того, що “в СРСР перешкод релігії немає,
а є свобода релігії” Сальков називав неправдою, засуджував
і називав “зрадою Православної церкви і віруючих на користь
радянській владі, яка послана християнам в покарання, яка
творить віруючим утиски і гоніння”.

З огляду на те, які дійсно суспільно-політичні й духовно-ре-
лігійні зміни відбулися наприкінці минулого століття, через
десятки років після сказаного релігійним філософом і учи-
телем Л. В. Сальковим, сучасна релігійна громада Одещини

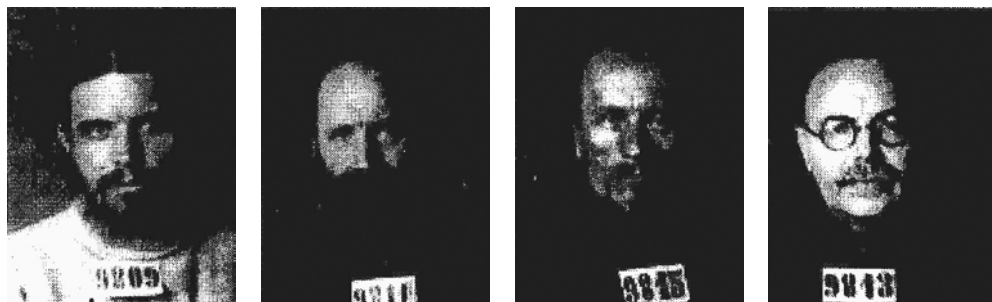
¹⁹⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. И.,
Иванов В. И., Кох С. Я., Поспелов Ф. С., Сальков Л. В.]. Арк. 46, 48.

має ще усвідомити наскільки далекоглядною та мудрою була ця людина!

Усюди, де проповідував цей духівник, залишалися добрі спогади про нього та його погляди (вони й дотепер існують) у багатьох послідовників “істинного” православ’я. Поміж них Л. Сальков був визнаний як “старший брат”, “духовний наставник”, “учитель”, “розумна і побожна людина”. Своєю обізнаністю у церковно-релігійних питаннях (не маючи духовного сану!), світоглядними принципами, інтелігентністю та шляхетними вчинками він здобув популярність серед різних верств населення. Поміж його прихильників були не тільки прості люди, але й вчені, культурні діячі, колишні військові чини. Тісні стосунки мандрівний учитель підтримував з професором Московської консерваторії за класом фортеп’яно В. Зиріним, колишнім генералом царської армії І. Остославським, одеським професором-офтальмологом В. Філатовим та іншими.

З останнім, відомим вченим, інтелігентом і громадянином, прихильником християнської моралі і духовності Л. Сальков зустрічався кілька разів, періодично приїжджаючи до Одеси. Л. Сальков, будучи запрошеним професором В. Філатовим до нього дому, неодноразово обговорював церковні процеси, різні проблеми теологічного характеру, навіть сутність спиритизму та ставлення Церкви до цього явища. Чим, власне, й спровокував місцеві спецслужби до оперативної розробки і його власної персони, підсиливши тим самим підозру у неблагонадійності професора.

Процес фабрикації справи про “Одеську групу ІІЦ” завершився за три місяці. Справу ж про “Біляївську групу” було виділено у особливе провадження. Жодних речових доказів слідству не вдалося зібрати. Усі допитувані слідчими “зізналися” в участі у “нелегальній групі ІІЦ”. Не визнав своєї причетності до таємної групи лише колишній секретар Одеського єпархіального управління Ф. С. Поспелов. За матеріалами заключного вироку і постанови, укладеної 29 березня 1935 р. і затвердженої начальником УНКВС в Одеській області, справу “групи Салькова” було направлено до розгляду особливої

**Члени групи ІІІЦ (зліва на право: Іванов В. І., Сальков А. В.,
Балахутін Г. І., Поспелов Ф. С.) 1935 р.**

наради при НКВС СРСР з клопотанням про ув'язнення у концентраційний табір терміном на 5 років Салькова А. В., Іванова В. І., і Балахатіна Г. І., а звинувачуваних Пospelова Ф. С. й Коха С. Я. – на 3 роки заслання у Північний край.

Постановою особливої наради від 13 вересня 1935 року А. Салькова засудили на 5 років таборів і відправили до Карагандинського табору, В. Іванова та Г. Балахутіна на 3 роки (з відбуванням терміну в с. Ведмежа гора Управління Біломорсько-Балтійського табору НКВД), а С. Коха та Ф. Пospelова відправили до Казахстану на 3 роки заслання¹⁹⁶.

Подальша доля цих людей також залишається невідомою. Проте, слід вважати, що ця, не зовсім повна й вичерпна за подієво-історичною суттю меморіальна новела, мала на меті повернути до життя долі кількох істинно віруючих Християн, які постраждали від сталінського терору.

¹⁹⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 21541-п. [Балахутин Г. І., Іванов В. І., Кох С. Я., Пospelов Ф. С., Сальков А. В.]. Арк. 204–207.

2.3. Єпархіальні архієреї й одеське духівництво в роки Великого Терору

Масові арешти серед духовенства і саме розстрільні вироки в Одесі й області припадають на другу половину 30-х рр., співпадаючи з піком репресій в масштабах СРСР і Української РСР, що системно здійснювались сталіністами упродовж 1937–1938 рр.

У цей час спецслужби отримали дозвіл на спрощений порядок ведення слідства і суду, що сприяло примітивізації як слідчих дій, так і фабрикації інформації у процесі розробки сценарію справи того чи іншого підслідного. Необмежені масштаби здійснення репресій, ошаленілий темп проведення арештів, виголошення смертоносних вироків, “встановлені згори” та визначені для кожного обласного управління НКВС ліміти проведення каральних заходів, спецоперацій, репресій, закріплене у законодавчому порядку нехтування основними загальноприйнятими для усього світу нормами і правами людини, поряд з низьким освітнім рівнем працівників органів НКВС, бажанням вислужитися перед партійним та відомчим начальством, кар’єризм тощо – усе це створювало сприятливі умови для суцільної фальсифікації та вигадок на усіх етапах ведення слідства.

Оперативні накази керівництва НКВС у цей час вимагали якомога швидшого провадження слідства у справах і ставили перед обласними управліннями конкретні й, головню вкрай нереальні стислі терміни.

Кінець 30-х в СРСР і республіці проходив під прапором боротьби проти “фашистських контрреволюційних організацій”. Оскільки, як правило, керівництво обласних управлінь НКВС (південні також не були винятком), слідчі та оперуповноважені районних і міських відділень НКВС прив’язували сфабриковані звинувачення до загальнодержавних каральних кампаній, з новою силою почалося

добивання носіїв “релігійної пропаганди”, “церковних кликуш”*, попів, тощо.

На цей раз слідчі органи обласних управлінь та районних відділень НКВС спершу вдарили по архієрейству, мотивуючи це тим, що саме верхівка православ'я є “вкрай небезпечною” для радянської влади в умовах розповсюдження фашизму в Європі.

10 серпня 1936 р. на підставі постанови начальника 8-го відділення СПВ** міста Києва за “антирадянську діяльність” і “зв'язок із Папою Римським” Одеське управління НКВС заарештувало і вже через три дні, 13 серпня, направило до Києва предстоятеля Одеської єпархії упродовж 1928–1936 рр. митрополита Анатолія (Грисюка). Згідно з обвинувальним вироком за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР митрополит був визнаний винним у тому, що “вів пе реговори про встановлення антирадянського блоку на основі унії, шляхом возз'єднання православної і католицької церков, з підкоренням Православної церкви Папі Римському..., у повсякденній своїй діяльності вів антирадянську агітацію у формі контрреволюційних висловлювань...”.

Біографічна довідка

Грисюк Андрій Григорович (в миру) народився 1880 р. у Ковелі колишньої Волинської губернії. Українець. Навчався у Волинській і Київській духовних академіях. Володів багатьма іноземними мовами. Мав науковий ступінь магістра богослов'я. На момент останнього арешту мешкав в Одесі. Митрополит Одеської єпархії з 1928 р. (з невеликою перервою, коли очолював 1934–1935 рр. Харківську єпархію) і до самого арешту у серпні 1936 р.

Кілька разів підпадав під репресії з боку радянських спецслужб. У квітні 1921 р., перебуваючи на посаді єпископа Самарського і Ставропольського, був заарештований вперше “за організацію Казанської духовної академії, придбання гербової печатки та підбурювання мас проти

* навіжених, юродивих тощо.

** секретно-політичний відділ.

радянської влади”. Рішенням президії ВНК (за судом) від 6 жовтня 1921 р. єпископа Анатолія (Грисюка) було засуджено до 2 років висилки на Соловки. Удруге заарештовано 24 лютого 1923 р. Самарським губернським відділом ДПУ. Постановою колегії ДПУ від 3.08.1923 р. справу було закрито. Втретє заарештований відділом ДПУ м. Самари 18 вересня 1923 р. і направлений в адміністративне вислання терміном на 3 роки.

Четвертий раз, як вже зазначалося, був заарештований митрополит Анатолій 10 серпня 1936 року. У постанові йшлося про наступне: “Грисюк А. Г., будучи служителем релігійного культу, проводив активну контрреволюційну діяльність, використовуючи в контрреволюційних цілях релігійні забобони”. Згідно з обвинувальним вироком за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР “Грисюк А. Г. визнаний винним у тому, що “вів переговори про встановлення антирадянського блоку на основі унії, шляхом возз’єднання православної і католицької церков, з підкоренням православної церкви Папі Римському..., у повсякденній своїй діяльності вів антирадянську агітацію у формі контрреволюційних висловлювань”.

Під час слідства винним себе не визнав. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 січня 1937 р. Грисюк А. Г. був ув’язнений у ВТТ на 5 років. Помер в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі НКВС 23 січня 1938 р. ймовірно від тяжкої і виснажливої праці.

Наприкінці того ж 1936-го управлінням НКВС в Одеській області був звинувачений у “проведенні антирадянської агітації, підтримці зв’язків із реакційним духовенством, яке відбувало покарання в таборах” архімандрит Геннадій (Ребеза)¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. [Загоровский И. Д., Гинкулов А. К., Мандыбура Е. Г., Кайзер Е. К., Лабунский С. К., Гирканов Ф. Ф., Бойко И. В., Рьялков И. Т., Горбунов Н. С., Грудин И. Ф., Зебрин Ф. Г., Крайнов И. Н., Иванов М. А., Игнатъев Д. А., Русинов Т. В., Зибров С. Ф., Жуковский П. П., Ширяев В. Ф., Емельянов В. Ф., Малый П. Ф., Блошенко Н. А., Троценко П. К., Охлоповский И. И., Литвиненко А. И., Романченко А. Д., Чальи И. И., Иващенко Г. М., Вивчарук М. И.]. 02.02.–20.04.1938. 1844 арк. Т. 6. Арк. 13–15.

Біографічна довідка

Ребеза Григорій Матвійович, народився 1872 р. у Подільській губернії, до арешту служитель культу – священник, архімандрит. За чернечим станом Геннадій Ребеза виходець з Бессарабських монастирів. У Кишинівській єпархії о. Геннадій був призначений економом в архієрейському будинку в м. Кишиневі. За румунського володарювання Бессарабією, о. Геннадій перебрався на Херсонщину до Свято-Григорівського Бізюкового чоловічого монастиря. А до Одеси його було переведено у 1918 р. (є версія у 1919 р.) при митрополиті Платоні¹⁹⁸. Спочатку він служив у Міщанській церкві Одеської єпархії, згодом у храмі Святого Димитрія Ростовського на Другому християнському кладовищі, де, як зазначають свідки, він часто спілкувався з ученим-офтальмологом проф. В. Філатовим¹⁹⁹.

Архімандрита було заарештовано управлінням НКВС в Одеській області 9 грудня 1936 р. Попереднім слідством було встановлено, що архімандрит Ребеза ніби: підтримував зв'язок з керівником церковного підпілля “ІПЦ”, з якими зустрічався і вів спільні антирадянські розмови; підтримував зв'язки з реакційним духовенством, яке відбувало покарання в таборах, наприклад з митрополитом Анатолієм (Грисюком) та ін.; згрупував біля себе контрреволюційний чернечий елемент, систематично проводив антирадянську агітацію тощо.

За деякими матеріалами слідства, зокрема у протоколах допита підслідних, датованих у період 31 березня – 4 квітня 1931 р. було встановлено факт(!), що оформлення “Другої контрреволюційної церковної організації” в Одесі розпочалося фактично ще у 1923 р. Із усієї маси одеського духовенства, яке нараховувало ніби у своїх лавах тільки в самому місті понад 100 осіб, “почалося виділення ворожих

¹⁹⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. Т. 2. Арк. 410.

¹⁹⁹ Ямпільські вісті. 2008. 12 січня.

і найбільш активних антирадянських елементів, які дуже швидко сформувалися в організацію чисельністю у 20 з лишком осіб”. До складу цієї групи із 23 осіб, був зарахований і архімандрит Геннадій (Ребеза).

У пред’явлених звинуваченнях за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР архімандрит Геннадій Ребеза винним себе визнав, про це свідчить і виняток з протоколу допиту від 2 січня 1937 р.:

“Питання: Слідство володіє інформацією, що Ви були зв’язані з реакційно налаштованими ворожими особами із числа духовенства. Чи визнаєте Ви це?”

Відповідь: Підтверджую, що розмови на політичні теми з місцевим духовенством перерахованих вище були іноді, а саме пам’ятаю випадок обговорення проекту нової конституції з настоятелем кладовищенської церкви Лабунським Сергієм, стосовно бесід на інші політичні теми сказати нічого не можу, оскільки не пам’ятаю їх змісту і не пам’ятаю з ким велися”²⁰⁰.

Особливою нарадою при НКВС СРСР “за контрреволюційну діяльність” архімандрита 13 липня 1937 р. було відправлено до Казахстану на 5 років. Місцем заслання визначалося село Майське Павлодарської області. Там архімандрит Геннадій будучи дуже хворим, працював на руднику, однак, через півроку після арешту 25 листопада 1937 р. його було знову звинувачено у контрреволюційній діяльності, яку ніби він проводив у таборі й 1 грудня 1937 р. засуджено до ВМП – розстрілу²⁰¹. Реабілітовано архімандрита у травні 1957 р.

²⁰⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. [Загоровский И. Д., Гинкулов А. К., Мандыбура Е. Г., Кайзер Е. К., Лабунский С. К., Гирканов Ф. Ф., Бойко И. В., Рыляков И. Т., Горбунов Н. С., Грудин И. Ф., Зебрин Ф. Г., Крайнов И. Н., Иванов М. А., Игнатъев Д. А., Русинов Т. В., Зибров С. Ф., Жуковский П. П., Ширяев В. Ф., Емельянов В. Ф., Мальный П. Ф., Блошенко Н. А., Троценко П. К., Охлоповский И. И., Литвиненко А. И., Романченко А. Д., Чальый И. И., Иващенко Г. М., Вивчарук М. И.]. 02.02.–20.04.1938. 1844 арк. Т. 6. Арк. 15.

²⁰¹ Ямпільські вісті. 2008. 12 січня.

Постановою трійки УНКВС в Одеській області від 20 вересня 1937 р. був репресований також митрополит Одеський і Херсонський Костянтин (Спаський)²⁰².

Біографічна довідка

Спаський Костянтин Костянтинович народився 1863 р. в с. Борисівка Курської губернії. Українець. На час арешту – митрополит Одеський і Херсонський. Очолював в Одесі “обновленську течію” православ’я, яка виступала за синодальну (колективну) систему управління церквою.

Як стає зрозумілим з матеріалів справи, його, обновленського митрополита, звинуватили в тому, що “підтримував систематичні зв’язки з терористами К., Ф.-А.*, приймав у себе засланих білоемігрантами до СРСР кур’єрів, і сприяв їх діяльності”. Хоча надумані звинувачення митрополит відкинув, ці “контрреволюційні дії” члени судової трійки кваліфікували за ст. 20-54-8 КК УРСР як страшний злочин. На його підставі 74-річного митрополита засудили на 10 років виправно-трудових таборів. За цією ж постановою була репресована і його дружина – Олександра Костянтинівна.

У пік Великого Терору, весною 1938 р. був вже вкотре заарештований і ще один одеський православний

²⁰² Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. [Загоровский И. Д., Гинкулов А. К., Мандыбура Е. Г., Кайзер Е. К., Лабунский С. К., Гирканов Ф. Ф., Бойко И. В., Рыляков И. Т., Горбунов Н. С., Грудин И. Ф., Зебрин Ф. Г., Крайнов И. Н., Иванов М. А., Игнатъев Д. А., Русинов Т. В., Зибров С. Ф., Жуковский П. П., Ширяев В. Ф., Емельянов В. Ф., Мальный П. Ф., Блошенко Н. А., Троценко П. К., Охлоповский И. И., Литвиненко А. И., Романченко А. Д., Чальий И. И., Иващенко Г. М., Вивчарук М. И.]. 02.02.–20.04.1938. 1844 арк. Т. 6. Арк. 41.

* Нажаль ініціали зазначені в документі розшифрувати та вияснити прізвища не вдалося. Скоріш за все ці люди проходили по розробкам республіканських органів НКВС і дотичним справам, або й взагалі були видуманими слідчими аби придати справі, так би мовити більшої контрреволюційності.

архієрей, який перебував в служіннях церков Обновленської та Григоріанської – єпископ Тихон (Русинов). Третій його арешт стався 6 березня 1938 р. з наступним обвинуваченням: за “систематичне ведення серед віруючих контрреволюційної агітації, групування кругом себе контрреволюційно налаштованого духовенства і як учасник КРФЦО”. Постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до розстрілу.

Біографічна довідка

Русинов Тихон (Іван Володимирович)

народився 17 квітня 1886 р. на Полтавщині (за іншими даними на Вороніжчині). Походить із духівництва. Його брат – Русинов Митрофан Володимирович, був єпископом Полтавським. Закінчивши Санкт-Петербурзьку духовну академію, вчителював на Вороніжчині та Подонні, зокрема, викладав у Донському Маріїнському інституті. Прийняв чернечий постриг і став ієромонахом у 1920 році. Хіротонізовано обновленськими єпископами у 1922 р. Був єпископом Царицинським. Після покаяння перед патріархом Тихоном вдруге хіротонізований, однак у 1925 р. пристав до Григоріанського розколу, але знов (1931 р.) перейшов до сергіанців. Був у різні роки єпископом Іжевським, Вітебським, Полтавським, а напередодні арешту – єпископом Одеським. Мешкав у Одесі, на Ближніх Млинах. За “контрреволюційну діяльність” піддавався арештам з боку органів ДПУ у 1923 р. та 1927 р.

Безпосередній механізм фабрикації справи проти єпископа Тихона, як власне й проти інших сотень тисяч людей, хто підпав під лещата сталінської тиранії, так скелетно викреслюється на прикладі допиту архієрея, який здійснив 10 квітня 1938 р. помічник начальника відділення IV відділу УНКВС в Одеській області Мошковський.

З автентичними уривками, вірогідніше за все, фіктивного(!) допиту єпископа Тихона, віддрукованого машинкою під

копірку, оскільки в роки Великого Терору процес винесення вироків, у тому числі й смертних, був поставлений на потік, вважаємо, конче важливо ознайомитись сучасному читачеві. Відчувається, що в уста підслідних вкладалися потрібні їм, інквізиторам, факти, прізвища, події та процеси. Змагання, хто більше викриє “ворогів народу” вимагало шаблону і масовості. А звідси й старання й потуги слідчих...

“...З приїздом до Одеси у квітні 1937 р. я дізнався про те, що в Одесі існує контрреволюційна організація, яка об’єднує в собі все духовенство, як тихонівську, так і обновленську орієнтації, крім того чернецтво, колишніх куркулів, поміщиків, поліцейських, церковних навіжених (біснுவатих) і інших вороже налаштованих до радянської влади елементів.

Мені стало відомо, що ця організація очолювалася Лабунським, Ширяєвим, Блошенко та іншими; всі вони попи, що мешкають в Одесі.

Питання: Слідству відомо, що Ви до приїзду до Одеси займалися контрреволюційною діяльністю.

Відповідь: Так, я вирішив розповісти про це слідству правду. З самого початку я пристав до чорносотенного реакційного духовенства, яке сприйняло рішення самого реакційного Всеросійського помісного собору 1917–1918 рр., очолюваного колишнім московським патріархом Тихоном Белавіним.

Духовенство ІПЦ (Істинної православної церкви – М. М.) до якого я приставав активно боровся за повалення радянської влади і відновлення монархічного ладу, аби повернути собі усі права і привілеї.

Після арешту патріарха Тихона у 1923 р., а також й інших ярих реакціонерів-монархістів, я, запобігаючи репресіям, перейшов на сторону обновленського духовенства, яке у той час не так активно проводило контрреволюційну роботу. Однак, все ж у 1923 р. я був заарештований як активний член ІПЦ. Через 2 місяці мене звільнили.

Пізніше я пристав у Москві до відгалуження тихонівської контрреволюційної організації, так званої групи григор'ївців, куди входила сама реакційна чорносотенна частина духовенства. Через деякий час я був знов заарештований, після звільнення мене з під варту у 1927 р. я знов вступив до контрреволюційної організації.

Необхідно сказати, що ця організація проводила велику контрреволюційну роботу, об'єднуючи біля себе чернецтво, крикунів та інших контрреволюційно налаштованих елементів. Ця організація очолювалася митрополитом Сергієм (Страгородським), який зараз мешкає у Москві.

Переїхавши до Полтави у 1935 р. я зв'язався там з контрреволюційною групою ППЦ.

Питання: Яку мету і завдання ставила перед собою Ваша контрреволюційна організація, яку Ви очолювали в Одесі.

Відповідь: Метою нашої контрреволюційної фашистської церковної організації* було повалення радянської влади насильницьким шляхом і встановлення держави фашистського спрямування, оскільки в даний час ми вважали самою прийнятною для нас формою державного устрою є фашизм.

Питання: Яким чином Ви думали здійснити свою мету і завдання?

Відповідь: Останнім часом ми розраховували на допомогу інтервентів, оскільки на сили внутрішні надії ми не мали. Тому ми проводили активну роботу з організації допомоги інтервентам на випадок війни.

Питання: Хто входив до складу КРФЦО в Одесі?

Відповідь: Русинов називає 39 осіб**, "інших не пригадую, але з ними спілкувалися

* Це які методи слідства потрібно було застосувати оперуповноваженим НКВС, аби підслідний сам визнав свою провину і сам собі підписав вирок! Підкреслення наше.

** Єпископ Тихон ніби називає біля 40 прізвищ, серед яких переважна більшість вже заарештовані, дехто вже засуджений і перебував у ВТГ. Дехто був розстріляний. Преважна частка репресованих священників нами подана у попередніх підрозділах цього розділу.

систематично інші керівники нашої організації, як Ширяєв, Блошенко, Гірканов, Лабунський.

Питання: Розкажіть достеменно про практичну роботу Вашої контрреволюційної діяльності, а також про діяльність організації.

Відповідь: Виходячи із тих завдань, які ставила перед собою наша КРФО ми, перш за все, намагалися залучити на свій бік якомога більше віруючих. Ми прекрасно розуміли, що силами духовенства не можливо добитися своєї мети.

Необхідно сказати, що в основному піддавалися нашому впливу люди вороже налаштовані проти радянської влади із кулаків, колишніх поміщиків, колишніх поліцейських, монахів, активних церковників та інших контрреволюційних елементів.

Організація мала низові контрреволюційні осередки, які концентрувалися на квартирах у кликуш, де під виглядом молебнів проводилася контрреволюційна агітація.

З інформації одного з керівників нашої контрреволюційної організації Сергія Лабунського, мені відомо, що такі осередки були утворені на квартирі у кликуш Мандибури Катерини, монашки Вівчарук Марії, колишньої монашки Потапчук Степаниди.

Ці низові ланки нашої контрреволюційної організації на випадок війни повинні були формуватися у повстанські загони на боротьбу проти Червоної армії в тилу і всемірно здійснювати допомогу інтервентам.

...Наша організація була розповсюджена не тільки в м. Одесі, але й в ряді сіл області, ми створювали контрреволюційні групи при церквах під керівництвом священників. До самого активу низовки нашої організації можна віднести наступних осіб, які фабрикували і розповсюджували різні контрреволюційні домисли на адресу радянської влади: Іоникій Любченко – монах, ієродиякон Йосип Ткач, ієромонах Грідін Іван, ієромонах Яровий Іюліан, монашка Паша (заарештована), Зибрін – монах та інші.

Питання: Слідству відомо, що Ваше контрреволюційна організація проводила шпигунську роботу, пропонує розповісти про це докладно.

Відповідь: Лабунський проінформував мене, що організація налагодила особистий зв'язок за допомогою білоемігранта, сина Гірканова, який знаходиться у Болгарії, з білоемігрантською організацією т. зв. “Братство Руської Правди” за кордоном. І через його представника, який приїздив у Одеський порт під виглядом моряка на іноземному пароплаві передавалися шпигунські відомості за кордон. Приблизно у травні 1937 р. на квартирі у Лабунського при Ширяєві і Гірканові я зустрічався з білогвардійцем. Під час цієї зустрічі було передано підготовлені заздалегідь шпигунські відомості.

Питання: З ким Ви особисто підтримували зв'язок в інших містах?

Відповідь: З митрополитом Костянтиним (Київським)* (заарештований), у Харкові з архієпископом Іоникентієм (Летяєвим)**, в Москві з архієпископом Питирином (Криловим)*** (заарештований) та іншими...”.

* Йдеться про митрополита Костянтина (Дякова) (1871–1937), митрополита Київського, патріаршого екзарха України, якого звинувачували при арешті 29 жовтня 1937 р. за ст. 54–10 і 54–11 як “активного члена антирадянської фашистської контрреволюційної організації церковників-тихонівців”.

** Ймовірно мова йде про архієпископа Інокентія (Летяєва) (1882–1937), відомого монголознавця. Жив в Україні з 1914 по 1918 рр., завідував Полтавською церковно-вчительською школою. З 1935 р. архієпископ Харківський РПЦ, хоч і не керував єпархією. Заарештований і засуджений у грудні 1936 р. на 5 років, а в таборі звинувачений по справі “за білогвардійську змову” і розстріляний.

*** Архієпископ Питирим (Крилов) (1895–1937). Закінчив 1917 р. Тамбовську духовну семінарію. хіротонізований 1921 р. У 1922 і 1923 роках арештовувався, засуджений до 3-х років таборів (Соловки). 1928 р. перебував на спецпоселенні. Управляючий справами Священного Синоду, очолював-управляв Московською єпархією. У серпні 1937 р. Воєнною колегією засуджений до розстрілу за “зв'язки з троцькістами і участь у терористичній фашистській організації церковників”. Розстріляний того ж дня (19.08.1937 р.).

Нам видається, що під час допитів слідчому необхідно було промаркувати певні питання, вияснення яких відповідало б сценарію сфабрикованої справи, що у свою чергу ставило б у провину підслідному. А саме: звинуватити у контрреволюційній діяльності і вибити зізнання в ній; показати розгалуженість мережі організації як в місті, так і за межами, а поряд з тим і в цілому в СРСР; скомпрометувати архієреїв вищого ешелону Православної церкви, обґрунтовуючи сценарій за яким місцеві організації керувалися центром; що священники займалися збиранням шпигунської інформації для закордону (США, Болгарія, Польща); необхідність слідства вказати на те, що хоч обновленці й тихонівці й розходяться у богословських питаннях, все ж вони єднаються в боротьбі з радянською владою. Тобто, і ті, й інші – контра. А отже контрреволюційна організація об'єднувала в собі усі церковні течії і орієнтації духовенства.

До того ж про усіх осіб, з якими мали зв'язок одеські священники в інших містах, підкреслюється доконаний факт, що вони заарештовані. Тобто вже вороги! А значить і ці теж! Постійно підводиться підґрунтя, КРФЦО має розгалужену мережу, пов'язана з білогвардійцями як у середині країни (Кринов – колишній урядник, Модистов – полковник царської армії, були уповноваженими Михайлівської общини), так і за кордоном.

Вирок не змусив себе чекати...

Упродовж 1937 року управлінням НКВС в Одеській області були заарештовані за сфабрикованими обвинуваченнями й окремі православні клірики Одеси:

– священник В. Лук'янов за “проведення антирадянської агітації”, якого 5 грудня 1937 р. “трійкою” УНКВС Одеської області було засуджено до ВМП²⁰³;

– священник Савранської церкви А. Охрїмович за “контрреволюційну церковну агітацію, спрямовану на підрив усіх заходів радянської влади на селі”. Постановою судтрійки при

²⁰³ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. Т. 6. Арк. 13.

УНКВС в Одеській області від 26 вересня 1937 р. його було засуджено на 10 років ВТТ²⁰⁴;

– священник І. Пещанський за “розповсюдження провокаційних чуток про сталінську конституцію і заклик віруючих до вільної демонстрації...”. Був 27 грудня 1937 р. заарештований і наступного ж дня постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області засуджений до ВМП²⁰⁵;

– священник Д. Якубович за “ведення контрреволюційної агітації” 27 грудня 1937 р. був заарештований, засуджений і розстріляний у той самий день(!)²⁰⁶;

– 28 грудня 1937 р. священник М. Попов за “антирадянську агітацію проти виборів у СРСР, розповсюдження серед віруючих провокаційних чуток про закриття церков...” був заарештований і постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області від 29 грудня 1937 р. розстріляний²⁰⁷.

Однак апогей розправи над духівництвом припав на весну 1938 р. і характеризувався масовими арештами. У квітні постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області було заарештовано 29 духовних осіб за звинуваченням у приналежності до “контрреволюційної фашистської церковної організації” (“КРФЦО”) *, до якої були усі без винятку завербовані митрополитами Спаським і Грисюком та активними членами організації: священниками Лобачевським, Користіним, Введенським, Любимським, Лабунським, Жосаном, Петраке і Зебриним.

Усі без винятку звинувачувалися слідством також у “проведенні антирадянської повстанської агітації та шпигунської

²⁰⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 3522-п. [Охримович А. В.]. 22–26.09.1937. Арк. 23–24.

²⁰⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. Т. 6. Арк. 32–33.

²⁰⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10978-п. Т. 6. Арк. 45.

²⁰⁷ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10175-п. [Андрианов А. Е., Ивлиев П. Г., Папе Д. Н., Жиров К. Д., Рожновский Н. Н., Деньга Ф. К., Сорокин И. И.]. 06–30.05.1938. Арк. 371.

* Біографічні дані священнослужителів, які були заарештовані за цією справою, було вперше подано нами у монографії 2008 р. “Православна церква на півдні України в роки Другої світової війни. 1939–1945 рр.”. Див.: *Мартиролог*. С. 351–381.

діяльності”²⁰⁸. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. (за ст.ст. 54-6, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР) були розстріляні православні клірики, серед них: єпископ Тихон (Русинов), протоіереї Г. Іващенко, Н. Блошенко, В. Ширяєв, священники І. Бойко, М. Горбунов, Л. Гінкулов, Ф. Гіркканов, І. Охлоповський, П. Жуковський, Ф. Зебрин, І. Загоровський, диякони А. Ємельянов, С. Лабунський, А. Литвиненко, псаломщик А. Романенко та інші. Окремо до цієї ж організації був зарахований і розстріляний 31 березня 1938 р. священник А. Кринов²⁰⁹.

Матеріалами перевірки, проведеної через протест воєнного прокурора Одеського воєнного округу від 7 серпня 1959 р., було спростовано обвинувачення на усіх 29 репресованих кліриків з висновком: “за відсутністю в їх діях складу злочину”. У процесі розгляду справи від 1938 р. було встановлено, що “підставою до арешту представників духовенства стали довідки, підготовлені (читай: підступно видумані, сфабриковані. – авт.) колишніми працівниками відділу УНКВС в Одеській області Мошковським, Калюжним та іншими... Однак, на підставі яких саме даних зазначені довідки було складено, не вказується і з матеріалів справи не видно”.

Між іншим, перевіркою встановлено також, що слідчих, які інсценували і “вели” цю справу, “за грубі порушення соціалістичної законності, фальсифікацію карних

²⁰⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Бриль И. А., Будиловский М. М., Введенский А. П., Гирканов Ф. Ф., Дубиевич В. П., Корыстин М. П., Кригсман Е. Ф., Кринов А. Ф., Крыжановский И. С., Крысталеv В. В., Лобачевский С. В., Лукьянов П. М., Луценко А. Н., Любимский А. И., Матвеевич Н. И., Мочульский Н. Н., Муретов М. А., Покровский М. Н., Стоянов Н. Г., Федоров Г. Н., Ширяев В. Ф.]. 25.01.–14.09.1931. Т. 1–5. Арк. 1316.

²⁰⁹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Бриль И. А., Будиловский М. М., Введенский А. П., Гирканов Ф. Ф., Дубиевич В. П., Корыстин М. П., Кригсман Е. Ф., Кринов А. Ф., Крыжановский И. С., Крысталеv В. В., Лобачевский С. В., Лукьянов П. М., Луценко А. Н., Любимский А. И., Матвеевич Н. И., Мочульский Н. Н., Муретов М. А., Покровский М. Н., Стоянов Н. Г., Федоров Г. Н., Ширяев В. Ф.]. 25.01.–14.09.1931. Т. 5. Арк. 6–23.

справ і застосування незаконних методів ведення слідства засуджено”.

Обвинувачення усіх репресованих, як видно з поглибленого ознайомлення з шістьма томами архівно-слідчої справи, базуються на “визнанні” ними ж своєї провини, на “викритті” заарештованими один одного і т. п. У справі всі свідчення – неконкретні, суперечливі і жодними об’єктивними даними по справі не підтверджуються. Наприклад, обвинувачення Bloshenka, Oхлоповського, Гінкулова, Малого, Іващенко та інших, у тому, що вони були завербовані до “КРФЦО” митрополитом Спаським, є непереконливими, оскільки останній, у приналежності до “контрреволюційної організації” та в “проведенні шпигунської роботи” взагалі не звинувачувався. Не відповідають дійсності й обвинувачення священників Жуковського, Бойка, Литвиненка, Чалого в тому, що їх усіх завербував до “організації” митрополит Анатолій (Грисюк). Останнього ж було заарештовано ще в 1937 р. і постановою ОН при НКВС СРСР засуджено за “антирадянську агітацію” до 5 років ВТТ. У свідченнях митрополита взагалі ані слова не йшлося про Жуковського та інших і “антирадянську агітацію”, звідси випливає, що митрополит їх не завербовував, бо особисто їх не знав.

Відвертим доказом фальсифікації справи є й згадувані у “свідченнях” Лабунського та інших засуджених так звані члени контрреволюційної організації – Долинський, Ротарь, Сурмалі й інші. Останнім доля дійсно усміхнулась. На той час їх обійшла страшна хвиля. Вони ніколи не піддавались репресіям і за справою 1938 р. навіть не допитувались. А за основу обвинувачень О. Кринова слідчі взяли лише його власні свідчення (й ті могли бути вибиті незаконними методами слідства), що ніякими іншими доказами не підтверджувалися. Обвинувачення у шпигунстві також розбились вщент довідкою про відсутність будь-яких агентурних матеріалів на 26 звинувачених у шпигунській діяльності священнослужителів, яку було надіслано від 16 липня 1958 р. Центральним державним особливим архівом ГАУ МВС СРСР.

Аналогічна “КРФЦО” була “викрита” у травні 1938 р. Каральні органи за три тижні (ще на початку 30-х слідство тривало упродовж кількох місяців!) розправилися з організацією, яка начебто ставила на меті повалення радянської влади насильницьким шляхом у період інтервенції та відновлення держави фашистського типу (!?, наче вона вже існувала в країні). Дивно, що таку мету за сценарієм слідчих-фабрикаторів, ставили перед собою саме семеро священиків, більшості з яких на момент арешту було за 60 років!

Для здійснення своєї мети “КРФЦО” ніби створювала низові осередки у місті Одесі та й в Одеській області з вороже налаштованих проти радянської влади людей, через яких посилено проводила контрреволюційну повстанську агітацію, дискредитувала заходи партії та радянської влади, встановлювала зв'язки з подібними організаціями в інших містах. “КРФЦО” проводила шпигунську роботу: “керівництво організації встановило зв'язок із закордонною білогвардійською організацією “Русский общевоинский союз” (РОВС) * через представника братства “Русской правды”, який приїздив до Одеси на іноземному пароплаві...”²¹⁰.

Більшість із ув'язнених і заарештованих саме за цією справою як учасники контрреволюційних організацій вже піддавалися репресіям з боку влади у 20–30-ті роки. Так, “колишній піп Ф. Деньга служив автокефальній церкві і був членом СВУ” (про нього йшлося у попередньому розділі); церковник О. Андріанов “у минулому був членом “Союзу руського народу”, служив у Денікіна писарем ротної канцелярії і був заарештований ВНК ще у 1921 р. (перебував під слідством 28 місяців!)”; служитель культу М. Рожновський, за спротив владі під час хлібозаготівель заарештовувався ДПУ

* “Русский общевоинский союз” (РОВС) – Російський загальновійськовий союз, найчисельніша російська емігрантська організація правого спрямування, утворена у вересні 1924 р. за наказом генерал-лейтенанта П. Врангеля. Мала свої відділи в 6 країнах світу і нараховувала близько 30 тис. членів.

²¹⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10175-п. [Андріанов А. Е., Ивлиев П. Г., Папе Д. Н., Жиров К. Д., Рожновский Н. Н., Деньга Ф. К., Сорокин И. И.]. 06–30.05.1938. Арк. 268.

в 1933 р. (півтора місяці був під слідством); священник П. Івлієв у 1920–1924 рр. заарештовувався органами ДПУ “за контрреволюційну діяльність”. Усі обвинувачені “мали зв’язки” з керівниками попередньо викритої “КРФЦО”, очолюваної Лабунським, Гірмановим, Кайзером та іншими. Це давало можливість слідчим “показати й обґрунтувати” організаційну розгалуженість, численність та ідеологічну спрямованість релігійних контрреволюціонерів Одещини.

30 травня 1938 р., о 24 годині, Ф. Деньга, О. Андріанов, М. Рожновський, П. Івлієв, Д. Папе, І. Сорокін і К. Жиров за постановою “трійки” при УНКВС в Одеській області були розстріляні²¹¹.

Як і в попередніх випадках, у 50-ті роки, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р., проведено додаткову перевірку матеріалів слідства № 133832, за якою були репресовані представники одеського духовенства – Ф. Деньга та інші. 30 вересня 1958 р. ВТ ОдВО констатував, що “свідчення обвинувачуваних та свідків не викликають довіри, не перевірялися слідством, ніяких конкретних фактів про антирадянську діяльність не містять, вони просто придумані...”. Визначення було коротким і по-юридичному сухим: “Постанову трійки при УНКВС в Одеській області від 6 травня 1938 р. стосовно 7 осіб скасувати і справу відносно кожного припинити за відсутністю складу злочину”. Фабрикатори справ – Калюжний і Мошковський за порушення соціалістичної законності, фальсифікацію обвинувальних вироків і застосування незаконних методів слідства були засуджені, перший – до ВМП, а другий – до 10 років позбавлення волі у ВТТ.

Трагедія духовенства, хоч і меншою мірою, тривала і в наступні роки, до самого початку війни. Терор проти свободи совісті, проти носіїв християнської моральності й любові до ближнього на півдні республіки, як і по всій Україні, мав масштабні наслідки для православ’я Одеси. У 30-ті роки на

²¹¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 10175-п. [Андріанов А. Е., Івлієв П. Г., Папе Д. Н., Жиров К. Д., Рожновський Н. Н., Деньга Ф. К., Сорокін І. І.]. 06–30.05.1938. Арк. 270–271.

Одещині було репресовано 108 служителів культу, з них 51 – розстріляно, 36 – засуджено до таборів і 21 – відправлено на заслання. Саме на період Великого Терору припадають усі смертні вироки і майже 80% розстріляних від загальної кількості репресованих у 30-ті роки. Загалом, за нашими підрахунками, від сталінських репресивних заходів 30–40-х років в області постраждало 132 представники православ'я*, з них більшість становили священнослужителі (див.: табл. 2.1). Репресіям були піддані 3 архієреї, 89 кліриків, 16 осіб чернецого стану, 5 релігійних чиновників, решту нам не вдалося визначити через малограмотність або нехлюйство слідчого, який не зміг визначити релігійну приналежність тієї чи іншої духовної особи.

Таблиця 2.1

**Кількість репресованих на Одещині
представників православного кліру**
(за роками і за духовним званням)

Духовні звання	1931– 1935	1936– 1940	1941– 1945	Разом
Архієреї (митрополити, єпископи)	–	3	–	3
Протоієреї, священники, диякони, псаломщики	27	42	20	89
Монахи (ченці, черниці)	2	10	4	16
Релігійні чиновники	2	3	–	5
Не визначено	10	9	–	19
Разом усіх кліриків	41	67	24	132

Половина з кліриків мали вищу та середню духовну освіту, решта – або не мали освіти, або нам не вдалося визначити, через малограмотність слідчих, які не могли чи не бажали розбиратися в освітньому стані підслідних і у відповідній графі інформацію

* Статистичні дані не враховують представників УАПЦ, яка була розгромлена наприкінці 20-х років і на час Великого терору вже не мала на Одещині ані парафій, ані священнослужителів.

не фіксували. Як показує аналіз анкетних даних репресованих, 50% з них за віком мали від 50-ти до 70-ти років, тобто знаходилися у зрілому пастирському віці. Значна частка інформації про репресованих увійшла до укладеного нами Мартирологу, опублікованого у нашій монографії 2008 р. і який, на жаль, не є остаточними. Дослідження цієї проблеми продовжуватиметься, а цифрові дані уточнюватимуться. Станом на 2010 рік в книзі “Реабілітовані історією. Одеська область” зазначено, що за соціальним складом репресованих за 1937 – першу половину 1938 р. було репресовано: 622 служителі різних релігійних культів, а за обвинуваченням – 932 особи, як церковники, сектанти тощо²¹².

2.4. Зруйновані храми Одеси

1929–1930 рр. стали часом активного втілення в життя чергової злочинної кампанії проти церков як духовних інституцій в УСРР. Конституційні вимоги (Основного закону 1929 р.), постанови, положення й інструкції перетворилися у нормативну базу для небаченого в історії варварського наступу на матеріальні та культові засади релігії – храми, собори, монастирі й церкви з їх службовим та господарським майном, молитовні будинки, дзвіниці з дзвонами тощо.

Ослаблена кампанією з вилучення культового золота, срібла й коштовностей, принижена брутальним втручанням держави й розхитана спровокованими спецслужбами міжконфесійними чварами, Православна церква тепер позбавлялася головного – місця богослужіння. У неї відбирали й руйнували храми, у кращому випадку передавали на різні господарські

²¹² Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса : АТ “ПЛАСКЕ”, 2010. С. 108.

та культурні потреби. Під приводом нестачі металу для проведення соціалістичної індустріалізації, а також для отримання коштів на культурно-соціальні потреби войовничі безбожники знімали дзвони й переплавляли їх. На думку О. Ярославського (Губельмана), яку він висловив на шпальтах “Правди” в січні 1930 р., переплавлені “дзвони могли дати понад 300 тис. тон цінних кольорових металів”. Однак, комуністи у своєму натиску на церкву пішли ще далі. Не інакше, як глумом над церквою і вірою сприймалися звинувачення влади у тому, що дзвони порушують спокій радянських людей та їх конституційне право на відпочинок.

Загалом цю підступну кампанію за сценарієм ДПУ-НКВС було зорганізовано таким чином, щоб ініціаторами закриття храмів та зняття дзвонів були, буцімто, прозрілі від релігійного “опіуму” трудящі маси – робітники й селяни, тобто широкий загал свідомих громадян-атеїстів. Ідеологом же цього антицерковного випадку знову був незмінний богоборець О. Ярославський. Саме його слова стали безпосереднім закликком до антицерковних планів, реалізація яких покладалася не тільки на безвірників, а й на самі маси – опору правлячого ленінсько-сталінського режиму. Відтак почалося масове засудження “церковників, попів-мироїдів, кликуш” з офіційних трибун, у робітничих колективах заводів і фабрик, державних установах, вузівських аудиторіях тощо.

Особливої уваги заслуговує питання про настрої населення у зв’язку з проведенням “антидзвонової кампанії” та політики, спрямованої на закриття церков. Маємо на увазі саме широкі малограмотні народні маси, які, за словами Ярославського, мали зробити безбожні висновки. Тривалий час в історичній літературі (особливо доперибудового періоду) переважала думка про одностайність атеїстичного радянського суспільства в процесі реалізації закриття церков, монастирів, каплиць тощо. Однак, оперуючи документами, що знаходились за дверима недосяжних спецховищ, приходимо до інших висновків. Свідченням цього може бути “Спецзведення Одеського окружного

відділу ДПУ окружному комітету КП(б)У про настрій населення міста Одеси у зв'язку з проведенням кампанії зняття дзвонів і закриття церков”, яке було надіслане начальником окружного відділу ДПУ Ємельяновим на ім'я секретаря обласного партійного комітету Мусульбаса²¹³. Аналіз цього таємного документа показує, що не такою вже й одностайною і мовчазною була та маса трудящих. Агенти ДПУ, присутні на зборах, мітингах та й просто серед невеликих груп неорганізованого населення, збирали інформацію і накопичували її для інформування партійних органів (трохи згодом вона стане приводом до арештів за антирадянську агітацію тощо). На підприємствах Одеси: на заводах ім. Жовтневої революції, ім. Марті, ім. Леніна, ім. Калініна, ім. Старостіна, ім. Петровського, на заводі “Більшовик” та на Джутовій фабриці, відбувалися організовані адміністрацією збори, мітинги тощо задля збирання підписів під заявами про закриття церков та зняття дзвонів.

Уважний розгляд джерела дає можливість виділити кілька груп населення та їх ставлення до дій чиновників. Так, побожні робітники й робітниці відверто та категорично висловлювалися проти організованої владою кампанії щодо церкви. Їх заяви зводилися до висловлювань на зразок: “Якщо люди хочуть вірити в Бога, їм ніхто не повинен заважати... Хіба закриттям церков та зняттям дзвонів вони вб'ють релігію, нічого подібного, тільки ще більше будуть вірити в Бога”, “Хай спробують закрити Олексіївську церкву, палки й каміння підуть в хід”, “Ми, старі робітниці, – заявила ткаля заводу ім. Старостіна Марія Красова, – усі повинні взятися дружно і відстояти, щоб не чіпали наших церков”. А колишній регент Троїцької церкви Іван Простинецький вказав на безперспективність хибної політики влади: “Такими заходами вони тільки укріплять

²¹³ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 109–117.

віруючих... Насиллям з релігією вони нічого не зобляють. Хто захоче молитися, той буде це робити і без дзвонів”²¹⁴.

Значну соціальну групу становили ті трудящі, хто співчував віруючим і солідаризувався з ними. У розмові трьох робітників заводу ім. Леніна агент ДПУ зафіксував узагальнюючу думку більшості співчуваючих. Працівник Дмитренко, як інформував сексот, сказав своїм колегам по цеху Діденку та Пилоносу:

“Ми церкви не відкривали, ми їх і не будемо закривати... Беруть підписи для закриття церков серед комуністів та євреїв – їх більшість, і, звичайно, це питання пройде, а яке вони мають до цієї справи відношення, це повинно стосуватися тільки безпартійних... Ми нічого не маємо проти закриття церков, але цей процес повинен проходити правильно”²¹⁵.

Серед неорганізованого населення міста також помічалося підвищене невдоволення, причому, масового характеру. Так, у одеському трамваї сорокалітня жінка відверто розговорила, заявивши:

“Все у нас робиться насильно, візьміть... тепер ніяких релігійних свят... У ці дні змушують працювати даремно, у найближчий час збираються зняти дзвони з церков і взагалі їх закрити, перетворивши у клуби усі церкви та молитовні будинки... Такі заходи Радянської влади викликають дуже велике невдоволення серед населення і я впевнена, що зняти дзвони їм не вдасться, тому що трудящі

²¹⁴ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 109.

²¹⁵ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 110.

*вийдуть протестувати проти такого насильства,
і якщо не підуть назустріч – можливий бунт*²¹⁶.

Дивним для секретного агента, що зібрав вище наведену інформацію для спецслужб, було те, що ніхто із пасажирів не захищав ідеї закриття церков і зняття дзвонів.

Інтелігенція також не залишалася поза увагою органів ДПУ-НКВС. Лікарі, інженери, викладачі навчальних закладів, професура й аспіранти сприймали дії влади як “акт насилля” над віруючими. Дуже сміливим, як для того часу, було висловлювання професора Інституту народної освіти (ІНО) Сапельнікова:

*“Комуністи заявляють, що вони релігії не чіпають. Радянський уряд приймає юридичну позицію і буцімто не проти релігії, однак, це тільки езуїтський викрут з тією лише різницею, що езуїти відверто заявляли про свою нещирість, а Радянський уряд із закриттям церков спритно умиває руки, заявляючи, що не ми насилуємо релігію, – саме населення цього вимагає... Ну, а як народ цього вимагає, ми добре знаємо...”*²¹⁷.

Зрозуміло, що ідеологічні перекручення стосовно “загальнонародної ініціативи” у вирішенні питання про долю церков та дзвонів були потрібні владі, щоб приховати справжнє неприйняття населенням богоборчого режиму.

Не тільки в містах, а й на селі, серед бідняків та середняків, спостерігалось поважне ставлення до духовенства, траплялися навіть випадки відмови деяких представників

²¹⁶ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 114–115.

²¹⁷ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 117.

комітетів незаможних селян виселяти священнослужителів. Так, у Петровірівці Одеського округу у списку куркулів та “позбавленців”, яких передбачалося відправити на заслання, значився “піп” П. Топузов. На чергових зборах комітету незаможних селян (КНС) і бідноти з цього приводу виступив член комітету К. Демченко, після чого було ухвалено резолюцію про виселення усіх визначених осіб, за винятком названого священника²¹⁸.

Проте, загалом ставлення партноменклатури та радянських функціонерів до духовенства було переважно негативним і відверто ворожим. Приналежність до духовного стану (а графа щодо визначення соціального походження була обов’язковою для будь-якої анкети), особливо у 30-ті роки, ставала обтяжливою обставиною і каралася зарахуванням людини до табору контрреволюціонерів, арештом, звільненням з роботи, виключенням з партії чи комсомолу, позбавленням соціальних прав тощо.

Загальне ставлення державно-політичного керівництва до православної конфесії знайшло свій вияв у ході вилучення дзвонів та закриття церков. У результаті, було завдано удару по культових спорудах – святинях православ’я, що призвело до безвідвортної втрати їхньої духовної та історико-архітектурної цінності. Загалом наприкінці 1932 р. в межах Української РСР було закрито і знищено понад 1000 храмів²¹⁹.

На Одещині упродовж 1930-х років припинили свою духовну діяльність десятки соборів, сотні церковних і культових споруд. Серед них – зруйновані безбожниками церкви: Воскресенська, Свято-Троїцька, Срітенська, Різдво-Богородицька, Покровська та інші. Серед перших була закрита й розібрана до підвалин старовинна портова церква

²¹⁸ ДАОО. Ф. П-7. Одесский окружной комитет КП(б) Украины (Окружком КП(б)У). Оп. 1. Секретная часть. 1923–1930 гг. Спр. 2451. Спецсводки ОГПУ о реагировании рабочих на массовое изъятие денег и ценностей у злостных неплательщиков гор. Одессы, искривления линии партии в процессе ликвидации и друг. 9–25.01.1930. Арк. 180.

²¹⁹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 1920–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. С. 276.

Св. Миколи Чудотворця²²⁰. Цей храм довгі роки милував око внизу бульварних сходів і особливо виділявся серед інших. Тут лунало проникливе слово популярного серед моряків, вантажників, докерів та й усіх одеситів протоієрея Іони Атаманського. Був зруйнований єдиний в Одесі (власне, як і на всьому півдні) старообрядницький храм з золотими банями, що знаходився на вулиці Преображенській, якому було понад 100 років. Пограбовано мініатюрний іконостас, старовинного письма ікони, восьмиконечні хрести, чудової художньої роботи запрестольний лик Божої Матері з немовлям.

1936 року варварський комуністичний режим знищив Спасо-Преображенський кафедральний собор, а з його матеріалів було збудовано середню школу № 121. Закладено цей храм було ще у XVIII ст. і доведено до кінця архітектором Фраполлі у 1824 р. за губернаторства А.-Е. Рішельє. Обряд освячення собору відбувся 25 травня 1829 р. У 1837 р. було збудовано дзвіницю, а в 1848-му – добудовано середню частину храму, яка й з'єднала храм із дзвіницею. Красу Спасо-Преображенського собору описав невідомий очевидець:

“З середини собор вражав простором, достатком світла, обштукатуреними під білий мармур колонами з ліпною роботою угорі, з позолотою. Купол середині був блакитний з величним золотим сяйвом. Величезні люстри, кришталеві підвіски, що горіли під вогнем запалених свічок, підлога із плит світлого мармуру – все це вражало своєю величчю. Дзвін же було вилито у XIX ст. із гармат, захоплених під Варною, і в 1829 р. подаровано місту Одесі”²²¹.

²²⁰ ДАОО. Ф. П-13. Документи и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одещине. 1904–1967 гг. Оп. 2. “Молва” (Ежедневная газета. Орган дирекции культуры губернаторства Транснистрия, г. Одесса). 1942–1944. Год. I–II, (рос. мов.). Спр. 156. Молва. 1942. 3 декабря.

²²¹ ДАОО. Ф. П-13. Документи и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одещине. 1904–1967 гг. Оп. 2. “Одесса”. (Ежедневная газета. Орган Одесского муниципалитета, г. Одесса), (рос. мов.) Инв. № 1883. Одесса. 1942. 16 мая.

Під час руйнування собору більшовики знищили й осквернили гробниці колишніх архієпископів Херсонсько-Одеської єпархії преосвященних – Інокентія, Димитрія та інших²²².

У приміщеннях храмів, молитовних будинків, відібраних у віруючих або закритих для богослужінь, влаштовували музеї, школи, клуби, сільські будинки, склади та господарські майстерні, зсипні пункти для зерна тощо. Наприклад, церква Різдва Христового, що знаходилася при 1-й міській лікарні в Одесі, спочатку була перетворена на клуб, а пізніше – в лікарняну канцелярію²²³, Свято-Покрівську церкву у с. Стрюкове Березівського району закрили і, знищивши усе начиння й іконостас, перетворивши у зерносховище²²⁴.

Під час “вирішального штурму”, на думку авторів дослідження “Сталінізм в Україні: 20–30-ті роки”, в республіці ліквідували приблизно 75–80% наявних церков²²⁵. У деяких областях Півдня України, як, наприклад, у сусідній з Одеською, Миколаївській, на початку 40-х років не залишилося жодної діючої православної церкви²²⁶.

В Одеській області напередодні радянсько-німецької війни існувало лише 9 церков, а в Одесі – діючою була тільки одна,

²²² ДАОО. Ф. П-13. Документи и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одешине. 1904–1967 гг. Оп. 2. “Молва” (Ежедневная газета. Орган дирекции культуры губернаторства Транснистрия, г. Одесса). 1942–1944. Год. I–II, (рос. мов.). Спр. 156. Молва. 1943. 15 декабря.

²²³ ДАОО. Ф. П-13. Документи и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одешине. 1904–1967 гг. Оп. 2. “Молва” (Ежедневная газета. Орган дирекции культуры губернаторства Транснистрия, г. Одесса). 1942–1944. Год. I–II, (рос. мов.). Спр. 156. Молва. 1943. 3 декабря.

²²⁴ Архів Одесько-Ізмаїльської єпархії, м. Одеса. Спр. 435. Покровская церковь с. Стрюково, Исаевского округа. 26.06.1953 – 26.01.1957. Арк. 3.

²²⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні. 1920–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. С. 278.

²²⁶ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [авт. тексту І. Б. Усенко, О. М. Мироненко та ін.]. Київ : НАН України, Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького, 2001. С. 127.

збудована ще наприкінці 80-х рр. ХІХ ст., Свято-Дмитрівська церква на Другому християнському цвинтарі²²⁷.

Отже, посилений наступ “по-більшовицьки” на Православну церкву в загальносоюзному і республіканському масштабах, мав чітко сплановані напрямки. Православ’я, як і інші конфесії, було позбавлене матеріальної основи – культових споруд, церковно-релігійних і обрядових речей та сакральних цінностей. Один із цих напрямків був пов’язаний з духовенством, яке всілякими способами принижувалося, притискувалося і витіснялось державою та її ідеологічними інститутами з суспільного життя. Фізичне знищення колишніх архієреїв, протоієреїв та інших служителів культу стало необхідним завершальним актом кривавої драми, сценарій якої писався у Кремлі. Переважна більшість колишніх пастирів вже не займалася проповіданням “Слова Божого” – хтось працював у сільському господарстві чи промисловості, хтось був безробітним чи на утриманні родичів. Однак репресивно-каральна система контролювала будь-який крок “класового ворога” й вичікувала принагідної можливості розправитися з ним.

Сучасні дослідники обстоюють думку, що в першій половині 30-х рр. (принаймні до 1934 року) надзвичайні репресивні заходи щодо духовенства вщухли. Для цього беруться за приклад рішення листопадового (1934 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і подаються тлумачення такого затишшя, як щось подібне на перегрупування сил, удосконалення репресивного механізму, політичного та юридичного обґрунтування подальших репресій²²⁸ тощо. Полтавський вчений В. Пащенко вважав, що

²²⁷ ДАОО, м. Одеса. Ф. П. 11. Одесский обком компартии Украины. Оп. 11. (1942–1945 гг.). 1944 г. Спр. 144. Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, РАТАУ по вопросу улучшения массово-политической и культурно-пропагандистской работы среди населения области. 28–30.10.1944 г. Арк. 36.

²²⁸ Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках. *Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині*

й голод 1932–1933 рр. певною мірою вплинув на спад хвилі судових процесів проти церковнослужителів²²⁹.

Проте, погоджуючись з такими аргументами, зауважимо, що відправною точкою і, по суті, санкцією на каральні акції ДПУ-НКВС республіки була постанова “Про релігійні об’єднання”, ухвалена президією ВЦВК навесні 1929 р.²³⁰, яка доповнювала статті 8 та 67 п. “д” Конституції УСРР того ж року і законодавчо забороняла будь-яку релігійну пропаганду, примушуючи духовенство відправляти обряди тільки в тій релігійній громаді, де воно зареєстроване. Поза межами храмів виконувати свою пастирську службу вони не могли, а отже, задовольняти релігійні потреби віруючих громадян у приході – єдине, що залишалося служителям культу. Будь-якою діяльністю, окрім зазначеного, вони не мали права займатися. Таким чином, над духовно-релігійним та церковним-конфесійним життям нависла загроза суспільного одержавлення та всеосяжного контролю, яка, на нашу думку, й призвела до початку масового гоніння на віруючих і духовенство.

в 1920–50-ті роки : збірник / [авт.-упоряд.: В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. Київ – Миколаїв : Редакційна колегія “Реабілітовані історією”, 2000. С. 49.

²²⁹ Пашенко В. О. Держава і православ’я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ : Центр пам’яткознавства АН України, 1993. С. 61.

²³⁰ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. 1920–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. С. 180.

2.5. Голгофа одного клірика (протоієрей о. Василій Ширяєв)

Біографічна довідка

Ширяєв Василь Федорович народився 1864 р. в с. Осипівка на Хотинщині. Росіянин. У 1887 р. закінчив Одеську духовну семінарію. До 1889 р. служив помічником єпархіального секретаря при архієпископі Никанорі, служив священником у Знаменській церкві в Єлисаветграді (зараз – м. Кропивницький). У 1890 р. призначений інспектором церковно-приходських училищ Миколаївського округу Херсонської губернії. Служив священником у с. Сичавка поблизу Одеси. З 1903 р. перебрався до Одеси де, ставши протоієреєм, служив на Слобідці, потім у Міщанській церкві. Заарештований 26 січня 1931 р. як “учасник ОКРЦО”. За постановою трійки при колегії ДПУ СРСР від 14 вересня 1931 р. засуджений за ст. 54-12 КК УСРР до 7 років концтаборів.

З новою хвилею репресій проти духовенства заарештований 16 березня 1938 р. вже як “активний член КРЦФО, який вороже налаштований проти радянської влади, систематично проводить контрреволюційну агітацію серед мирян”. За постановою трійки при УНКВС в Одеській області від 20 квітня 1938 р. засуджений до ВМП.

Однієї морозної січневої ночі з 25-го на 26-те число 1931 року співробітнику ОДПУ Вербицькому ордером на проведено трусу й арешт було доручено здійснити застосування “соціалістичної гільйотини” по відношенню до одного з активних учасників так званої Одеської контрреволюційної церковної організації, протоієрея Різдво-Богородичної церкви на Слобідці, Ширяєва Василя Федоровича. У протоколі обшуку квартири за адресою вулиця Різдвяна, 12 зазначається, що було вилучено: срібний визолочений хрест, прикрашений імітацією під дорогоцінні каміння, годинник із золотою

вставкою, 4 стрічки від нагород і різноманітне особисте листування. Доказів приналежності до антидержавної діяльності в складі контрреволюційної організації не було знайдено.

Це була чергова хвиля боротьби з ідейними і моральними противниками більшовиків, яка накотила на духівництво Одеси. У своїх прокурених кабінетах “єжовські слідчі” сфантазували (більшість безідейних і аморальних типів змушені були це робити, оскільки революційна мітла замела б і їх) все нові й нові сценарії “заговорів контрреволюционных организаций и групп”.

Не минула ця тяжка доля й панотця Василя, якому на час арешту виповнилося 67 років. Так вже й боялися сталінські сатрапи старця-священника і церковної організації, до якої вони його зарахували?

На час слідства заарештованого помістили до Одеського ДОПРу (рос.: Дома предварительного заключения). Саме тут, у камері № 4, тяжкими безсонними ночами у чорно-білому форматі внутрішнього потаємного перебігу життєвих картинок, минало усе життя... Промайнуло, перериваючись періодичними викликами на допити, залякуваннями та погрозами. Згадувалось у повторі усе сказане слідчому Глебову 4 лютого 1931 р., коли заповнювався шаблонний бланк автобіографії підслідного...

1864-го пореформеного року на Хотинщині у міщанській родині Ширяєвих народився хлопчик – сьома дитинка, якого й назвали Василем. Батько родини походив із Орловщини, служив управляючим сільських округ та хуторів: Осипівкою, Василівкою, Захарівкою у князів з роду Долгоруких. Через нестерпні умови й постійні утиски з боку панів і “за сприяння добрих людей” засновник роду змушений був втекти на волю у т. зв. Новоросію.

На південні причорноморські степи збігався усілякий люд, зокрема переважно чоловічої статі, оскільки імперська влада їх звільняла від військової повинності. Федір Ширяєв був вельми боголюбивою людиною, ревним християнином, любив і поважав священників, усіляко допомагав їм. Таке ставлення

пояснювалося і також його родинними зв'язками, бо дружина була з священницького стану, тесть був протоієреєм із невеличкого повітового містечка Бобринці.

Перед очима підслідного священника пробігали дитячі роки, коли ще з хлопцями грали у козацькі штурми розвалин давньої неприступної й могутньої Хотинської фортеці, тинялися по берегу Дністра у пошуках козацьких або татарських глиняних люльок. Проте, усе частіше виникали у пам'яті роки сирітства...

Батько відійшов у інші світи на 42-му році життя, залишивши дев'ятеро душ діточок: Василю було п'ять рочків, молодшій сестрі – чотири і ще було немовлятко на руках. Решта були дорослішими. Найстарший брат Димитрій навчався в духовній семінарії, що у подальшому відіграло вирішальну роль у виборі майбутнього хлопчика. Світ був не без добрих людей. Велику участь у долі осиротілих діточок родини Ширяєвих відіграв священник Гавриїл Телятников, який постійно піклувався про влаштування дітей – кого до сирітського будинку, кого в духовне училище. Старша сестра, невдовзі взяла шлюб із приставом і маленький Василь переїхав до нової родини. Зять часто змінював місце своєї служби, перебираючись із містечка до містечка в межах Херсонської губернії. Закінчивши семінарію й отримавши призначення на посаду старшого вчителя міністерського училища у містечку Гандрабури, брат Димитрій задля підготовки до вступу в духовне училище забрав Василя до себе. Природжені музичні здібності і глибоке сприйняття церковного співу дозволили молодому юнаку вже через рік поступити на роботу до Одеського архієрейського хору, а згодом і вступити до духовного училища. Там пролетіли усі п'ять років: переважно співав і “ходив у навчання”. За рік до завершення студій в училищі й перед вступом до семінарії голос Василя – дисконт-сопрано, різко змінився, як кажуть в народі переламався і юнака відраховували з хору.

Настав рік 1881, рік вибору життєвого шляху, через який через півстоліття панотцю Василю доведеться розплатитися скаліченою долею і самим життям. Адже кругом, в усіх документах архівно-слідчої справи як вирок приреченому лунало –

“піп”, “служитель культу”, “церковник”, а відтак, неблагонадійний і заслуговує на “вищу міру соціалістичного захисту”.

Однак, повернемося до 1881 року. Саме цього року Василь Ширяєв вступив до Одеської духовної семінарії, хоча, як він сам про це писав, й не бажав бути священником. Уже навчаючись у другому класі семінарії, під впливом своїх товаришів він захотів стати військовим, намагався вступити до юнкерського училища, проте, завадило соціальне походження. Волею-неволею довелося продовжити навчання, зубрити латину і грецьку мови, які усіма силами душі ненавидів, як, власне і їхніх викладачів.

Невдовзі настав новий поворот у житті майбутнього священника. Скерований любов'ю до церковного співу і наперекір семінарському начальству, семінарист Василь Ширяєв таємно відвідував хор церкви Комерційного училища, що знаходилося на Преображенській вулиці. Однак, пильне око наглядача семінарії все таки викрило систематичне ухиляння від богослужінь, а це в свою чергу привело б до виключення з семінарії. клопотання брата-вчителя та інших, переважно духовних осіб, таки принесли свої плоди і вплинули на семінарське начальство. Семінариста залишили довчатися, пригрозивши задовільним атестатом. Таке рішення було по-суті, вироком, оскільки означало неблагонадійність молодого людини і повну безперспективність з таким атестатом влаштуватися на цивільну службу. Однак знову виручає голос! Тенор і випадок...

У квітні 1887 р. єпархіального архієрея Никанора викликали на засідання священного Синоду до Санкт-Петербурга і на час перебування у імперській столиці йому було запропоновано архієрейське подвір'я з двома храмами. Відповідно Никанор до числа набраних для служіння хористів включив і опального двадцяти трьох річного Ширяєва.

Прибувши до Петербургу, два тижні потому, Василя було призначено помічником секретаря архієрея, з покладанням усіх канцелярських обов'язків. У північній столиці Василь перебував до 1889 року.

По закінченню своєї місії в Священному Синоді, архієпископ проявив сердешну співучасть у долі своїх підлеглих, потурбувавшись про їх майбутнє. Вельми неочікуваним і неприйнятним для Василя було його призначення парафіяльним священником у м. Єлисаветград (тепер – Кропивницький). Як тільки не відмовлявся, як не відпрошувався Ширяєв від сану – нічого не допомогло. А тут ще й секретар архієпископа виписав свою племінницю з Волині, яка була неймовірної краси дівчиною, і все було вирішено. Освідчившись у коханні і заручившись благословенням архієрея на шлюб, Василь Ширяєв все ж змушений був прийняти місце священника. Висвячення (рукоположення) в сан відбулося 13 серпня 1889 р. і з вересня-місяця він вже став до пастирської служби. На серці знову кортіло, адже Василю неодноразово поступали запрошення і пропозиції, що могло змінити його подальшу долю: вступити в хорову капелу при оперному театрі, продовжуючи навчання у консерваторії, отримати місце в канцелярії державного контролера та інше. Однак, усвідомлюючи безвихідь ситуації, “скоро освоївся і, змирившись зі своєю участю, був задоволеним своїм становищем”.

З плином часу, завдячуючи природному працелюбству і особливій наполегливості о. Василя Ширяєва було призначено наглядачем за викладанням Закону Божого у церковно-приходських училищах м. Миколаєва. Там, судячи з документальних джерел, завів знайомства з народниками, яким був І. Смірягін, який часто “висловлював міркування про принади сільського життя і вважав за високий труд послужити селянинові”.

Наступні дев'ять років родина Ширяєвих мешкала у селі Сичавка (зараз – Олександрівка) Одеського повіту, який розташований під Одесою у безпосередній близькості до моря. Спілкування з народниками вплинуло на світогляд священника і дало свої плоди. Усі ці роки панотець намагався підняти культуру селянської верстви не тільки словом Божим, але й добрими справами. Разом з доктором Тарановським, який вмів пречудово декламувати канонічні твори, “завів

читання у великому приміщенні, не тільки духовні, а часто світські”, клопотав про перетворення місцевої школи в господарське училище тощо. У ті часи поблизу Сичавки, на березі моря було декілька рибних заводів, куди звідусіль стікався усілякий, так би мовити пропачий люд, який проводив час у безпробудному пияцтві. З цієї причини о. Василій у чайній для населення влаштував читальню, куди випишував петербурзькі й одеські газети та, власне, й сам займався публіцистичною діяльністю в багатьох виданнях. Своїм прикладом священник намагався відвернути паству від гріховного життя. Спершу на своєму подвір’ї він посадив чудовий сад, завів у ньому вулики і бджіл, намагаючись привчити селян до пасічництва. Навіть виписав з Америки насіння жита і вівса, які здатні витримувати літню спеку – часте явище у Причорномор’ї. Однак, його особисті потуги й жертвовність були переважно зігноровані сільським населенням.

Про це, з не прихованою досадою зазначав герой цього нарису: “селяни дуже інертно віднеслися до всіх моїх почи-нань”. Насіння брали, але землю обробляли погано, невизрілий заокеанський овес передчасно скошували, розкрадали копиці, а часом і взагалі не збирали врожай з поля. До того ж, заведену чайну-читальню відвідували саме ті, хто й так був спроможний купити часописи, а не рибалки-пиятики, для котрих, по-суті, читальню й було відкрито.

Пригнічений таким невіглаством і соціальною апатією о. Василій 1903 р. перебирається до Одеси, отримавши місце священника у церкві на Слобідці. До того часу родина Ширяєвих розрослася, зростали у любові і християнському вихованні четверо синів і троє доньок. З роками сини священника, повироставши, обрали військову кар’єру (вочевидь батьківські митарства молодості далися знаки), закінчили школу прапорщиків, стали офіцерами, воювали у на різних фронтах імперіалістичної (першої світової) та громадянської воєн, до того ж у різних за ідеологією збройних формуваннях – хто за білих, хто за червоних... Потому доля, як, між іншим, у більшості людей того часу, порозкидала кого до

Парижу, кого до Варшави. До речі, саме ці обставини будуть наріжними у сфабрикованих обвинувальних матеріалах слідства 1931 р. і фігуруватимуть як вагомий аргумент в обвинуваченні одеського духівництва в антирадянських зв'язках із буржуазним Заходом.

Так була занесена кривава сокира ДПУ-НКВС. Слідчим ДПУ в Одеській області була придумана неіснуюча церковна контрреволюційна організація, про що вже йшлося вище, з клятвою, програмою дій і розгалуженою мережею зв'язків з іншими містами. Керівником й ідейним натхненником організації було обрано доктора богослов'я Олександра Введенського, священника Свято-Олексіївської церкви, що знаходилася на вулиці Вагонній (район Олексіївської площі) і існувала до її знищення атеїстичною владою у 1936 р.

Оперуповноважений долучив до справи навіть критичні статті відомого одеського богослова, спрямовані проти більшовиків і опубліковані у революційній пресі ще 1918 р. За цією справою проходило більше двох десятків священнослужителів, більшості з яких було за 50 років. Усі заарештовані утримувались в Одеському ДОПРі. Матеріали архівно-слідчої справи, що вельми кидається в очі досліднику, рясніють наявністю протоколів допиту дуже протилежних як за формою, так і за змістом, відсутні прямі й конкретні докази, свідчення про антирадянську діяльність, в якій звинувачували священників (та їх і не могло бути!), багато заплутаного й не з'ясованого. Аж ось слідство постановою від 14 вересня 1931 р. клопочить перед судтрійкою при колегії ДПУ СРСР про застосування заходів “соціалістичного захисту” до учасників т. зв. організації. Двом із обвинувачених пропонувалося застосувати вищу міру покарання – розстріл. Однак, не розстріляли. Ще не настав час сталінської репресивної вакханалії. Священник Василій Ширяєв отримав три роки концентраційних таборів умовно і, відсидівши рік під слідством, принижений і заляканий, був звільнений. Надуманість обвинувачень простежувалася явно, досить зазначити, що о. Василія звинувачували у зв'язках з “військовою організа-

цією”, “взявши до уваги” те, що сини Ширяєва були білогвардійськими офіцерами й перебували на еміграції.

Проте страждання за вибір священницького шляху, зроблений ще 1889 р. не скінчилися. Настав рік 1938-й – рік Великого терору. Священника Василя Ширяєва, на той час настоятеля Цвинтарної церкви (так називали в народі церкву на Другому християнському кладовищі м. Одеси), було заарештовано удруге. Тепер вже як учасника контрреволюційної церковної фашистської організації поміж 29 осіб духовного звання. Усі, майже три десятки кліриків, ніби були завербовані митрополитами Спаським і Грисюком (останній був засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР до п’яти років ВТТ за антирадянську агітацію ще 1937 року) і проводили антирадянську повстанську агітацію та шпійонську діяльність. Обвинувачення відповідало статтям 54-6, 54-10 та 54-11 КК УРСР. Усі 29 обвинувачених були розстріляні на основі постанови трійки при НКВС. Ширяєва Василя Федоровича розстріляли 8 травня 1938 р. на 74 році життя.

Через 21 рік, коли “хрущовська відлига” дала можливість відсунути завісу таємності зі сталінського диктаторського режиму та оприлюднити масштаби комуністичних злочинів, військовий трибунал Одеського військового округу виніс постанову (датовано 7 серпня 1959 р.) з приводу зазначеної постанови трійки від 20 квітня 1938 р. У документі йшлося про те, що “керуючись указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р. і на основі п. “д” ст. 4 КПК УРСР рішення трійки від 20 квітня 1938 р. відмінити за відсутністю складу злочину в їх діях, а справу по кожному з 29 осіб репресованих припинити”. Серед них було відновлене й чесне ім’я отця Василя Ширяєва.

Однак, тільки наприкінці 80-х на початку 90-х років минулого століття демократизація і гласність, декларовані тодішнім лідером СРСР Михайлом Горбачовим, посприяли остаточній реабілітації тих, кого безпідставно й наклепницьки було ошельмовано, засуджено й позбавлено життя.

ПРАВОСЛАВ'Я В ОДЕСІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

3.1. Православний ренесанс?! Одеський період діяльності Румунської православної місії (жовтень 1941 – березень 1944 рр.)

Після штучного поділу на окремі адміністративні одиниці під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., українські землі поміж Дністром і Південним Бугом опинилися під румунським адмініструванням. Ця територія отримала назву “губернаторство Трансністрія”*. До його складу було включено південно-західні українські землі, а саме – південні райони Вінницької області, західні райони Миколаївської області та вся Одеська, у тодішніх її адміністративних кордонах, а також лівобережні райони Молдавської РСР. За визначенням одеського історика В. Щетнікова, західні кордони губернаторства проходили по умовній лінії Могилів-Подільський – Бар – Жмеринка²³¹. Кордони ж уздовж Дністра і Південного Бугу визначались демаркаційними лініями з “власне Румунією” і відповідно з німецькою зоною.

* Румунський гідротопонім “Transnistria” тотожний з українським – “Задністрянина”. Задля зручності далі в тексті писатиметься без лапок, хоча, по-суті, категорія є введеною румунським урядом в роки Другої світової війни стосовно українських земель і є привнесеною й штучною з огляду на власне українську історію.

²³¹ Щетніков В. П. Одеса під час фашистської окупації. 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. *Архіви окупації. 1941–1945 /* Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. С. 823–833.

Формально до складу Румунії Трансністрія не входила, як це було з Бессарабією і Буковиною. За угодою*, підписаною представниками німецького і румунського командування від 30 серпня 1941 р., Румунія одержала німецький мандат на проведення тимчасової “адміністрації та економічної експлуатації”. Задля керівництва і координації діяльності окупаційної адміністрації і влади при уряді Румунії було створено “Воєнно-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії”.

Визначаючи зрушення у релігійній царині окупованої території (куди входила й Одеса) підкреслимо, що вони почалися з безпосередньої організації та діяльності своєрідного релігійного представника Румунської Православної Церкви (далі – РумПЦ) в губернаторстві – Румунської православної місії (далі – РПМ) в Трансністрії (*Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*).

Саме цій історичній проблемі ще донедавна в українській історіографії майже не приділялося належної уваги, натомість наші сусіди – румуни та молдавани створили останні десять-п'ятнадцять років плідну наукову когорту²³², яку репрезентують такі історики як Д. Ставараке (D. Stavarache) і Г. Васілеску (G. Vasilescu), А. Н. Петку (A. N. Petcu), О. Веренка (O. Verenca), А. Морару (A. Moraru), Р. Соловей (R. Solovei) та ін.

* У сучасній румунській історіографії (Р. Соловей, А. Н. Петку, Дж. Єнаке та ін.) прийнято вважати початком румунського адміністрування зазначеними територіями декрет № 1 генерала Антонеску від 19 серпня 1941 р., започаткованого листуванням між Гітлером і Антонеску від 14 та 17 серпня 1941 р. і затвердженого під час двосторонніх румунсько-німецьких переговорів 30 серпня того ж року в Тігіні (зараз – м. Бендери, Республіка Молдова).

²³² Stavarache D., Vasilescu G. *Misiunea bisericească Română în Transnistria (1941–1944)*, in “*Document, buletinul Arhivelor Militare Române*”, an 1, nr. 2–3/1998, pp. 48–53; Petcu A.-N. 1942–1943: *Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. Studii și materiale de istorie contemporană*, Inst. De istorie “Nicolae Iorga”, Serie nouă, vol. 1, 2002. P. 89–309; Verenca O. *Administrația civilă română în Transnistria*. Chișinău, 1993; Moraru A. *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria. 1812–1993*. Chișinău, 1995; Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944*. Iasi, 2004.

Архівні джерела про діяльність РПМ як церковного органу й сучасна румунська історіографія датують початок діяльності РПМ від 15 серпня 1941 р.²³³. Очолити місію, яка розташовувалась спочатку у Тирасполі, було доручено старцю одного з монастирів, архімандриту Юлію (Скрібану), колишньому професору теології Бухарестського університету. Місія була підпорядкована штабу румунської армії, а духовна юрисдикція здійснювалась Священним Синодом РумПЦ.

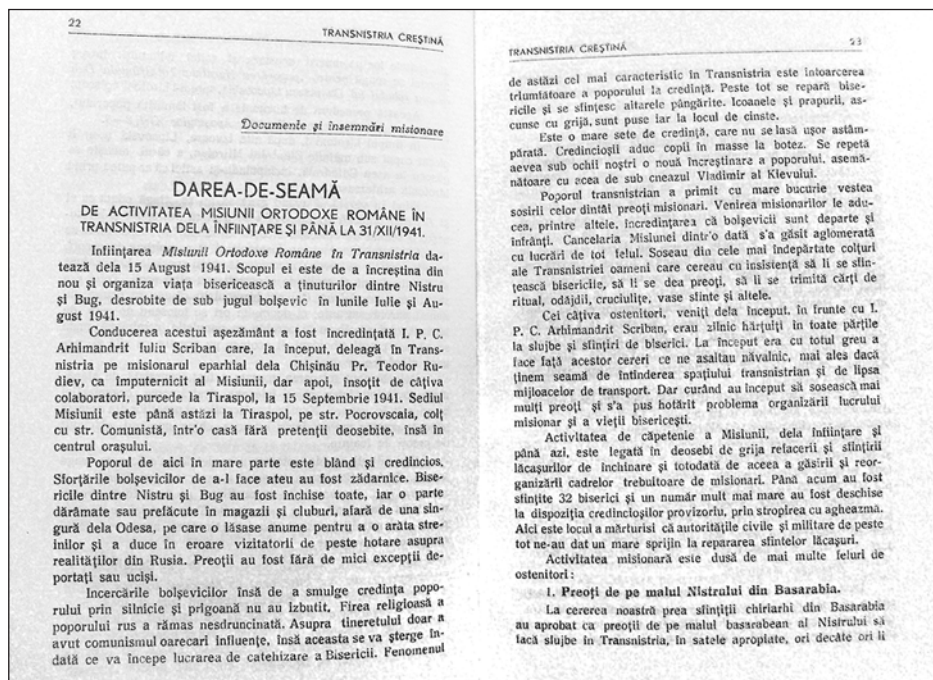
З часом через утворення канцелярії, організацію протоієрейств та субпротоієрейств у повітах та районах Місія розширювала свої церковні повноваження. До складу центрального керівництва РПМ в Трансністрії входили 3 архімандрити: Юлій (Скрібан), Антім (Ніка), Флор (Лавру) та різні функціонери. Упродовж 1941 р., попри труднощі, було зорганізовано основу церковного керівництва в повітах: 13 повітових протоієрейств та призначено 63 районних субпротоієрея²³⁴.

У березні 1942 р. в Одесі, вперше за 25 років, з ініціативи протопопа Одеси о. Андрія (Нікова), відбувся церковний конгрес. Головував на ньому митрофорний архімандрит Юлій (Скрібан). У конгресі брали участь 180 представників релігійної громадськості окупованих румунами теренів Трансністрії. З огляду на усвідомлення свого місіонерства, румунська адміністрація надавала цій події великого значення і навіть транслювала засідання у неділю, 25 березня 1942 р., на радіо “Молдаванка”. Серед питань організаційно-адміністративних та суто релігійних, дискутувалися проблеми заснування релігійної газети та участі священників у роботі курсів, організованих на теологічному факультеті в Одесі²³⁵.

²³³ Див.: Звіт про діяльність Румунської православної місії в Трансністрії з часу утворення і до 31 грудня 1941 р. за підписом архімандрита Юлія (Скрібана) (*Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. P. 22), а також Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei*. P. 114; *Petcu A.-N. Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria*. P. 289.

²³⁴ *Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. P. 30.

²³⁵ *Одесса* [Щоденна газета. Орган Одеського муніципалітету, м. Одеса]. 1942. 24 марта (рос. мов.).

Звіт про діяльність Румунської православної місії в Трансїстрії станом на 31 грудня 1941 р.

У жовтні 1942 р. керівництво Місії перебралосся з Тирасполя до Одеси, міста з давніми християнськими традиціями, колись величними соборами, церквами і монастирськими храмами. Проте, на перший погляд (у звітах, які, зокрема, направлялися до Священного Синоду) ніби добре налагоджена організаційно-церковна справа швидко була затьмарена багатьма проблемами.

Історик А. Даллін зазначав, що архімандрит Юлій, посідаючи місце адміністратора Місії, був людиною дуже відомою серед румунських релігійних і світських кіл. Однак, на думку багатьох його сучасників, він зовсім не знався на справах слов'янських²³⁶. Скоріше всього духовно-організаційна орієнтація виключно на молдавське (румунське) населення

²³⁶ Dallin A. *Odessa, 1941–1944: A case study of soviet territory under foreign rule*. Center for Romanian Studies, 1998. URL: http://www.odessitclub.org/en/archives/dallin/chapter_4.html#church, P. 161 (дата звернення: 17.12.2008).

34	TRANSISTRIA CREȘTINA	35																																																																								
<p>Ca lucrările și inițiativele unora să fie cunoscute de ceilalți, preoții se adună la timpuri hotărâte, în conferințe pastorale pe plăși și județe și se sâtuiesc asupra teluritelor probleme misionare.</p> <p>Lucrările ușoare de reparație a bisericilor nu au încheiat nici iarna. Numai la Odesa în cursul acestei ierni s'au reparat și sfințit 15 biserici. Credincioșii înocesc bisericile cu mijloacele lor, fără a cere sprijinul statului.</p> <p>La parohii am introdus registre mitricale și am hotărât să se alcătuiască inventar de averea bisericilor.</p> <p style="text-align: center;">* * *</p> <p>Aceasta este pe scurt povestirea osteneților noastre din acest trimestru. Ne-am silit să cuprindem și să ocupăm întregul teren misionar ce ni s'a încredințat. Deosebită atenție am dat catehizării poporului și educației creștine a tineretului.</p> <p>Acum, după ce am pus temele organizării noastre, nădăjduim pe viitor să putem face și mai mult. Numai că ne trebuie lucruri, despre care am pomenit și în darea-de-seamă trecută: 1) școli de teologie, 2) mijloace de propagandă misionară și 3) mijloace de transport.</p> <p>Când le vom avea, misionarismul transnistrian va căpâta alte aripi.</p> <p style="text-align: right;">p. Șeful Misiunii, Arhim. A. NICA</p>		<p style="text-align: center;">TRANSISTRIA CREȘTINA</p> <p style="text-align: center;">TABLOU</p> <p style="text-align: center;">de personalul Misiunii Ortodoxe Românești în Transnistria, aflat în funcțiune la data de 31 Martie 1942.</p> <p style="text-align: center;">I. PERSONALUL CENTRAL AL MISIUNII</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>№</th> <th>Numele și pronumele</th> <th>Localitatea de unde vine</th> <th>Slujba și gradul funcțiunii</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1</td> <td>I. P. C. Arhim. I. Scriban</td> <td>Facult. Teologie București</td> <td>Șeful Misiunii</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>P. C. Arhim. A. Nica</td> <td style="text-align: center;">-</td> <td>Vicarul I al Misiunii</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>P. C. Protos. A. Harghel</td> <td>București</td> <td>Vicarul II al Misiunii</td> </tr> <tr> <td>4</td> <td>Ic. st. Nicolae Grosu</td> <td>Chișinău</td> <td>Inspector-misionar</td> </tr> <tr> <td>5</td> <td>Ic. st. Dimitrie Popovici</td> <td>Bălți</td> <td style="text-align: center;">- -</td> </tr> <tr> <td>6</td> <td>Eg. Teodor Rudiev</td> <td>Chișinău</td> <td style="text-align: center;">- -</td> </tr> <tr> <td>7</td> <td>Vasilie Pașa</td> <td>București</td> <td>Secretarul Misiunii (impiegat cu 2 gr.)</td> </tr> <tr> <td>8</td> <td>Const. Florescu</td> <td>Iasi</td> <td>Șef. birou cu 1 gr.</td> </tr> <tr> <td>9</td> <td>Ierom. N. Cicală</td> <td>Bălți</td> <td>Subșef. birou cu 2 gr.</td> </tr> <tr> <td>10</td> <td>Pr. Ion Irimia</td> <td>Facult. Teologie Cernăuți</td> <td style="text-align: center;">- - - 1 gr.</td> </tr> <tr> <td>11</td> <td>Iosif Ciorbea</td> <td>Sibiu</td> <td>Impiegat cu 2 gr.</td> </tr> <tr> <td>12</td> <td>Pr. V. Moscalencu</td> <td>Târgeni, Prahova</td> <td>Defațat în cancelaria Misiunii din raionul Sânz- Tiraspol</td> </tr> <tr> <td>13</td> <td>Ierod. Lavru Florea</td> <td>București</td> <td>Diacon</td> </tr> <tr> <td>14</td> <td>Maxim Pugacev</td> <td>Ismail</td> <td>Ajutor de misionar</td> </tr> <tr> <td>15</td> <td>Grigore Ordeanu</td> <td>București</td> <td>Impiegat. Secretar particular</td> </tr> <tr> <td>16</td> <td>Valeria Ordeanu</td> <td style="text-align: center;">-</td> <td>Menajeră</td> </tr> <tr> <td>17</td> <td>Gavrilă Ieremia</td> <td style="text-align: center;">-</td> <td>Om de serviciu</td> </tr> </tbody> </table>	№	Numele și pronumele	Localitatea de unde vine	Slujba și gradul funcțiunii	1	I. P. C. Arhim. I. Scriban	Facult. Teologie București	Șeful Misiunii	2	P. C. Arhim. A. Nica	-	Vicarul I al Misiunii	3	P. C. Protos. A. Harghel	București	Vicarul II al Misiunii	4	Ic. st. Nicolae Grosu	Chișinău	Inspector-misionar	5	Ic. st. Dimitrie Popovici	Bălți	- -	6	Eg. Teodor Rudiev	Chișinău	- -	7	Vasilie Pașa	București	Secretarul Misiunii (impiegat cu 2 gr.)	8	Const. Florescu	Iasi	Șef. birou cu 1 gr.	9	Ierom. N. Cicală	Bălți	Subșef. birou cu 2 gr.	10	Pr. Ion Irimia	Facult. Teologie Cernăuți	- - - 1 gr.	11	Iosif Ciorbea	Sibiu	Impiegat cu 2 gr.	12	Pr. V. Moscalencu	Târgeni, Prahova	Defațat în cancelaria Misiunii din raionul Sânz- Tiraspol	13	Ierod. Lavru Florea	București	Diacon	14	Maxim Pugacev	Ismail	Ajutor de misionar	15	Grigore Ordeanu	București	Impiegat. Secretar particular	16	Valeria Ordeanu	-	Menajeră	17	Gavrilă Ieremia	-	Om de serviciu
№	Numele și pronumele	Localitatea de unde vine	Slujba și gradul funcțiunii																																																																							
1	I. P. C. Arhim. I. Scriban	Facult. Teologie București	Șeful Misiunii																																																																							
2	P. C. Arhim. A. Nica	-	Vicarul I al Misiunii																																																																							
3	P. C. Protos. A. Harghel	București	Vicarul II al Misiunii																																																																							
4	Ic. st. Nicolae Grosu	Chișinău	Inspector-misionar																																																																							
5	Ic. st. Dimitrie Popovici	Bălți	- -																																																																							
6	Eg. Teodor Rudiev	Chișinău	- -																																																																							
7	Vasilie Pașa	București	Secretarul Misiunii (impiegat cu 2 gr.)																																																																							
8	Const. Florescu	Iasi	Șef. birou cu 1 gr.																																																																							
9	Ierom. N. Cicală	Bălți	Subșef. birou cu 2 gr.																																																																							
10	Pr. Ion Irimia	Facult. Teologie Cernăuți	- - - 1 gr.																																																																							
11	Iosif Ciorbea	Sibiu	Impiegat cu 2 gr.																																																																							
12	Pr. V. Moscalencu	Târgeni, Prahova	Defațat în cancelaria Misiunii din raionul Sânz- Tiraspol																																																																							
13	Ierod. Lavru Florea	București	Diacon																																																																							
14	Maxim Pugacev	Ismail	Ajutor de misionar																																																																							
15	Grigore Ordeanu	București	Impiegat. Secretar particular																																																																							
16	Valeria Ordeanu	-	Menajeră																																																																							
17	Gavrilă Ieremia	-	Om de serviciu																																																																							

Таблиця співробітників Румунської православної місії в Трансїстрії, на 31 березня 1942 р.

у окупованих землях і принципове непорозуміння з представниками місцевого духовенства РПЦ та інших конфесій (зокрема “живісти”, “липківці”) стали причиною заміни керівника Місії.

Архімандрит Юлій (Скрїбан) перебував на посаді очільника Місії до 16 листопада 1942 р. У грудні 1942-го, в результаті вже названих вище причин, а також і в наслідок скандалу, який, ймовірно, пояснювався значними фінансовими та організаційними прорахунками з боку керівництва РПМ, до Трансїстрії було направлено нового шефа, роль якого мала стати гарантом церковної стабільності і певної, у розумінні керівництва РумПЦ, свободи віросповідання. З цього приводу зазначимо, що А. Даллін висловився більш конкретно, вважаючи, що причиною відставки архімандрита Юлія була корупція²³⁷.

²³⁷ Dallin A. Odessa, 1941–1944: A case staid of soviet territory under foreign rule. P. 160–164.

Новим архіпастирем Трансністрії став досвідчений і авторитетний, колишній єпископ Хотина і митрополит Буковини – Віссаріон (Пую). Його призначення не було випадковим, оскільки вирішального значення у цій справі набув той факт, що митрополит, очолюючи Хотинську кафедру, був дуже добре знайомий з проблемами цієї української території. До того ж, він вболівав і переживав за долю церкви в СРСР. Митрополит Віссаріон у 1939 р. навіть надіслав відкритого листа Й. Сталіну, в якому висловлював протест з приводу переслідування духовенства в Радянському Союзі.

Напередодні приїзду до Одеси новопризначеного шефа Місії, газета “Молва” (виходила в Одесі) від 2 грудня 1942 р. так репрезентувала митрополита Віссаріона. “Владика закінчив Київську духовну академію і вільно володіє російською мовою, – писалося в рубриці “Життя в Трансністрії”, – до призначення його митрополитом Буковини, він був єпископом Білецьким (нині – м. Бельці, Республіка Молдова) і Хотинським, де проявив себе у вищій мірі енергійним, працездатним, чудовим духовним керівником і адміністратором. <...> Як духовенство, так і віруючі християни міста Одеси і всієї Трансністрії, вітають приїзд Владики і мають надію, що Владико своїм <...> особистим прикладом і мудрим керівництвом поставить підлеглих йому пастирів на висоту їх духовного покликання...”²³⁸.

6 грудня 1942 р. митрополит Віссаріон прибув до Одеси. Десятки фотографій і газетних статей фіксували урочисту зустріч митрополита на Одеському залізничному вокзалі і процесію, яка направлялася до місця служіння митрополита – кафедрального собору Св. Іллі. Призначення головою Румунської православної місії в Трансністрії Віссаріона (Пую) порівнювалося з великою місією християнізації Російської імперії, яку проводив у XVIII ст. в Києві, Полтаві і Одесі, архіпастир єпархії Херсонської губернії, румун за національністю, митрополит Гавриїл (Бенулеску).

У церемонії зустрічі митрополита брали участь не тільки багатолюдна православна маса, переважно похилого віку люди, жінки та діти, а й чисельний повітовий клір, серед якого було

²³⁸ Молва. 1942. 2 декабля (рос. мов.).

багато румунських місіонерів та місцевого духівництва. Потім архімандритом Антімом (Нікою) за участю кліру було проведено богослужіння і зачитано грамоту патріарха Никодима про призначення митрополита Віссаріона на посаду шефа Місії в Трансністрії. Навіть те, що текст грамоти і саме звернення ново-призначеного митрополита до християнського населення краю були виголошені російською мовою, свідчило про певні зміни в політиці румунської християнізації. Румунізаторська діяльність попередника Віссаріона архімандрита Юлія (Скрібана) із прорахунками і хибами відходила в минуле. Наставав час зближення із слов'янським православним населенням. Недаремно, через кілька днів по приїзду в Одесу, під час знайомства з місцевим духовенством і старостами церков, висловлюючи думку з приводу свого служіння як єпископа Христової церкви в умовах воєнного лихоліття, митрополит зауважив: “Мені як єпископу є рівно близькими і дорогими усі діти православної церкви, усіх їх я повинен вести до спасіння...”²³⁹.

З перших днів своєї архіпастирської служби в Одесі митрополит Віссаріон цікавився потребами місцевого церковного життя, докладно розпитував клір, намагаючись охопити різні сторони церковної діяльності: богослужбну, просвітницьку, благодійну, громадську, культурну та побутову. При цьому закликав усіх бути енергійними і ревними служителями церкви, щоб відродити духовне життя пасомих. Вже 25 грудня, звертаючись до православних з приводу Різдва Христового Віссаріон у архіпастирському посланні сказав:

*“Хай послужать християнські ідеї укріпленню в нас віри в Господа нашого Ісуса Христа і зміцненню братства між молдаванами, росіянами і українцями, братства необхідного для спільного блага всього християнського населення Трансністрії. Хай житимуть ці народи і в майбутньому у мирі, братській християнській любові, як і в минулому...”*²⁴⁰.

²³⁹ Молва. 1942. 12 декабрия (рос. мов.).

²⁴⁰ Молва. 1942. 25 декабрия (рос. мов.).

Місяць по призначенню до Одеси, митрополит Віссаріон направив рапорт до Румунської патріархії і Священного Синоду за № 1 від 5 січня 1943 р. про релігійну ситуацію в губерна-торстві Трансністрія. З огляду на те, що цього часу було досить щоби зрозуміти ситуацію і зробити певні висновки, Віссаріон зауважив у документі, що будь-яка діяльність Місії, чи то куль-турна чи релігійна, маючи на меті успішне розгортання своєї діяльності, передбачає на початку добре складений план та старанних його виконавців, які бажать плідно працювати, а також і необхідні матеріальні засоби. Без цих елементів місіонерська праця стане не зрозумілою та запізнілою в часі і матиме облудний та не бажаний результат. Саме у цьому рапорті митрополит виказав сміливі зауваження щодо роботи свого попередника. У чому ж, виявляється, були прорахунки діяльності Місії, очолюваної архимандритом Юлієм Скрібаном?

По-перше, на момент переїзду з Тирасполя до Одеси, місія фактично існувала вже рік, проте не було ні плану, ні орга-нізованої канцелярії, ані персоналу здібного і добре відселек-ційованого як, власне, і не було скільки не будь проявленої місіонерської діяльності. Напроти, констатував митрополит, діяльність місії була скомпрометована. На грудень 1942 р. не було підібрано жодної пристойної квартири для розміщення канцелярії Місії та її керівництва, вся нерухомість, у тому числі й церковна, була у зруйнованому стані як після війни. Хоча, як зауважує митрополит Віссаріон, деякі споруди можна було своєчасно чинити, враховуючи ту матеріальну допомогу й засоби надані з великою щедрістю та прихильністю з боку чиновників та керівництва місцевої влади.

Попри ці та інші проблеми, Місія очолювана митрополитом Віссаріоном розпочала реалізовувати його реформаторську програму. Митрополічі наміри були підтримані двома вікарі-ями, трьома консіл'єрами (помічниками), органами інспекції, канцелярським персоналом, протоієреями і субпротоієреями, радою місіонерів.

Оскільки, Трансністрія за територією і чисельністю населення була досить великою і до того ж, специфічною

у конфесійному плані, її було поділено, суто за географічним принципом, на три вікаріати: Одеський, Балтський і Тульчинський. Така реорганізація передбачала укріплення релігійних установ у центрі та на периферії і разом з тим, полегшувала безпосередню діяльність керівництва Місії та нагляд за кліром. До того ж, Одеська примарія виділила церковні справи з під юрисдикції Дирекції культури і шкільництва, утворивши окрему дирекцію, яка займалась релігійними питаннями.

Наступним кроком була організація роботи канцелярії, винайдені недоліки були вилучені разом з її недостойними функціонерами. Було приведено до ладу житлові приміщення старої резиденції митрополита Одеси, яка знаходилася у руїнах як, власне, і церкви міста. Тут необхідно сказати, що архієрейський будинок в Одесі, колишня резиденція засновника й ієрарха Херсонської єпархії у 1794 році, митрополита Гавриїла (Бенулеску) була майже повністю знищена. Більшовики зруйнували каплицю, розділивши перекриттями партер і поверхи. Лише збереглася незначна частина споруди, оскільки в ній за радянської влади був клуб, а згодом, санаторій для дітей хворих на рахіт. Споруда була у жахливому стані і нагадувала суцільну розвалину. Однак, за стислий строк (протягом двох місяців) керівництво Місії за участю інвентарної дирекції Одеської примарії, знайшло собі притулок у відремонтованому колишньому єпархіальному палаці, на розі вул. Жуковського, 38 і Олександрівського проспекту. Там і була розташована резиденція голови Місії і канцелярія.

За рішенням румунської церковної адміністрації, до закінчення ремонту кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці, митрополит Віссаріон тимчасово провадив службу в одеському соборі Св. Іллі, на території колишнього монастиря.

За місяць з дня призначення на посаду голови Місії, Віссаріоном і його помічниками було проведено повну атестацію працівників РПМ разом з усіма священниками 22 церков м. Одеси, здійснено відбір монахів в тих монастирях, які давали надію на міцне монастирське життя. Було відкрито

кілька культурних осередків і їдалень для службовців Місії, а фінансовими органами цивільного губернаторства здійснено контроль за бюджетом і порядком витрат РПМ за попередні роки та на майбутнє. Поза увагою також не залишилися питання проведення благодійних акцій серед православного населення в період Різдваєних свят тощо. Митрополит користувався великою повагою і значною популярністю серед простого люду, особливо серед престарілих і дітей. У своїх спогадах від 5 січня 1943 р. він розповідає про те, що під час служби у храмі на міському цвинтарі Одеси, натовп людей майже не вивихнув йому руку, бажаючи поцілувати правицю; і так людська хвиля несла його доки не виручили клірики, що поспіли на підмогу. Навіть діти у сильний мороз, попри його прохання аби не застудилися, не покидали церковного подвір'я, стояли в снігу на вулиці перед церквою, до того часу, доки митрополит не пішов.

Біографічна довідка

Митрополита Віссаріона (Пуя) “народним трибуналом” вже простаїнського режиму в Бухаресті від 21 лютого 1946 р. було зараховано до розряду “військових злочинців”, “звинувачено” та засуджено (заочно) до страти “за причетність до фашистів-легіонерів, за намагання приєднати Румунську православну церкву до католицизму і т. д.” Не без участі НКДБ та сігуранци ім'я митрополита, як і він сам, було піддане гонінням. У серпні 1944 р. Віссаріон покинув Румунію, будучи делегованим патріархією до Хорватії для висвячення єпископа Сараєво. Після цього він вже не повернеться до Румунії і буде перебувати в Австрії (у Відні), а згодом, після довгих митарств перебереться до монастиря Лонато в Італії. Довгі роки митрополит спростовував обвинувачення на свою адресу, посилаючись на надіслані свого часу ним листи на ім'я патріарха Никодима та до Священного Синоду Румунської православної церкви. Лише у 1990 р. він був реабілітований.

За період свого правління – з 16 листопада 1942 р. і до самого подання про відставку (14 грудня 1943 р.), він ретельно впроваджував християнство в підлеглих йому землях²⁴¹, хоча доля від нього у повоєнні роки відвернулася.

Наприкінці діяльності Місії (з грудня 1943 р. до березня 1944 р.) її останнім шефом став колишній вікарій за часів митрополита Віссаріона Антім (Ніка). Переважна більшість істориків і біографів митрополита, вважають, що саме молодий архімандрит, переслідуючи свого попередника, і був причиною усунення Віссаріона (Пую). З усього, що відомо про цей факт із праць румунських дослідників це те, що вікарій Місії – архімандрит Антім, репрезентував крайні румунізаторські ідеї щодо рехристиянізації Трансністрії і, маючи підтримку у губернатора проф. Г. Алексяну, на противагу Віссаріону, який ніби представляв “надзвичайно проросійські”²⁴² погляди у методах навернення до християнства населення провінції, таки добився відкликання Віссаріона до Бухаресту. Однак, досить парадоксально виглядає ситуація вже у повоєнний час, коли войовничий місіонер Антім Ніка залишившись у Румунії, співпрацював з комуністичним режимом і помер у 1994 р., а “опальний” митрополит Віссаріон (Пую) був змушений перебувати на еміграції!

Ретроспектива організації діяльності РПМ в Трансністрії була б не до кінця зрозумілою без окреслення безпосередніх ознак сутності та особливостей румунського християнізму, без визначення мети, яку ставила правляча воєнна верхівка і патріархія Румунії, надсилаючи до підконтрольних земель православну Місію.

Режим Й. Антонеску (а сам режим визнавав себе християнським!) і його політика накладали відбиток на всю організацію релігійного життя в окупованих українських землях. Проте сама політика союзника гітлерівської Німеччини у релігійній сфері характеризувалася значною долею церковно-

²⁴¹ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române. P. 290.

²⁴² Dallin A. Odessa, 1941–1944: A case staid of soviet territory. P. 160–164.

регламентуючих протиріч і перекосів. З одного боку, констатує, що “населення між Дністром і Південним Бугом було спаплюжено більшовицьким безбожництвом і позбавлено християнської віри”, І. Антонеску в перші дні воєнної кампанії проти СРСР наголошує на повторному відкритті церков у захоплених землях. А вже згадуваним декретом від 19 серпня 1941 р. священники зобов'язуються “навертати до християнства народи Трансністрії”. Патріархія румунська також не залишалася осторонь планів кондукатора*. Заздалегідь, ще до повного захоплення території і визначення її кордонів, патріарх Никодим зустрівся з Антонеску з приводу узгодження питань рехристиянізації теренів за Дністром.

З іншого боку, спочатку війна проти СРСР розглядалась як жорстока боротьба між християнством і більшовицьким язичництвом, між добром і злом, між Ісусом Христом і сатаною тощо. У директивах для фронту 5 вересня 1941 р. І. Антонеску підкреслював: “необхідно щоби усі розуміли, що це не є битва зі слов'янами...”²⁴³.

У продовження зазначеної фрази напрошується основне питання, тобто питання про причини війни. Історик Жан Анчел називає головну – “румунська юдофобія”. Військово-політична ідеологія режиму Антонеску, сформована під впливом німецько-фашистської расової нетерпимості, ґрунтувалась на тому, що ніби слов'яни стали жертвами євреїв, які православних слов'ян кидали на війну проти румунської християнської армії. Звідси й румунські церковні керівники відповідно вибудовували свою стратегію щодо православних у захоплених землях, як, власне, і до євреїв. Розуміючи, що проблема дослідження взаємовідносин Румунської церкви і єврейського населення в Трансністрії, досить серйозна, болюча і потребує окремого поглибленого доробку у вигляді

* Так називали упродовж 1941–1944 рр. в Румунії маршала І. Антонеску, що в перекладі з румунської мови означає: “той хто веде”, “вождь”, “провідник”.

²⁴³ Ancel J. Contribuții la istoria României. Problema evreiască. Vol. II. 1933–1944. București, 2003. P. 7.

фундаментальної праці, ми спеціально її не піднімаємо. Оскільки маємо інше завдання.

Отже, румунські церковні кола виходили спочатку з тези, про те, що українці, росіяни та інші слов'яни є народами спорідненої віри. Але ця релігійна теза пізніше стала у контрroversивну позицію до офіційної політики І. Антонеску, яка стверджувала расистську ідеологію під впливом німецьких нацистів. За словами міністра іноземних справ Румунії, М. Антонеску “слов'яни зі сходу створюють загрозу Європі, і несуть загрозу олтарям, власності, сім'ям і нашій вірі”²⁴⁴. З цієї причини румуни поставили за мету перебрати на себе роль екзархату РПЦ, яка відіграла в цих землях провідну роль багатовікового церковно-релігійного характеру. Підкоривши усі місцеві православні парафії румунські місіонерські власті намагалися здійснювати одноосібне духовне правління.

Якщо на початку війни йшлося про обіцянки щодо надання права населенню на відправлення культу рідною мовою, то з часом, вже наголошувалося на рехристиянізації та вихованні населення у румунському християнському дусі, а ще далі, реалізовувалася програма повного церковно-релігійного підкорення місцевого кліру і віруючих Румунській патріархії і Синоду.

Про існування осередків саме українських церков взагалі не йшлося. Навіть тоді, коли німці, на перших порах, дивилися скрізь пальці на спроби українських патріотів-радикалів відродити свою національну церкву в західних та центральних українських областях, румуни виступали проти утворення та існування в Трансністрії українських церков. У одному з письмових урядових обіжників направлених у повіти (у даному випадку маємо документ, який було отримано префектурою Голти (зараз – м. Первомайськ Миколаївської обл.) датованому 15 лютого 1942 р. та адресованому безпосередньо префектам, містилися “важливі інструкції” в яких зверталась увага на те, що керівництво на місцях має рішуче діяти проти “будь-якої

²⁴⁴ Antonescu M. In serviciul Țării. Cuvântări. Vol. I. București. 1942. P. 27, 113, 116, 243, 251.

національної української тенденції”²⁴⁵. Як І. Антонеску наказував висилати з губернаторства “українських шовіністів” і всякого, хто якимось чином підтримує український націоналізм, так і губернатор Г. Алексяну продовжував ту ж саму політику спрямовану проти українськості місцевих церков та парафій. У березні (4 числа) 1942 р. він видав таємне розпорядження префектам про ліквідацію будь-якої діяльності, навіть культурної, яка би тяжіла до відродження незалежної України. Результатом такої релігійної політики, що виходила з далекоглядних анексіоністських планів Румунії на ці землі, українське населення, як і інші народи, що населяли задністрянські землі, мав бути лише один вибір – Румунська православна церква з її патріархом і Священним Синодом. Така моноцерковність була б ідеальним результатом для обслуговуючої загарбницьку владу маршала Антонеску духовної інституції. Однак такі підходи не знаходили чисельних прихильників серед місцевого духовенства і, особливо, серед інших віруючих верств, хто не сприймав місіонерства румунського зразка.

Отже, діяльність Місії виявилася цілком спрямованою на уніфікацію релігійного життя у підкорених місцевих парафіях з принципами, які були основою державно-церковних стосунків у самій (Țară) Румунії. Вона проводила цю уніфікацію з одного боку, через призначення на церковно-адміністративні посади своїх adeptів, виключно румунів, рідше молдаван, і за невеликим винятком, румунізованих росіян, українців, болгар надісланих з підрумунських епархій Бессарабії, Хотина та інших територій, про що свідчать архівні джерела. З іншого, через впровадження румунської мови в усіх підлеглих приходах не тільки у богослужіннях, а й у позацерковному житті, через здійснення прорумунської християнської пропаганди за допомогою преси та інших засобів інформації (радіо, клуби), багатолюдних благодійних акцій тощо, через виховання школярів та університетської молоді традиційними настановами в душі румунського монархічного православ'я тощо.

²⁴⁵ Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. Р-2178 сч. Оп. 1с. Спр. 2. Арк. 21.

Звертає на себе увагу і ще одна ознака церковної уніфікації – проблема промонархічності румунського православ'я що, між іншим, було характерним і для дореволюційного російського православ'я. На цьому варто, на нашу думку, також зупинитися більш детально.

Безпосередньо у самій Румунії Православна церква була чи не єдиним духовним стовпом королівського трону. Тому промонархічні ідеї відкрито проповідувались із церковних амвонів та кафедр архієрейських соборів не тільки Бессарабії і Буковини, а й в межах всієї Трансністрії. Навіть духовні книжки, які виходили з друку (обов'язково з дозволу цензури!) у типографії “Одеської газети” на замовлення РПМ виправлялися у тих місцях, де йшлося про молитви на честь румунського королівського дому, уряду, патріарха та Священного Синоду, а також і на честь румунського воїнства. Так, у “Законі Божому” виданому російською мовою в Одесі у 1942 р., в частині першій – “Молитви” надруковано наступне:

“Спаси Господи, и помилуй Благочестивого Короля нашего Михаила I всея Румынии и Матери Его, благочестивейшую Королеву Елену и весь Королевский Дом, Правительствующий Сансклит, военачальники и градоначальники, и все Христолюбивое воинство, огради миром державу Их, и покори под нозе Их всякого врага и супостата...”²⁴⁶.

Не обійшлося також і без окремих молитов за екзархів, духовенство та інших представників кліру, які з божого благословіння мали ревно впроваджувати румунізацію серед трансністрійського населення. У тому ж таки виданні читаємо:

“Спаси, Господи, и помилуй Святейшие Вселенские патриархи, и святейшего Никодима, Патриарха всея Румынии, преосвященного Митрополита нашего Виссариона, преосвященные митрополиты, архиепископы и епископы православные, иереи же и диаконы, и весь причет

²⁴⁶ Закон Божий. Одесса : Изд-во “Одесской газеты”, 1942. С. 14.

*церковный, яже поставил еси пасти словесное
Твое стадо, и молитвами их помилуй и спаси мя
грешного*²⁴⁷.

Проте, для переважної більшості населення Одеси, вже вихованого у постреволюційні часи на антисамодержавних, комуністичних атеїстичних ідеях, така пропаганда румунського була не прийнятна і тому не знайшла значної кількості прихильників. Цих тенденцій нового релігійного життя, особливо не сприймали представники радянської інтелігенції та молоді, яким завжди був властивий нігілізм і протидійство нав'язуванню будь-якої ортодоксії і абсолютизму.

Зі сказаним тісно пов'язана ще одна особливість, яка була характерною для умов у яких діяла РПМ в Одесі. Це була релігійна диференційованість міського суспільства. Вона визначала своєрідність, а також критичне і неоднозначне ставлення різних верств до румунського християнізму. Місіонерська верхівка, хоч і усвідомлювала таку неоднорідність, проте повно і дієво вплинути на неї і, понад усе, використати усі ці соціальні страти на користь укорінення румунського православ'я, за весь недовгий період свого існування, так і не змогла. Наприклад, протоієрей Віталій Бусуйок так диференціював свою релігійну громаду: "Палкі прихильники віри праведної, переважно люди у зрілому віці; байдужі, які не цікавляться релігійним життям і вороги віри та приятелі комуністів". І далі він продовжує "Молодь дуже віддалена від проблем релігії. Однак частина її бажає вивчати істини віри і молитв..."²⁴⁸.

Проте, й у справі виховання молоді виникла також парадоксальна ситуація, спричинена, у першу чергу, відсутністю достатнього числа священників та катехізерів. Тому викладання "Закону Божого" здійснювали вчителі, які ще рік-два до того були завзятими пропагандистами атеїзму і переконували дітей у тому, що релігія є "опіум для народу". Така ситуація вкрай нівелювала потуги Місії у справі прищеплення

²⁴⁷ Закон Божий. Одесса : Изд-во "Одесской газеты", 1942. С. 15.

²⁴⁸ *Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. P. 52-53.

християнської моралі дітям. А до того ж, коли населення завдяки відбудові і освяченню храмів, хрещенню нехрещених, критиці антицерковної політики комуністичної влади та іншому, спершу сприймало християнізацію позитивно, і з часом, коли румунська адміністрація стала, стала порушувати християнські принципи, використовуючи силові методи щодо населення, силоміць виганяючи на обов'язкові роботи навіть і в недільні дні, основна опора християнізації була втрачена. У купі з комплексом уже названих чинників, віруючі зрозуміли, що “нова” румунська влада лицемірна і не щира у своїх намірах відродити православ'я, а нагадує реанімовану радянську систему.

Значним прорахунком місіонерського життя у Трансністрії була відсутність єдності у підходах до політики християнізації, як між шефами Місії, які часто змінювали один одного і тим породжували нестабільність і чутки серед пастви, так і між керівництвом цивільної адміністрації і церковної влади в Трансністрії, які зосереджені були в Одесі. Про чинник, пов'язаний з різними особистісними підходами очільників РПМ до своєї ролі в трансністрійському духовному житті вже йшлося, а ось про протиріччя між митрополитом Віссаріоном і губернатором Г. Алексяну також необхідно сказати. Вочевидь, бажання Віссаріона проводити самостійну і більш реалістично-прагматичну релігійну політику було не до вподоби Алексяну. Віссаріон наполягав на тісному співробітництві з місцевим населенням, тісних контактах румунського духовенства і місцевого, румунського екзархату і архієреїв Православних церков в Україні. Він певною мірою не підтримував активної наступальної румунізації і не бажав використовувати в цьому процесі церкву. Визначаючи роль румунської церковної місії митрополит Віссаріон підкреслював “особливе значення духовних змін у провінції, що мають принести церкві румунській достойну заслугу”. Поряд з тим він наголошував, що румуни в акції релігійного спасіння слов'янського населення, “глибоко замученого більшовицьким режимом”, повинні принести у першу чергу “підтримку

місцевому християнству і усьому Сходу”²⁴⁹. Навіть на відміну від більшості його єдиноцерковників від схвалював церковнослов'янську літургію і треби, і навпаки, несхвально віднісся до румунських проповідей, літургій і обрядів, які насильницьки впроваджувалися його попередниками.

Отже, особливості діяльності Румунської православної місії в період, коли вона перебувала в Одесі, визначалися захватницькими планами румунського керівництва, яке вимагало від духовного керівництва румунської церкви активної участі у християнізації місцевого населення приєднаних територій. Хоча реалізація цієї політики була у цілковитій залежності від поглядів на місіонерську суть того чи іншого архієрея, який очолював Місію та об'єктивних обставин воєнного часу, однак, між іншим, певні позитивні зрушення за два з половиною роки у релігійному відродженні у межиріччі між Дністром і Південним Бугом відбулися. Були відбудовані десятки православних храмів і молитовних будинків, відродилися християнські традиції хрещення, вінчання тощо, які поколіннями не підтримувалися через богоборчу політику більшовиків; християнська мораль, виховання дітей та молоді отримало новий поштовх у людських серцях. Тому підтвердженням є десятки спогадів респондентів – мешканців з південного регіону, який входив до Трансністрії, опитаних автором за спеціально розробленою анкетою.

Благодійні акції, які проводили румунські церковні діячі, їхня пропаганда добродітства серед населення, навіть за умови моноцерковності і нетерпимості до місцевого українського кліру, власне, давали людям надію на виживання у жахливих умовах війни, давали шанс на майбутнє життя.

²⁴⁹ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române. P. 303.

3.2. Відбудовані храми Одеси. Відповідь на запитання: хто руйнував та хто відбудовував?

Написання другої новели цього розділу саме в такій постановці (закцентованій на авторстві дійства) спонукало нас відверте небажання декого (і колег-істориків, і церковнослужителів) сприймати історичне минуле як реальність віддалену у часі, що не підпадає під суб'єктивне осмислення в залежності від політичної чи конфесійної вигоди. Однак, суть істиною є лише реальна історична Правда! Тож, керуючись лише цим дороговказом ми й пропонуємо наступний текст.

Кілька років тому у поліграфічно шикарно оздобленому й гарно віддрукованому виданні про історію Свято-Пантелеймонівського чоловічого монастиря м. Одеси²⁵⁰, нам кинулася в очі прикра й суттєва історична помилка, скоріше спричинена необізнаністю, аніж якимось прихованим умислом. Після розповіді про те, що у травні 1922 р. храм і Пантелеймонівське подвір'я були закриті богоборчою владою (а тут було б доречно назвати її, цю владу: більшовики, комуністи, керівництво РКП(б) тощо!), автор пише наступне*:
“Храм вновь открыли уже в годы лихолетья – во время Великой Отечественной войны 15 июня 1943 г., по благословению Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия I”²⁵¹. Таке потрактування, на наш погляд, не відповідає історичній (“реальній”) дійсності і викликає, щонайменше плутанину. По-перше, влітку 1943 р. Алексій I ще не був патріархом, а займав посаду митрополита Ленінградського

²⁵⁰ Виктор (Быков), *игум.* Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. Одесса : Астропринт. 2005. 102 с.

* подаємо мовою оригіналу.

²⁵¹ Виктор (Быков), *игум.* Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. С. 35.

і Новгородського *. А на той час намісником патріаршого престолу (патріаршим місцеблюстителем) був митрополит Сергій (Страгородський), якого 8 вересня 1943 р. архієрейський Собор у Москві обрав патріархом РПЦ²⁵². Лише після смерті у травні 1944 р. патріарха Сергія, на скликаному Соборі єпископів РПЦ було обрано патріаршим намісником митрополита Алексія I, і тільки на Помісному Соборі РПЦ у 1945 р. обраний патріархом. По-друге, не є також ймовірним, щоби екзарх РПЦ з Москви чи архієрей з оточеного нацистами Ленінграду благословляв відкриття монастирського подвір'я, яке на той час знаходилося у румунській зоні окупації, під церковно-адміністративною юрисдикцією РумПЦ, а точніше було підпорядковане Румунській православній місії, резиденція якої знаходилася в колишньому єпархіальному палаці, на розі вулиці Жуковського, 38 і Олександрівського проспекту. На превеликий жаль, автор ані словом не обмовився про те, що відбудова монастиря розпочалася з грудня 1941 р., з нижнього храму, в лютому 1942 р. було закінчено будівництво тимчасового іконостасу, а 1 березня того ж року відбулося друге освячення.

Отже, повернімося до історії питання про те, хто ж відбудовував одеські православні храми в першій половині 40-х років минулого століття?

* Алексій I патріарх Московський і всієї Русі, в миру Сіманський Сергій Володимирович (1877–1970). Закінчив юридичний факультет Московського університету, а 1904 р. Московську духовну академію. Упродовж 1933–1944 рр. був митрополитом Ленінградським і Новгородським. В роки німецько-радянської війни перебував у блокадному Ленінграді. Дослідники вважають, що будучи патріархом Алексій I прагнув зміцнити роль і позиції Церкви в тоталітарній державі, укріплював зв'язки з закордонними церквами тощо, а разом з тим, проводив активну роботу у напрямку знищення обновленського руху, різних т. зв. розколів. Саме Алексій I був причетний до заборони УГКЦ на теренах СРСР, вона була заборонена, майно було передано в користування РПЦ. 1946 р. на Львівському соборі (псевдособорі) було брутально ліквідовано Брестську унію (1596). Саме тоді патріарх був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

²⁵² Владислав (Цыпин), *прот.* Патриотическое служение Русской православной церкви в Великую Отечественную войну. *Новая и новейшая история.* 1995. № 2. С. 41–47.

Після штучного поділу на окремі адміністративні одиниці під час війни 1941–1945 рр., розпочатої Німеччиною та її спільниками проти СРСР, українські землі поміж Дністром і Південним Бугом опинилися під румунською окупацією. Ця територія, як вже зазначалося вище, отримала назву “губернаторство Трансністрія”. До його складу було включено південно-західні українські землі, а Одеса стала її адміністративним центром.

Явні зрушення у релігійній царині окупованої Одеси почалися з діяльності Румунської православної місії. І саме першочерговим завданням цієї інституції на самому початку її роботи було відновлення та налагодження діяльності церковних споруд на всій території Трансністрії і, зокрема в столиці – Одесі. Без цього румунські ортодокси не бачили перспективи позитивних змін у духовному житті окупованих територій, а значить і підтримки самої румунської влади з боку місцевого побожного люду.

У звіті про діяльність Місії, від 31 грудня 1941 р., архімандрит Юлій (Скрібан) підкреслював:

“Переважає більшість місцевого населення спокійні і віруючі. Зусилля більшовиків зробити з них атеїстів були даремними. Церкви, що знаходилися між Дністром і Бугом були спалені, а частина була зруйнована чи перетворена у клуби і магазини. <...> Спроби більшовиків вбити віру народу не виправдалися. Релігійна сутність народу, залишилася непорушною. Характерний сучасний феномен у Трансністрії – тріумфальне повернення народу до віри. Повсюдно відновлюють церкви і освячують сплюндровані вівтарі. Ікони і хоругви, приховані колись з турботою, стоять зараз на почесних місцях...”²⁵³ (рум.).

Проте, дійсна ситуація з церковно-культурними спорудами була вкрай жахливою. Злочинні дії більшовицького режиму

²⁵³ Darea-de-Seamă de activitea misiunii ortodoxe Române in Transnistria dela înființare și până la 31/XII.1941. *Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. P. 22–23 (рум. мов.).

проти Церкви в 20–30-ті роки ХХ ст. були настільки явними, що вразили румунське духовенство і окупаційну владу. Приклади страшних наслідків богоборчої політики також подавала, зокрема, дозволена румунською владою одеська російськомовна преса: газети “Молва”, “Одеська газета”, “Одеса” та інші²⁵⁴. В Одесі у міжвоєнні роки припинили свою духовну діяльність десятки соборів, сотні церковних і культових споруд. Цьому питанню вже приділялася увага у попередньому розділі. Зокрема, серед спалюваних, пограбованих та зруйнованих були: Воскресенська, Свято-Троїцька, Срітенська, Різдво-Богородицька, Покровська та інші храми. Однією з перших була закрита й розібрана до підвалин старовинна церква Св. Миколи Чудотворця (в народі називалась – портовська)²⁵⁵. Цей храм довгі роки красувався внизу бульварних сходів і особливо виділявся серед інших. Тут лунало проникливе слово популярного серед моряків, портових робітників-докерів та й усіх одеситів протоієрея о. Іони Атаманського. Тоді ж було зруйновано єдиний у Одесі (ба більше на всьому півдні) з золотими куполами старообрядницький храм, що знаходився на вул. Преображенській. Йому було понад 100 років. Розграбовано мініатюрний іконостас, старовинного письма цінні ікони, восьмиконечні хрести, чудової художньої роботи запрестольний образ Божої Матері з немовлям та ін.

У 1936 році по-варварськи було знищено Спасо-Преображенський кафедральний собор, а з його матеріалів збудовано середню школу № 121. Закладений ще у ХVIII ст., цей храм було доведено до кінця архітектором Ф. Фраполлі ще

²⁵⁴ Більш просторо аналізується поліграфічна продукція, преса тощо у наших статтях, зокрема деякі з них пропонуємо: Михайлуца М. І. Християнізація по-румунськи в Трансністрії (на матеріалах преси 1942–1943 рр.). *Історія релігій в Україні*: наук. щорічн., 2004 р. Львів : Логос, 2004. Кн. 1. С. 377–381; Його ж. Румунська релігійна пропаганда та духовна місіонерська література на теренах між Дністром і Південним Бугом (1941–1944 рр.). *Інтелігенція і влада*: громадсько-політ. наук. зб. Вип. 8 [серія: історія]. Одеса : Астропринт, 2006. С. 150–159; Його ж. Поліграфічна християнська продукція та преса на теренах “Трансністрії” у 1941–1944 роках. *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 59–63 та ін.

²⁵⁵ *Молва*. 1942. 3 декабрія (рос. мов.).

1824 р. за губернаторства А.-Е. Рішельє і освячено 25 травня 1829 р. У 1837 р. було збудовано дзвіницю, а в 1848-му добудовано середню частину храму, яка й з'єднала храм з дзвіницею. Про красу Спасо-Преображенського собору писала газета “Одесса” 16 травня 1942 р.:

“З середини собор вражав простором, достатком світла, обштукатуреними під білий мармур колонами з ліпною роботою у горі, з позолотою. Купол всередині був блакитний з великим золотим сянням. Величезні люстри, кристалеві підвіски, що горіли під вогнем запалених свічок, підлога з плит світлого мармуру – все це вражало своєю величчю. Дзвін же було вилито у ХІХ ст. з гармат захоплених під Варною і у 1829 році подаровано м. Одесі”²⁵⁶ (рос.).

Під час руйнування собору більшовики знищили й спогадали гробниці колишніх архієпископів Херсонсько-Одеської єпархії Преосвященних – Інокентія, Димитрія та інші²⁵⁷.

Задля порівняння наведемо вражаючу статистику, яка свідчить про кількість божих храмів на момент приходу більшовиків в географічних межах між Південним Бугом і Дністром, що названо було Трансністрією. До встановлення радянської влади в регіоні на початку ХХ ст., за даними Р. Соловей, функціонувало 1017 церков і молитовних будинків, 13 монастирів і скитів. Разом в них активно пропагували християнську віру 890 священників і 384 особи чернечого образу життя²⁵⁸. А на 16 жовтня 1941 р., коли прийшли румунські окупаційні війська, в Одесі функціонувала лише одна церква на 2-му міському кладовищі, в якій душпастирем був отець Василій (Брага). У межах всієї Одеської області, за інформацією поданою секретарем Одеського обкому КП(б)У Сосновським на обласній нараді відділу агітації і пропаганди, напередодні війни було

²⁵⁶ Одесса. 1942. 16 мая.

²⁵⁷ Молва. 1942. 15 декаб.

²⁵⁸ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. Iasi, 2004. P. 113–114.

лише 9 церков²⁵⁹. Знову таки задля порівняння, зазначимо, що напередодні революції 1917 р., в місті діяло понад 60 православних храмів, церков та каплиць²⁶⁰.

Отже, Румунська православна місія, щойно зорганізувавшись, серед інших нагальних питань першочерговими визначила наступні:

1) проведення інспектування стану парафіяльних церков та монастирів у повітах провінції;

2) складання повного реєстру культових споруд в межах провінції;

3) інвентаризація церковних та монастирських будівель, майна та власності релігійних громад;

4) повернення відібраного більшовицькою владою всього майна і власності, які належали єпархіям та церквам у межах Трансністрії;

5) відкриття і освячення діючих та відремонтованих церков тощо.

Ознакою часу було те, що деякі ремонтні та ремонтно-будівельні роботи в церквах не зупинялися навіть і взимку, що найшло відображення у звіті Місії за перший квартал 1942 р. за підписом архімандрита Антіма (Ніка).

У листопаді 1941 р. в Одесі здійснювалися богослужіння у Кафедральному соборі Св. Іллі і ще 4-х церквах: Воздвиження і Різдва Христового на Слобідці, у церкві на Новому цвинтарі та в Казанській церкві на Пересипі. До кінця 1941 р., як писала “Одесская газета”, передбачалося збагатити місто ще 10–12 новими, відбудованими храмами²⁶¹. Серед них першочергово планувалося відкрити церкви: Григорія Богослова (на вул. Старопортофранківській), Усіх Скорбот Радощів (Стурдзівська община на розі вулиць Базарної і Белінського), храму біля будинку Праці на Пересипі,

²⁵⁹ Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, РАТАУ по вопросу улучшения массово-политической и культурно-пропагандистской работы среди населения области. 28–30.10.1944 г. ДАОО. Ф. 11. Оп. 11. Спр. 144. Арк. 36.

²⁶⁰ *Transnistria creștina*. București. 1943. Nr. 8. P. 50.

²⁶¹ *Одесская газета*. 1941. 30 нояб.

колишньої полкової церкви в Д'юківському саду, Благовіщенської церква на вул. Хутірській, церкви на 16-й станції Великого фонтану, нижнього храму Успенської церкви (на вул. Михайа I, *зараз* – Преображенська), Української церкви (на вул. А. Гітлера, 55, *зараз* – Катерининська), Вірменської церкви та Католицького костюлу. За зиму 1942 року було відреставровано і приступило до виконання своєї культової функції 15 церков²⁶².

Вже через рік після початку адміністрування окупованими землями, маючи велике бажання увічнити плоди своєї християнізаторської діяльності, керівництвом РПМ було прийнято рішення створити єдиний фотоальбом про діяльність православної місії в Трансністрії. Виконуючий обов'язки шефа Місії архімандрит Антім (Ніка) видав розпорядження № 6808 від 9 жовтня 1942 р. для підлеглих повітових протоієреїв, в якому просив священників надіслати фотографії відбудованих церков, релігійних будинків, осередків культури та різних святкових процесій, заходів тощо²⁶³. До того ж, на майбутнє православний клір мав взяти до уваги, що будь-яку церкву, яку буде відбудовано, потрібно сфотографувати як до початку будівельних робіт, так і після їх закінчення.

За підрахунками історикині Р. Соловей, упродовж першого року діяльності Місії в межах “провінції Трансністрія” було відкрито і освячено понад 500 церков²⁶⁴. Тільки в місті Одеса за короткий проміжок часу (1941–1942 рр.) було відремонтовано і відкрито для церковних служб 22 церкви і 3 монастиря. На ремонт православних соборів міста міська примарія виділила у розпорядження Місії одноразовий кредит на суму 17 тис. RKKK* і 10 тон металу для покрівлі²⁶⁵.

²⁶² *Transnistria crestina*. București. 1943. Nr. 8. P. 34.

²⁶³ Переписка служителів церкви с миссией по вопросам их религиозной деятельности. 04.09.1942. – 22.12.1943. ДАОО. Ф. Р-2270-сч. Оп. 1с. Спр. 2. Арк. 35 (рум. мов.).

²⁶⁴ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei. P. 116.

* грошова одиниця трасністрійська марка, відрізнялася від німецької марки, яка ходила в Райху. У самій Румунії ходив лей, але він був заборонений у Трансністрії.

²⁶⁵ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei. P. 116.

Підкреслимо, що окрім безпосередньої організаційно-церковної діяльності, православна місія і її центральне керівництво в Одесі активно займалися питаннями організаційно-технічного характеру, архітектурно-будівельними та господарськими проблемами. Листування з урядовими і фінансовими установами, господарськими та приватними фірмами і підприємствами тощо, потребувало часу і копіткої праці. Часто задля прискорення вирішення питань підключався власний авторитет керівника Місії. Особливо цей фактор був дієвим тоді, коли з осені 1942 р. РПМ очолив митрополит Віссаріон.

У справах фонду Румунської православної місії у Держархіві Одеської області знаходимо великий і різноманітний масив документів про організацію реставраційних та будівельних робіт на православних культових об'єктах міста. 16 березня 1943 р. за № 3770 керівництвом РПМ було прийнято рішення задовольнити прохання голови Ради (комітету) з опіки престарілих і овдовілих представників кліру м. Одеси протоієрея о. Федора Петрова, надати грошову допомогу. Підтвердженням факту виділення 2000 РККС на реконструкцію церкви на території однойменного притулку є квитанція від 12 квітня 1943 р.²⁶⁶.

Водночас румунська влада ставила за мету відновити знищений у 1936 році більшовиками Спасо-Преображенський кафедральний собор. Для реалізації цього проекту губернатором Трансністрії професором Г. Алексяну навіть було оголошено конкурс серед архітекторів Румунії. У часописі "Одесса", в одному з травневих випусків 1942 року було поміщено статтю, в якій йшлося про те, що міський примар Герман Пинтя, намагаючись відновити історичну справедливість, пропонував розібрати будівлю школи № 121, яка була збудована з каменю знищеного Кафедрального собору та повернути його людям і Церкві. "Церква Христова не може бути знищеною, –

²⁶⁶ Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 05.06.–06.10.1943. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. Арк. 6 (рум. мов.).

писала газета, – а шкільна справа не постраждає якщо будівля буде передана під Божий дім”²⁶⁷.

Однак, за перший рік свого існування у Трансністрії Місія не змогла реалізувати покладених на неї румунською патріархією надій. Таку думку через місяць після приїзду до Одеси висловив новопризначений шеф місії митрополит Віссаріон у рапорті № 1 від 5 січня 1943 р. Румунський дослідник А.-Н. Петку наводить цей документ, в якому Віссаріон зазначає:

*“Як і раніше не знайшли жодної придатної квартири для бюро Місії і її керівництва, вся нерухомість, навіть і церковна, була у зруйнованому стані як після війни. Все таки можна було децю своєчасно відбудувати, зважуючи на схильність місцевого керівництва та наявність матеріальних засобів щедро виділених ним...”*²⁶⁸.

Значні зрушення в організації Місією відбудови храмів почалися саме з призначенням митрополита Віссаріона. Були підібрані і протягом двох місяців відремонтовані будівлі під канцелярію РПМ, місця для проживання функціонерів, духовно-культурний осередок для священників, а з часом, і митрополича резиденція. За сприяння інвентарної дирекції Одеської примарії було повністю облаштовано резиденцію і бюро Місії меблями та усім необхідним із залишків квартир, зруйнованих війною.

За його наглядом відбувалась організація, реконструкція і відкриття соборів, церков, типографії та інших об'єктів культурно-господарської інфраструктури. Невпинно здійснювався розподіл фінансування, пошук грошей на реставраційні роботи і контроль за їх використанням. 10 червня 1943 р. митрополит Віссаріон надіслав листа до Комітету з відбудовування церкви Св. Марії Матері Божої, майбутнього кафедрального собору

²⁶⁷ Одесса. 1942. 16 мая.

²⁶⁸ Petcu A.-N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. *Studii și materiale de istorie contemporană*, Inst. De istorie “Nicolae Iorga”, Serie nouă, vol. 1. 2002. P. 292.

(на вул. Короля Михая *, 70) в якому повідомляв про те, що для цієї справи уряд Трансністрії відкрив рахунок на суму понад 336 тис. RKKS. Задля реставрації храму, на закупівлю необхідних будівельних матеріалів і оплати праці працівникам та будівельникам було виділено аванс 25 тис. RKKS від 21 квітня того ж року і в сумі 30 тис. RKKS від 8 червня. Разом – 55 тис. RKKS ²⁶⁹.

Шеф Місії безпосередньо сам піклувався про закупку, забезпечення та постачання будівельних матеріалів, які направлялися для ремонту об'єктів культу. Для швидшого просування справи митрополит Віссаріон часто використовував свій впливовий авторитет духовного пастиря регіону. Він активно втручався у хід справ. Так, 1 липня 1943 р. написав листа на ім'я генерала Н. фон Берга в якому говорилося:

“Пане генерале фон Берг Н., інспектор з економічних питань нашої Місії направляєтсья нами на цегельну фабрику № 3, що знаходиться на вул. Лагерній 5, для замовлення 20000 шт. цегли, необхідної для відбудови Успенської церкви в Одесі, майбутнього кафедрального собору”²⁷⁰.

Через кілька днів на рахунок фабрики було перераховано 3 тис. марок²⁷¹.

Не лишалися поза увагою Місії питання заключення контрактів на ремонт та будівництво об'єктів культу, а також і оплати праці будівельників та будівельних організацій. У цьому сенсі, розуміючи необхідність проведення широкої християнської пропаганди, Місія в першу чергу організувала ремонт канцелярії і типографії. Про що було укладено контракт з приватною

* зараз вул. Преображенська.

²⁶⁹ Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 05.06.–06.10.1943. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. Арк. 3 (рум. мов.).

²⁷⁰ Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 05.06.–06.10.1943. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. Арк. 74 (рум. мов.).

²⁷¹ Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 05.06.–06.10.1943. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. Арк. 72–73 (рум. мов.).

конторою “Рембуд”. На виконання робіт відповідно актів РПМ регулярно відраховувала певні суми грошей. Так, лише у червні 1943 р. було перераховано 14815 РККС. Загальна ж сума асигнувань виділених на ремонт типографії (по Олександрівському проспекту, 6) становила біля 100 тис. РККС²⁷².

Часто відновлення того чи іншого храму підносилося в румунсько- і російськомовній пресі як здобуток румунської зброї, яка зробила можливим повернення християнських традицій на ці землі. Опублікована у газеті “Молва” стаття розповідала про те, що найближчим часом при Одеському училищі мореплавання (на вул. Канатній) буде відкрито церкву Миколи Чудотворця, на ремонт якої міським головою було виділено 2 тис. марок. Настоятелем цієї церкви церковне керівництво призначило протоієрея о. Миколая Добровольського, законничителя училища. Наведений цей та інші чисельні факти стали можливими, – цілеспрямовано підкреслювалося газетою, – завдяки “румунським воїнам-хрестоносцям, які принесли позбавлення від більшовицького ярма і тому повсюди стали відкриватися храми”²⁷³.

У процесі відновлення діяльності храмів значні труднощі, що були викликані обставинами воєнного часу та пов’язаними з цим подіями, ставали на перешкоді Місії і зацікавлених у відродженні християнських традицій православних парафіян. З одного боку, досить ймовірними були шанси на відновлення божих храмів, які було закрито, але не зруйновано. Мали своє майбутнє й ті церкви, які було піддано частковій руйнації атеїстами (лише бані та дзвіниці), а нижня частина храмів використовувалась під господарські чи культурні потреби. Проте велику частку культових споруд становили й ті, які вщент було знищено за радянського богоборництва. Відбудова їх займала багато часу, зусиль та тяжкої праці. Непоодинокими були випадки, коли у пресі друкувалися звернення православ-

²⁷² Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 05.06.–06.10.1943. ДАОО. Ф. Р-2270 сч. Оп. 1с. Спр. 12. Арк. 161, 175–175 зв. (рум. мов.).

²⁷³ *Молва*. 1942. 3 декаб.

них містян про їхній обов'язок відновити той чи інший храм – церкву, каплицю чи молитовний дім. Так, знаходимо на сторінках “Молвы”, “Одессы”, “Буга” та інших газет замітки про хід відбудови церков в Одесі: Миколи Чудотворця, Святої Покрови на Олександрівському проспекті, Різдва Богородиці і старообрядницького храму Покрови Пресвятої Богородиці, Святої Марії Магдалини²⁷⁴. Зазвичай румунська влада використовувала такі приклади позитивних зрушень з пропагандистською метою. На весні 1942 року, писала “Одесса”:

“У столиці Трансністрії вже відкрито 18 церков і ще 3 були готові до освячення. Відновлення закритих, пограбованих і зруйнованих більшовиками одеських церков стало можливим у наслідок роботи, яку проводить Православна Місія в Одесі”²⁷⁵.

Паралельно з церквами, молитовними будинками та іншими культовими спорудами почали відбудовуватись і функціонувати монастирські осередки Одеси. У перший рік діяльності Місії були відкриті монастирі Св. Пантелеймона і Св. Марії Магдалини), Св. Михаїла Архангела та Св. Успіння Пресвятої Богородиці, що на Великому Фонтані (в околицях Одеси). Найбільш організованим й доволі міцним духовним і господарським соціумом був монастир Св. Марії Магдалини в Одесі. Настоятелькою монастиря була Букач Анатолія, а духівником монахинь був ієромонах Інокентій. У цій обителі жило біля 40 черниць²⁷⁶.

Митрополит Віссаріон особисто приділяв увагу монастирям і їх діяльності з першого дня свого призначення на митрополитчу кафедру. 6 грудня 1943 р. у супроводі архімандрита Антіма Ніки він відвідав монастирі м. Одеси – Андріївський і Пантелеймонівський²⁷⁷. Останній, завдячуючи

²⁷⁴ Молва. 1942. 2, 3, 5, 18 декаб.; 1943. 9 янв.; Одесса. 1942. 8, 10 мая, 3 июля; Буг. 1943, 7 июля.

²⁷⁵ Одесса. 1942. 8 мая.

²⁷⁶ Transnistria creștina. București. 1943. Nr. 8. P. 26.

²⁷⁷ Молва. 1942. 15 декаб.

широкій підтримці православного населення та Одеського муніципалітету, почав відновлюватися з грудня 1941 р. з відбудови нижнього храму. А вже на Різдво Христове було перше його освячення. Після 20-ти річної перерви знову під склепіннями засяяли свічки і лампади, пролунали відверті молитви віруючих. Каплиця з кожним днем збагачувалась іконами, церковним начинням. У лютому 1942 р. було закінчено будівництво тимчасового іконостасу, а 1 березня – відбулося друге освячення каплиці як храму Божого²⁷⁸. За свідченням очевидців, освячення відбувалося у переповненому людьми храмі, коридорах і на подвір'ї. У соборному служінні з місцевим духовенством урочистий обряд проводив благочинний м. Одеси протоієрей Андрій Ніков.

Останнім завершальним і, зазвичай традиційним, елементом відбудовчого та реставраційного процесу храмів та монастирів у провінції були трудомістки і коштовні розписи внутрішніх церковних стін, склепінь, олтарів тощо. З одного боку, така робота займала багато часу, з іншого – потребувала значної кількості висококваліфікованих малярів, іконописців і художників. Відрадным фактом було те, що переважна більшість висококваліфікованих фахівців-реставраторів були місцевого походження. Так, проєкт розпису церкви Св. Марії Магдалини та іконостасу в ній запропонував відомий художник Маняр, який намагався відтворити в одеському храмі образ внутрішнього убранства, взявши за основу зразки розписів петербурзького храму “Спас на крові”²⁷⁹.

Весною й літом 1942 р. бригада одеських художників (Бажій, Синицький, Шелюга та ін.) під керівництвом Соколовського працювала над реставрацією храмів і в інших містечках Одещини: Ананьєві, Гросуловці (зараз – Велика Михайлівка Одеської обл.) та Северинівці).

З перших місяців діяльності і до свого завершення Місія намагалася вирішити проблеми пов'язані із забезпеченням

²⁷⁸ Одесса. 1942. 14 апреля.

²⁷⁹ Буг. 1943. 7 июля.

церковнопарафіяльних потреб в іконах, олтарях, свічках і книгах, святих писаннях. Для цього, за свідченням архімандрита Антіма Ніки, Місія намагалася відкрити майстерні з виробництва церковного начиння, магазини церковних товарів та свічкові фабрики. На конгресі, який відбувся у Одесі 24–25 березня 1942 р., поміж іншими злободенними церковними проблемами, розглядалися й питання відкриття фабрики свічок в Одесі²⁸⁰. За два місяці потому, на 1-му з'їзді благочинних Трансністрії ця проблема також перебувала у колі перспективних справ як і організація майстерні та магазину з продажу ікон, священницького вбрання, церковного й євхаристичного посуду²⁸¹.

У травні 1942 р., враховуючи гостру потребу церков Трансністрії у хоругвах, хрестах, іконах та інших речей, необхідних для проведення богослужінь, Спілка одеських художників спочатку вирішила виготовити кілька пробних зразків і лише потім перейти до їхнього масового випуску²⁸².

Підтримуючи ініціативу протоієрея Тульчинського повіту про заснування філій-лавок в кожному місті повіту, які будуть займатися реалізацією свічок і церковних речей для віруючих та церков, митрополит Віссаріон 26 липня 1943 р. надіслав листа адресованого для усіх священників, в якому за рахунок фонду протоієрейств радив утворити сховища церковних товарів²⁸³. Для цього, потрібно було встановити контакт з адміністрацією свічкової фабрики і ательє церковних товарів в Одесі та в провінції, задля поставки товарів, в яких відчувалася велика потреба. “Цим буде покладено край спекуляції, яка здійснюється церковними товарами” – підсумовувалося у документі.

²⁸⁰ Одесса. 1942. 24 марта.

²⁸¹ Одесса. 1942. 12 мая.

²⁸² Одесса. 1942. 17 мая.

²⁸³ Циркуляры церковной миссии, списки служителей культа и переписка с районными организациями по вопросам ведения религиозной пропаганды среди населения. 1943 р. ДАМО. Ф. Р-2704. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 52 (рум. мов.).

У серпні 1943 р. газета “Буг” повідомляла, що в Одесі, на вул. Привозній, 18 відкрито магазин церковного начиння. Там продавалися ікони відомих одеських іконописців Максименка, Міхеєва, Гулинського та інших. “На полицках, – писалося в замітці, – старовинні церковні книги, збірки богословського характеру, старообрядницькі образи стародубського та строгановського письма, які не потускніли від часу і відрізнялися вишуканістю і натхненністю ликів”²⁸⁴.

Наприкінці 1943 року в Одесі функціонувало 29 відреставрованих церков. У межах губернаторства Трансністрія їх чисельність становила 474 і ще 118 церков були у стадії ремонту, 41 будувалась, а 258 ще залишалися у зруйнованому стані. Діяло також ще 119 молитовних будинків, 16 – знаходились у процесі будівництва²⁸⁵.

Вважаємо за важливе зазначити, що майже такою ж залишалася ситуація з поверненням радянської влади, вже після відступу румунської адміністрації з Одеси. На 25 липня 1944 р. в межах 6 районів міста існувало 23 діючих церкви, два монастиря – чоловічий, з п’ятьма монахами, і жіночий, в якому проживало 75 черниць. Усі культові споруди були патріаршої орієнтації, оскільки обновленських і автокефальних парафій в Одесі не було жодної.

Ситуацію відповідно до районів міста подаємо в підготовленій нами *Таблиці 3.1*²⁸⁶. Цікаво, що лише три церкви, хоч і уціліли, однак були недіючими, а використовувались для господарських та культурних потреб. Інші були відбудовані за румунської окупації.

²⁸⁴ Буг. 1943. 31 авг.

²⁸⁵ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei. P. 119.

²⁸⁶ Сведения о состоянии церквей и молитвенных домов в г. Одессе и Одесской области. 25 июля 1944 г. ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8–9.

Таблиця 3.1

**Відомості
про діючі культові споруди і монастирі РПЦ
(патріаршої орієнтації) по районах міста Одеси
(на 25 липня 1944 р.)**

№	Райони міста	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючі монастирі та кількість монахів чи монахинь		Недіючі церкви (зайняті для господарських та культурних потреб)
			чол.	жін.	
1.	Сталінський	2	–	1/76	1
2.	Кагановичський	6	1/5	–	–
3.	Іллічівський	7	–	–	–
4.	Ворошиловський	3	–	–	1
5.	Ленінський	5	–	–	–
6.	Водно-транспортний	–	–	–	1
	Разом в Одесі	23	1/5	1/76	3

За нашими підрахунками в місті на 1 січня 1945 р. було зареєстровано 22 релігійні громади при соборах та парафіяльних церквах²⁸⁷. Відновили свою релігійно-духовну діяльність культові споруди чи не в усіх районах міста. Собори та церкви були майже повністю укомплектовані служителями культу, різного чину представниками кліру. На 22 православних храми приходилося 64 представника кліру, з них протоієреїв було – 13, священників – 18, дияконів – 10, протодияконів – 2, псаломщиків – 18 та інших. Управляючим Одеської єпархії був Сергій, єпископ Кіровоградський, а в Одеському міському окрузі – благочинний священник Шокотько В. В.

²⁸⁷ Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. Центральный державный архив вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15–17.

Отже, узагальнюючи можна зробити висновок, який полягає у наступному: у розпал війни релігійно-спрямоване населення міста й передмістя знайшло в собі духовні сили і зробило значні фінансові та матеріальні пожертвування на відродження божих храмів – соборів, церков, монастирів зруйнованих радянськими богоборцями та під час воєнних дій. Православна місія в Одесі, переслідуючи свою румунізаторську мету, сприяла відродженню християнської віри, робила певний позитивний крок до надання людям права на реалізацію їхнього релігійного волевиявлення. Якщо на момент прибуття до Одеси румунських архієреїв і священнослужителів-місіонерів існувала лише одна діюча церква, то після двох років діяльності РПМ було реставровано, відбудовано і відкрито понад двох десятків християнських культових споруд.

3.3. Одеса в контексті молитовно-канонічного спілкування православних архієреїв і Церков

Українське суспільство нещодавно, на тлі історії з отриманням Томосу, вже відчуло на власному досвіді наскільки важливим є налагодження контактів поміж екзархатами закордонних та українських православних церков. Позаяк, міжцерковне спілкування продиктоване часом й інтересами самих релігійних громад України та, власне, в неостанню чергу свідомими представниками українського суспільства загалом.

Історичний досвід міжконфесійних контактів недавнього минулого може відіграти позитивну роль у цьому процесі, а прикладом може послужити низка документів окупаційного походження, які зберігаються частково-сегментарно

у Державному архіві Одеської області (ДАОО)* і цілком у повному обсязі в Національному архіві Румунії (NAR) (м. Бухарест)**. Ці, мало знані серед досвідчених дослідників, матеріали, акти й кореспонденція, написані як румунською, так і російською мовами, несуть значне смислове навантаження і є презентаивно-інформативним епістолярним джерелом для розуміння основних чинників та напрямків міжцерковних відносин РумПЦ та українських православних церков саме під час окупації України. Деяким аспектам ідеології взаєморозуміння між церквами, співпраця, архіпастирське спілкування як малознаним проблемам й приділимо нашу увагу у цьому підрозділі, що певною мірою змінить наше сприйняття різних, зокрема й екуменічних процесів, що відбувалися в роки Другої світової війни.

Контакти українських пастирів, враховуючи українофобські настрої правлячої верхівки Румунії і деяких архієреїв Румунської ПЦ, хоч і були малопримітними й паростковими, проте все ж таки були і цього факту не можна заперечити. Відтак, це й поставило перед нами задачу запропонувати невеличкий нарис.

Особливо активно постали зрушення в цій царині за митрополита Віссаріона (Пуя), який, як зазначалося вище з осені 1942-го і упродовж 1943 р. очолював Румунську православну місію. Через певну прихильність Віссаріона до давніх традицій православ'я на Дніпровських пагорбах, здобутих під час навчання в Київській духовній академії на початку ХХ ст., порозуміння й контакту з румунським митрополитом шукали як прихильники РПЦ тихонівської орієнтації, так і архієреї українських церков – УПЦ (Автономної) та УПЦ (Автокефальної). Так, архієпископ Миколаївський і Єлисаветградський УПЦ (Автокефальної) Михаїл (Хороший) шукав зустрічі з митрополитом Віссаріоном у його резиденції в Одесі. Наголошуючи на своїх

* У Держархіві Одеської області, це фонд “Румунська православна місія в Трансністрії” (Ф. Р-2270. 1942–1943 рр.).

** У Національному архіві Румунії (NAR) (м. Бухарест) – це фонд “Митрополит Віссаріон. Румунська православна місія в Трансністрії за 1943 р.”.

стараннях до єднанні Церкви, він кількаразово передавав листи через румунську комендатуру в Миколаєві, проте, даремно. Оскільки життя висувало низку дуже гострих загальноцерковних питань, повз яких, на думку архієпископа Михаїла, пройти було неможливо, останній, сподіваючись на взаємодопомогу, шукав безпосереднього контакту, так би мовити віч-навч, з очільниками румунської церкви неодноразово. У особистому листі митрополиту Віссаріону архієпископ писав:

“Ці питання не можуть не цікавити усі Православні церкви, у тому числі й румунську. Окрім того, церкви в Україні потребують самого необхідного. Трапляється так, що відкривається парафія, а священник навіть епитрахиль немає. Тут же (на Миколаївщині – авт.) нічого дістати неможливо!”²⁸⁸.*

Із не дуже просторого епістолярного тексту, стає зрозумілим, що кількома місяцями раніше керівництвом РПМ за сприяння митрополита Віссаріона вже надавалася допомога парафіям підвладної архієпископу Михаїлу єпархії різноманітними культовими предметами, церковними речами, ритуальним посудом тощо, необхідними для відродження православ'я в українських землях, які перебували під німецькою окупацією. Між іншим, архієпископ Михаїл принагідно щиро дякував шефа румунського духовного представництва в Одесі за направлені до його єпархії антимінси**.

Голова собору єпископів Української Православної Церкви архієпископ Херсонський і Миколаївський Антоній (Марценко)

* Епитрахиль (епітрахиль, епітрахіль) – іноді називають попінкою, те, що навколо шиї. Елемент священницького та єпископського богослужбового облачення (вбрання) без якого він не має права здійснювати богослужіння у храмі.

²⁸⁸ Національний архів Румунії (далі – НАР). Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 63.

** дуже необхідна для служіння святих Літургій, без антимінса не може відбуватися св. Літургія таїнства Євхаристії. Антимінс – посвячена, прямокутної форми шовкова (або льняна) хустина із зашитими в неї частинками мощів святих.

з окупованого німцями Миколаєва, 21 червня 1943 р., надіслав листа шефу РПМ в Одесі з власною фотокарткою у подарунок, на звороті оригіналу якої читаємо наступні, вельми каліграфічним почерком виписані слова:

“Его Високопреосвященству, Високопреосвященному митрополиту Виссаріону на молитв.[енную] память с братською любовію, архієп. Антоній”²⁸⁹.

У листі архіпастир Антоній висловлював свою неприховану радість з приводу того, що митрополит Віссаріон здійснює пастирське управління у рідному йому краї, а також виказуючи бажання особисто привітати митрополита безпосередньо в Одесі, люб'язно просив сприяти його приїзду до столиці Трансністрії на два дні.

Трохи згодом, 19 серпня 1943 р., перебуваючи вже в Одесі, архієпископ Антоній, посилаючись на 34-е апостольське правило, звернувся з листом до патріарха Румунії Никодима. Як найстаріший за хіротонією з усіх православних єпископів в Україні, й очоливши за згоди райхскомісара України після вбивства екзарха УПЦ митрополита Алексія (Громадського) церковне життя Автономної Православної церкви в Україні, Антоній намагався за сприяння румунської патріархії та румунського уряду вплинути на їхніх союзників – німецьку окупаційну владу, з приводу надання можливості скликання Собору Єпископів. Раніше єпископ неодноразово робив спроби вирішити це питання, безпосередньо відїжджаючи до райхскомісаріату, який перебував у м. Рівному. Проте кількогадинні розмови з саме на цю тему з начальником канцелярії райхскомісаріату Нестлером ні до чого не призвели. Відтак, єпископ змушений був активізувати свою роботу у напрямку румунсько-українських міжцерковних стосунків, чим, власне, й пояснюється сам факт листування та висловлені в епістоляріях думки. Зокрема зазначав архієпископ:

²⁸⁹ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 26–28.

“Виходячи з крайньої необхідності скликання Собору Єпископів, з метою організації активної планомирної боротьби з більшовизмом і іншими церковними язвами нашого часу, я смиренно й наполегливо прошу Ваше Блаженство, як верховного представника братської Православної Румунської Церкви, допомогти нашому горю і увійти з клопотанням про це, за посередництва Вашого високого Уряду перед Вождем Германського Народу – про надання нам (Автономній Православній Церкві в Україні), за можливості у найближчий час, зібрати Собор Єпископів для організації нашої церковної роботи”²⁹⁰.

Джерельною рідкістю є автобіографічна інформація архієпископа Антонія про його пастирське служіння*, на чому також вважаємо за необхідне зупинитися. Вочевидь, супроводжуючи зазначений лист інформацією про себе, яка була викладена на п'яти сторінках друкованого тексту, архієпископ прагнув докладно презентувати румунському церковному керівництву свою власну духовну персону. Особливу археографічну цінність для релігієзнавців-істориків становлять, не стільки його автобіографічні данні, безпосередньо надані з самих рук архієрея, як важливий аналіз церковного життя в Україні в умовах радянсько-німецької війни, зроблений безпосередньо самим архіпастирем. У переддень тих жахливих подій початку війни, а саме 23 березня 1941 р., завдячуючи прихильності, яка відчувалася ще за навчання в Петроградській духовній академії з боку митрополита Московського Сергія (Страгородського),

²⁹⁰ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 29–30.

* Антоній Марценко (1887–1952?) український релігійний діяч. Був ректором Волинської духовної семінарії на початку 20-х рр. ХХ ст., тобто під Польщею. Єпископ Польської автокефальної православної церкви – Кременецький, потім Люблінський вікарний єпископ. В роки радянсько-німецької війни – архієпископ УПЦ (Автономної). Після завершення війни виїхав до Румунії, згодом у 1946 р. перейшов під Московський патріархат і навіть очолював катедри: Орловську, Тульську та Білівську. За сфабрикованою справою був зарештований, загинув у ГУЛАГу в грудні 1954 р.

єпископа Камінь-Коширського й вікарія Поліської єпархії Антонія, було висвячено в сан архієпископа.

По окупації німцями української території Собором Єпископів Української Церкви того ж року він був призначений архієпископом Херсонським, куди й прибув у листопаді 1942 р. Повертаючись до роздумів архієпископа, викладених у листі до румунського митрополита, спробуємо виділити основні моменти в організації церковного життя в Україні й на півдні, зокрема на Херсонщині. Складне становище у підпорядкованій йому єпархії єпископ пов'язував з “дезорганізацією церковного життя викликаного шкідливою діяльністю самосв'ятів-автокефалістів”, які, на його думку, якщо й не ліквідовані остаточно, то існують “лише виключно завдяки підтримці німецьких цивільних властей, хоча увесь народ і духівництво твердо тримається православ'я і налаштований проти самосв'ятів, які мають за єпископа одруженого Михаїла (Хорошого), двоєженців та троєженців тощо”²⁹¹.

Порівнюючи церковне життя за різних історичних періодів – у дореволюційний, підатеїстичний довоєнний і в умовах воєнного часу, архієпископ Антоній із задоволенням констатував, що “це життя тепер пробуджується и рухається вперед значними темпами; більшовизм не зміг знищити коренів релігії – самої віри в народі, і після страшного духовного голоду й терору, народ сам відкриває свої храми і організовує своє церковне життя”. Попри відсутність шкіл і уроків з “Закону Божого” навіть молодь потрохи знайомиться з церковним життям.

Як прихильник моноцерковності під омофором канонічної ПЦ, архієпископ Антоній у своєму зверненні до румунського митрополита Віссаріона виявив невдоволення розколом в Церкві від 1921 року, що призвело до появи “липківщини”, “обновленства” тощо. “Якби німецькою цивільною владою, – зазначав архієрей, – було надано в Україні свободу релігійної совісті для усього народу, то “самосв'ятство” як болісний налив лопнув би сам по собі і об'єднання церкви відбулося б

²⁹¹ НАР. Ф. “Віссаріон Пуя”. Спр. 15. Арк. 33.

механічно, оскільки народ проявляє тяжіння до канонічної церкви й інстинктом відчуває де істина”.

У питаннях організації церковного життя і культу архієпископ, як і більшість його прихильників-ієрархів, стояв на платформі Московського Помісного собору 1917 р., вважаючи його діючим станом на 1943 рік. Церковний очільник не відкидав необхідності проведення реформ у житті Церкви, хоча й наголошував на тому, що реформи необхідно робити “пристосовуючи їх до психології, історії і побутових потреб українського народу, водночас без українізації богослужіння, якого народ не бажає і не розуміє, як прояв грубого раціоналізму в Церкві”.

Не тільки українофобські погляди були характерними для прихильника московського сергіанства. Попри те, що архієпископ Антоній після поразки “білого руху” * з серпня 1922 р. перебрався до Польщі, а з 25 лютого 1923 р. був хіротонізований в чин єпископа Люблінського, вікарія Варшавської єпархії і мешкав там упродовж 20 років, він вкрай негативно ставився до католицизму і не вірив у його роль в російському суспільстві. У листі до митрополита Віссаріона, називаючи католицизм “церковним інтернаціоналом”, зорганізованим на бюрократичній основі, він висловлював думку про те, що “православ’я, як вселенська істина, врешті-решт, отримає перемогу над католицизмом і примусить його переглянути свої догмати” ²⁹².

Маючи надію на підтримку Румунською патріархією українських церковних справ в німецькій окупаційній зоні, голова Собору єпископів Православної Української Церкви архієпископ Антоній вихваляв румунську владу в Трансністрії, де православ’я відроджувалося завдяки “мудрому правлінню”

* За словами архієпископа Антонія (Марценко), після евакуації армії генерала Врангеля з Криму, він задовольняв духовні потреби, будучи головним священником армії за кордоном в м. Галіполі (зараз – м. Галіболу, Туреччина). У 1921 р. перебрався до Сербії, брав участь у “Всеzagраничному русском церковном соборі”.

²⁹² НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 35.

митрополита Віссаріона. До того ж на Румунську церкву він покладав велику надію – вона мала стати “головним натхненником духовного відродження”.

Враховуючи воєнний час, що ускладнював роботу окупаційної пошти, відповідь архієпископу Антонію від Віссаріона все ж не забарилася. Вже 7 вересня 1943 р. митрополит з Одеси інформував українського архіпастиря про результати перемовин з румунським патріархом Никодимом. Лист-відповідь написаний у стриманому, цілком дипломатичному дусі, але глибоко пронизаний християнською любов'ю та смиренністю²⁹³. У ньому йшлося про те, що митрополит Віссаріон доніс до патріарха Никодима проблеми Української церкви спершу у письмовій формі, а згодом, усно в Нямецькому монастирі. Взявши до відома стан справ у єпархіях України, патріарх Никодим виявив бажання прийти на допомогу українській ієрархії. З цією метою румунський екзарх пообіцяв зібрати Священний Синод для того, щоби в'яснити, що саме можливо зробити задля надання підтримки. Щоправда, митрополит Віссаріон зазначив, що разом з тим, його блаженство патріарх Никодим має з'ясувати думку верховної влади Румунії. Загалом, румунська церковна влада, в особі патріарха, спершу вважала необхідним попередньо провести письмові консультації шляхом листування з нагальних питань між українськими й румунськими ієрархами. Передбачалася навіть участь у перемовинах і представників Константинопольської патріархії. З цією метою, як інформував архієпископа Антонія митрополит Віссаріон, планувалася їхня спільна поїздка до Києва, за умови, що німецьке командування надасть на те згоду.

Водночас, активізація листування між Румунською православною місією й українськими архієреями в різних окупаційних зонах, пояснюється також намаганнями румунів відродити монастирське життя в окупованих ними землях. Голова місії митрополит Віссаріон, дбаючи про відродження

²⁹³ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 41–41 зв.

чернечих подвір'їв у межах його пастирського окормління, й безпосередньо в столиці Трансністрії – Одесі, у своєму листуванні до ієрархів православних церков неодноразово звертався з проханням про надіслання монахів до одеських монастирів. Про цей аспект спілкування архієреїв православних церков йтиметься у окремому підрозділі далі.

Отож, контакти румунських та українських архіпастирів (передовсім саме Автономної УПЦ) були доволі тісними і характеризувалися надіями з боку українських церковних діячів на підтримку патріархії Румунії у напрямку інституційного процесу в українському православ'ї на контрольованих німцями українських землях, і, відповідно, румунської церковної ієрархії в особі митрополита Віссаріона, у напрямку поширення процесу християнізації та румунізації населення на Одещині, так і на решті теренів між Дністром і Південним Бугом.

3.4. Християнська добродійність православного кліру і мирян Одеси в період окупації

Упродовж тисячолітньої історії благодійність була однією з наріжних основ ствердження віри Христової. Сьогодні, в незалежній Україні вивчення досвіду добродійних проявів духовенства й православних мирян спрямованих на допомогу ближньому є не тільки науково актуальним, а й конче необхідним прагматичним чинником, який має роздержавити соціум, розкрити його внутрішні, духовні основи, сприяти становленню громадянського суспільства. “Церква, – як зауважував архієпископ Євстратій (Зоря), має дати суспільству більше ніж проповідь”²⁹⁴.

²⁹⁴ Ярошенко С. Суспільно-політична стабільність неможлива без врахування міжконфесійного та міжетнічного факторів. *Дзеркало тижня*. 2001. № 17(341). 28 квіт. – 4 трав.

У сучасній історіографії різноманітні прояви доброчинності в роки Другої світової війни досліджували українські²⁹⁵ та російські²⁹⁶ історики, а також і представники конфесій²⁹⁷. Проте, прискіпливий аналіз літератури свідчить здебільшого про актуалізацію проблематики щодо патріотичної діяльності РПЦ і, навпаки, про відсутність праць, присвячених благодійним вчинкам християн Півдня України, Одещини зокрема, які перебували у підрумунській зоні окупації. Власне, на цій темі й зацентруємось у запропонованому сюжеті.

У результаті заходів сталінського уряду СРСР, республіканських і обласних державних та партійних органів продовж літа – осені 1941 р. з Півдня України в радянський тил на схід країни були поспіхом евакуйовані основні промислові й оборонні об'єкти, обладнання заводів і фабрик, транспорт, сільськогосподарська техніка й реманент, велика рогата худоба, хліб, продукти харчування

²⁹⁵ Лисенко О. Є. Діяльність духовенства та релігійних громад України по зміцненню обороноздатності СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. праць / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Вип. 2. Київ, 1998. С. 120–148; Його ж. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : НАН України, Ін-т історії, 1998. 403 с.; Поїздник І. І. Місіонерська праця греко-католицького та римо-католицького духовенства на Півдні України в 40-х рр. ХХ ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квіт. 2009 р., м. Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : ВМВ, 2009. С. 260–265.

²⁹⁶ Новиков А. А., Зубков Н. И. Патриотизм Русской православной церкви в годы Великой Отечественной войны. *Россия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* : междунар. науч.-практ. конф., 6 апр. 1995 г. : сб. труд. Санкт-Петербург : ПВУРЕ, 1995. С. 156–159; Одинцов М. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945). *Отечественные архивы* (Москва). 1995. № 3. С. 41–70 та інші.

²⁹⁷ Серафима, игуменя. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. Київ : Киевская Митрополия УПЦ : “Друк”, 2006. 360 с.

та інше *. Цивільне населення (близько 2 млн 250 тис. осіб²⁹⁸), яке лишилося на окупованій ворогом території, по суті, було кинуте владою Й. Сталіна напризволяще.

Зі встановленням румунської адміністрації в Трансністрії і початком економічної експлуатації виробничого та людського потенціалу краю їхнє становище ще значніше погіршилося. З територій між Південним Бугом і Дністром через Одеський порт і залізницю “викачували” матеріальні цінності й продовольство, об’єми яких були вражаючими: до липня 1942 р. з Одеси до Румунії було відправлено біля 4 тис. вагонів з “трофейним” майном. Накази і постанови адміністрації губернаторства ** стосовно трудової повинності, обкладання сільського населення різноманітними податками, поставками продуктів харчування та речей для румунської армії лягали тяжким пресом на плечі нещасних людей, приводили до “неспроможності населення забезпечити себе харчуванням” й їхнє існування гарантувалося на перших порах переважно “за рахунок продажу особистих речей”²⁹⁹.

* Лише Чорноморський транспортний флот вивіз через Одеський порт понад 200 тис. т вантажів, з них – понад 45 тис. т промислових товарів, біля 40 тис. т збіжжя. З Миколаївщини і Херсонщини через Дніпро було вивезено біля 50 тис. т вантажів, 25 тис. голів худоби тощо (див.: Вольський С. А. Величний подвиг. Київ, 1967. С. 127; Михайлуца Н. И. Население Юга Украины фронта и фронтовикам. Одесса [Б.и.], 2005. С. 54–55).

²⁹⁸ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944. *Український історик* (Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен). 1987. Рік XXIV. Ч. 1–4(93–96). С. 83.

** З 26 листопада 1941 р. для всіх мешканців “Трансністрії” впроваджувалась обов’язкова трудова повинність; 14 березня 1942 р. наказом № 55 “трудова громада” обкладалися обов’язковими поставками сільськогосподарської продукції (м’яса, яєць, молока, бринзи, вовни, меду тощо); постановою № 1881 обмежувалося розмелювання зернових (пшениці, кукурудзи та жита); наказом № 88 від 24 вересня 1942 р. в якості воєнної контрибуції для румунських солдат населення зобов’язувалося поставляти теплі речі та інше (див.: ДАОО. Ф. Р-2353. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 23; Спр. 3. Арк. 12; Молва. 1942. 25 декаб.; ДАМО. Ф. Р-1028. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 13).

²⁹⁹ ДАОО. Ф. П-13. Спр. 156. Газета “Молва”. 1942. 1 декаб.

Соціально-економічним проблемам і стратегіям виживання в роки окупації, зокрема, цікаву дисертаційну роботу присвятив молодий одеський науковець О. Осипенко, сутність рефлексій на умови життя сільського населення й трудових громад, форми виживання підкупаційного населення були об'єктом недавнього дослідного проекту науковця³⁰⁰.

Поряд з тим, істотно відрізнялося життя румунських чиновників, місцевої інтелігенції, професури, комерсантів, торговців, працівників порту, декількох ремонтних заводів та дрібних підприємств (головним чином харчової промисловості), яких тільки в Одесі було відкрито біля 4,5 тис.³⁰¹. Буденне життя і стратегії виживання цих категорій одеських містян було доволі забезпеченими і заробітною платою, і продуктовими пайками, і спекулятивними цінами на товари першої необхідності тощо.

На фоні тогочасних соціальних реалій рельєфно вимальовуються християнські риси добродійства православних священників, побожних благодійників та установ як у місті Одесі, так в повітах Трансністрії, які поклали на себе функції влади і постали в ролі спасителів десятків тисяч людей, переважно похилого віку й дітей. Не залишалася осторонь від цієї християнської справи й Православна місія з її місіонерами, які в рамках реалізації плану відродження християнської віри й відновлення церковного життя, розгорнула благодійні акції серед нужденного населення. Особлива роль відводилася організації допомоги парафіям, православному кліру та сім'ям священнослужителів, які постраждали від більшовицького безбожництва 20-х років і сталінських репресій, а також простим вірянам, які потребували соціальної підтримки. Прикро, але бажання колишніх церковнослужителів повернутися до своїх парафій часто залишалися без позитивного рішення Місії. Так, у березні

³⁰⁰ Осипенко О. Сільське населення та "трудова громада" Півдня України в губернаторстві "Трансністрія" 1941–1944 рр.: соціально-історичний аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний морський університет; Одеса, 2018. 266 с.

³⁰¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 949. Арк. 12.

1942 р., серед 150 колишніх священників та канторів право на духовну діяльність отримали тільки 30³⁰². Більшості ж претендентів на поновлення в сані Місія відмовила. Відтак, багато священників і членів їхніх родин, натерпівшись за радянської влади, продовжували переживати соціальні та побутові труднощі й тепер.

Організовуючи церковне життя, Місія застосовувала дієві методи задля морального впливу на місцеве населення, особливо на побожну його частину, а разом з тим і на укорінення свого авторитету. З прибуттям до Одеси митрополита Віссаріона (Пуя) у грудні 1942 р. розпочинаються широкі благодійні акції серед православного населення міста та інших провінційних міст губернаторства. Одна з окупаційних газет “Молва” в той час писала: “Сильна духовна особистість митрополита Віссаріона є гарантом того, що християнське життя в Трансністрії отримає нове спрямування в дусі істинного православного благочестя”³⁰³. Центром благодійних акцій став Одеський кафедральний собор Св. Іллі. У його стінах наприкінці 1942 р. було утворено комітет, очолюваний настоятелем храму отцем Іренеєм. Упродовж листопада-грудня того ж року до комітету надійшло багато грошових та продуктових пожертв переважно від міських підприємств та установ: від дирекції трамвая – 603 марки, від тютюнової фабрики – 168 марок, канатного заводу – 42 марки, маслозаводу № 1 – 105 марок <...>. Разом понад 1200 РККС³⁰⁴.

Попри складну соціально-економічну ситуацію, в Одесі відкривалися осередки християнського милосердя, соціальні будинки, які не залишалися поза увагою Православної церкви. Так, при церкві Св. Георгія діяв безкоштовний амбулаторій і аптека, в інших 12 церквах Одеси діяли кухні для бідних³⁰⁵.

³⁰² *Transnistria creștina*. București. An. I (1942). № 1 (ianuarie–martie). P. 25 (рум. мов.).

³⁰³ ДАОО. Ф. П-13. Спр. 156. Газета “Молва”. 1942. 8 декаб.

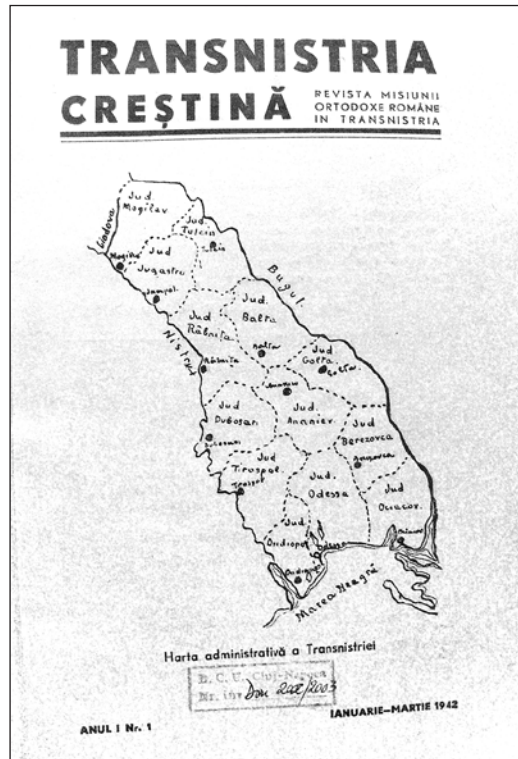
³⁰⁴ ДАОО. Ф. П-13. Спр. 156. Газета “Молва”. 1942. 8 декаб.

³⁰⁵ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941 – 29 ian. 1944. Iași, 2004. P. 118.

Населення, як тільки могло, офірувало для їдалень організованих при храмах продукти, овочі, м'ясні та ковбасні вироби. Щодня їдальня Свято-Іллінського кафедрального собору роздавала нужденним до 300 обідів. Такі акції, хоч і не були масовими, проте допомагали багатьом злиденним вижити у важкі часи. Воєнне лихоліття поставило різні категорії населення на межу життя і смерті. Навіть румунськопіддана російськомовна преса неодноразово визнавала це. Так, "Молва" 1 грудня 1942 р. писала про складні умови життя в Трансністрії, про те, що траплялися випадки голодної смерті. Трохи краще складалася ситуація у переддень та в дні проведення різноманітних церковних свят, коли офірування охоплювало значні масштаби потребуючих допомогу.

Окрім релігійно-богословських служб, у дні Різдва Христового за участі місцевого духовенства реалізовувалися культурні та благодійні програми – святкові релігійні збори, духовні концерти та Різдвяні ялинки, обіди для бідних, хворих та безпритульних тощо. За нашими підрахунками, в перший день Різдва Христового 1942 р. в 10 православних храмах Одеси передбачалося запропонувати для бідних людей 835 обідів³⁰⁶. Багато респондентів, які пережили в Одесі окупацію, у своїх спогадах дають позитивну оцінку соціальним заходам, що проводилися духівництвом.

³⁰⁶ ДАОО. Ф. П-13. Спр. 156. Газета "Молва". 1942. 24 декаб.

**Титульна сторінка журналу
"Християнська Трансністрія"**

Однак, окупаційна адміністрація за моральної підтримки верхівки Православної церкви, вбиваючи тисячі євреїв, циган і грабуючи завойовані землі, водночас намагалася проявити видимість християнської турботи про підлегле населення, підкреслити свою гуманістичну сутність. Задля цього, у благодійних акціях часто брали участь представники окупаційної влади, військові румунської армії та духовенство – місіонери й місцевий клір. Наприклад, 25 грудня 1942 р. на стадіоні в Олександрівському парку кілька тисяч дітей Одеси отримали подарунки від губернатора Трансністрії Г. Алексяну. Присутнім на цій акції був і митрополит Віссаріон. Після урочистого молебню біля 1 тис. дітей та їхніх батьків були запрошені на святковий обід, який складався з трьох страв³⁰⁷.

Благодійні акції Місія організувала також і для представників кліру та членів їхніх сімей, які постраждали від сталінського терору в 20–30-ті роки. Так, на Новорічні та Різдвяні свята 1943 р., митрополія в Одесі надала матеріальну і грошову допомогу 51 родині (108 осіб), члени яких були репресовані більшовиками³⁰⁸. Тоді ж, у Трушевському провулку було започатковано притулок для літніх священнослужителів та матінок, дружин репресованих святих отців.

Оскільки румунська влада нехтувала питаннями цілеспрямованого соціального забезпечення, то патрунування збіднілих категорій населення брали на себе громадські організації та повітові благочиння. На адресу особливо цих церковних інституцій надходив потік “прошень” та заяв від членів родин колишніх церковнослужителів, які стали жертвами сталінського богоборництва, про призначення пенсій, видачу продуктових пайок тощо. Приходські церковні ради, розглянувши заяви, попри скруту переважно все ж виносили рішення на користь прохачів. Таким чином отримала пенсію дружина священника Ново-Олексіївської церкви о. Федора,

³⁰⁷ ДАОО. Ф. П-13. Спр. 156. Газета “Молва”. 1942. 29 декаб.

³⁰⁸ Молва. 1943. 9 янв.; Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. *Studii și materiale de istorie contemporană* / [Inst. De istorie “Nicolae Iorga” ; Serie nouă]. Vol. 1. 2002. P. 293.

замученого в тюрмі у 1933 р.; було призначено постійні продуктові пайки церковним активістам похилого віку (членам хору) та іншим.

Шеф Місії митрополит Віссаріон наприкінці січня 1943 р. надіслав до підвідомчих протоієрейств у містах і сільських районах листа, в якому, між іншим, звертав увагу священників на необхідність “пробудження в пасомих добрих християнських бажань прийти на допомогу хворим, бідним, літнім, сиротам, підтримувати одне одного усіма силами, а також провести підготовчу роботу в парафіях, спрямовану на збирання коштів для ремонту старих та зруйнованих церков, щоб роботи розпочати з настанням літа”³⁰⁹.

З метою здійснення контролю за фінансами, які надходили до бухгалтерії Місії, митрополит спеціальним листом від 23 березня того ж року, вимагає терміново надіслати всі інкасовані суми, передбачені для Червоного Хреста і Ради опіки. Починаючи з 1 квітня 1943 р., будь-яка сума, що надходила з повітів до Місії мала супроводжуватися листом, де повинна була подаватися наступна вичерпна інформація: назва парафії, сума та частка відрахування: для Місії, 10% для парафіяльних потреб, Червоного Хреста, Ради опіки тощо³¹⁰.

Очевидна бідність населення в умовах війни не сприяла реалізації планів духовного керівництва Місії. За висловом священника Козловського “народ з великим сумлінням жертвує невеличку лепту на церковні потреби”. Поряд з тим у документах фондів румунських органів влади – префектур і претур, знаходимо факти про те, що місцеві окупаційні органи часом здійснювали тиск на парафіян, з метою змусити їх сплачувати гроші на побудову чи ремонт церков, можливо, й на благодійні заходи.

³⁰⁹ Переписка с церковной миссией в Транснистрии о ведении религиозной пропаганды среди населения. 1943 р. ДАМО. Ф. 2704. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 67 (рум. мов.).

³¹⁰ Переписка с церковной миссией в Транснистрии о ведении религиозной пропаганды среди населения. 1943 р. ДАМО. Ф. 2704. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 35 (рум. мов.).

Православна місія опікувалася також дитячими притулками, організованими на кошти християн Задністрянщини. При храмах створювались благодійні фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали різноманітну допомогу знедоленим війною дітям. На території церковної садиби храму Всіх Святих в Одесі було створено сирітський дитячий притулок, який став можливим з ініціативи о. Григорія Гдешинського, відомого серед віруючих та інтелігенції міста як великий священник-благодійник. Очолюваний ним притулок проіснував до самої осені 1944 року, аж доки Г. Гдешинський не був заарештований за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР і засуджений до 10 років ВТТ за те, що в якості священника, “в період окупації Одеси проводив пораженську антирадянську агітацію в церкві”³¹¹.

Улітку 1943 р. директор театру Російської драми і комедії Василь Вронський пожертвував 300 марок на користь дітей-сиріт названого притулку, за що адміністрація і сам настоятель храму о. Григорій висловили йому сердечну вдячність³¹².

Більше року існував дитячий притулок при Стурдзівській громаді. Під заступництвом Православної церкви 30 діточок перебували у будинку для сиріт на добровільні пожертви комерсантів. Згодом цей притулок був взятий під особистий патронат дружини генерального примара Одеського муніципалітету Лючії Пинті. За її розпорядженням, дитячий будинок отримував щорічно по 500 марок.

Заходи, спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених соціальних верств, переважно були поширені у містах губернаторства, ніж в його глибинці. У містах де розвивалась торгівля, кустарне, дрібне та промислове виробництво, церкві легше було отримати допомогу у вигляді коштів та продуктів харчування від громадських організацій і з різних фінансових джерел. Натомість в глибинці Трансністрії, у віддалених парафіях, через економічну експлуатацію

³¹¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25641-п. [Гдешинская М. Г., Гдешинский Г. П., Гдешинский П. Г.]. 25.10.1944 – 13.02.1945. Арк. 24.

³¹² Буг. 1943. 26 июня.

та “викачування” сировини і продуктів харчування для румунської армії, ситуація загалом відрізнялась і була критичною, тому допомоги (тим, хто потребував її) від влади чи від церковних адміністрацій не здійснювалося. Виключенням були прості парафіяльні священники, які самі ледве зводячи кінці з кінцями, самотужки спасали християнські душі.

У звіті про діяльність Румунської православної місії в Трансністрії (за період з грудня 1942 р. по грудень 1943 р.) митрополит Віссаріон висловлював жаль з приводу того, що Місія, знаходячись сама у бідності й злиденності, змушена була, через нестачу матеріальних засобів та коштів, підтримувати лише й переважно населення Одеси. Однак, тільки завдячуючи різноманітним благодійним інститутам міста Місія змогла надати допомогу дитячим притулкам, літнім людям, сліпим, бідним тощо³¹³.

Окремим епізодом християнської доброчинності місцевого духовенства Трансністрії став порятунок представників єврейської спільноти від неминучої смерті. Політика окупаційної влади стосовно місцевих і депортованих євреїв перебувала під явним впливом нацистської ідеології. Десятки тисяч євреїв Трансністрії знаходилися в нелюдських умовах. Парафіяльні священники, як послідовники Ісуса Христа, свою місіонерську роль бачили у намаганні усілякими способами покращити багатотраждальне життя нації, “призначеної окупантами на знищення”³¹⁴. І православні священники, ризикуючи своїм життям заради порятунку душ інших, вдавалися до праведних вчинків. Поширеними були випадки хрещення у православ'я єврейських сімей, поодиноких людей та маленьких дітей з метою збереження їхнього життя. Достатньо відвідати в Одесі, створені у 90-х роках ХХ ст. у Прохорівському сквері Меморіал пам'яті жертв Голокосту і “Алею праведникам світу”, в подяку людям

³¹³ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe. P. 309.

³¹⁴ Гальчак С. Політика румунської окупаційної влади на теренах Північної Трансністрії. *Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська ; голова редкол. Г. Боряк]. Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. С. 156.*

неєврейської національності, які врятували життя одеських євреїв, циган, щоби зрозуміти як високо цінували людське життя одеські мешканці, люди різних національностей, конфесійної приналежності, а часом й атеїзовані комуністичною ідеологією, що ризикуючи своїм життям спасали життя інших. Сотні дерев висаджених в ім'я та пам'ять праведників світу є наочним і надійним підтвердженням благодійності одеситів в роки воєнних випробувань. Загалом в Одесі та регіоні почесними званнями “Праведник народів світу” удостоєні понад 250 осіб, з них 200 були нагороджені за життя, а решта посмертно.

Сотні прикладів такого чесного служіння Богові і християнам не були поодинокими в Одесі і в інших куточках Трансністрії, хоч і залишилися невідомими, через втаємничення цих фактів від людського загалу та побоювання бути підданими репресіям з боку румунських каральних органів.

Як бачимо, Православна церква, виконуючи ідеологічне замовлення режиму Антонеску, все ж інколи згадувала про одну із заповідей Христа – допомагати ближньому і займалася доброчинністю. Залучаючи до цієї справи місцевих парафіяльних священників і христолюбивих мирян, Місія організувала і здійснювала на користь місцевого населення конче необхідні доброчинні та благодійні акції. Особливого поширення вони набули за митрополита Вісаріона, який вважав, що “завоювання народу починається зі зброї, продовжується поставленою адміністрацією, однак не може бути достатнім і остаточним без завоювання душ...”³¹⁵.

Сьогодні наші співвітчизники, які пережили підкупаційні часи, згадуючи жахливе воєнне дитинство і юність, часто виділяють у своїй пам'яті світлі фрагменти Різдвяних свят і теплих Пасхалій, які чи не вперше у своєму житті вони відчували за румунської окупації. Так, у своїх споминах 89-річна матінка Юлії Яківна Рейзмер розповіла: “У 1941 р. румуни відновили роботу Миколаївської церкви. Тут почали правити батюшки Георгій і Борис <...>. Пригадую, як у переповненій

³¹⁵ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe. P. 295.

церкві молоддю і престарілими людьми слухали піснеспіви усю пасхальну ніч до ранку. Вперше у житті я перебувала у такому святковому настрої і вбрані, серед радісних і веселих облич моїх подруг, з якими пішла до храму. Старі люди плакали і дякували Богові за те, що подарував наприкінці життя їм таку Великодню радість. Батюшка охрестивши нас водою, дав нам маленькі пасочки, такі гарні й духмяні, що навіть жаль було їх їсти”.

З огляду на те, якими методами “завойовувала душі” радянська влада у передвоєнні роки, сутнісно життя православних Одещини за румунського місіонерства таки було людянішим і милосерднішим, хоч і характеризувалось явно вираженим антиукраїнським забарвленням.

3.5. Одеські монастирі й чернече життя в 1941–1945 роках

У цій частині розділу презентуємо нарисну історію одеських монастирів у період румунської окупації, активні контакти керівництва Румунської православної місії в Трансністрії з Афоном і ставлення радянської влади до одеського чернецтва у повоєнний час.

Реконструкція історії православних монастирів, у тому числі й Свято-Афонських подвір'їв на Одещині в роки радянсько-німецької війни, залишається й до сьогодні не довершеною та часом сегментарно опрацьованою в науковій літературі. Навіть вже у пострадянських виданнях зустрічаємо прикрі прогалини й певні перекручування історичної правди, а почасти і просте замовчування. Так, у чудовому з поліграфічної точки зору виданні, що побачило світ 2005 року під назвою “Свято-Пантелеймонівський Одеський чоловічий монастир”

(автора ігумена Віктора [Бикова]), на фоні історичної ретроспективи ХІХ–ХХ століть, лише одне речення присвячено існуванню подвір'я в роки війни³¹⁶. Враховуючи цю обставину і користуючись донедавна невідомим для вітчизняного загалу пластом джерел та документів (у тому числі й румунського походження), ставимо на меті долучитися до справи заповнення прогалин у деяких невідомих історичних миттєвостях.

Отже, 16 жовтня 1941 р. розпочалася румунсько-німецька окупація Одеси. Відновленням православних храмів і монастирів, що були зруйновані або закриті більшовиками в 1920–30-ті роки, займалася Румунська православна місія в Трансністрії, про що достеменно нами описано у багатьох працях³¹⁷ і в цій книзі також. Не без підтримки місцевого православного населення цій церковно-адміністративній інституції на всій окупованій румунами території упродовж 1942 року вдалося відкрити дев'ять православних монастирів. Усього в монастирських обителях Трансністрії на той час перебувало 29 ченців і 33 черниці³¹⁸. Переважно через труднощі воєнного часу, існування монастирів ставало все більш проблематичним і, швидше, формальним. У чотирьох із дев'яти монастирських подвір'їв значилося всього лише по 2–3 ченця. Такі обставини виключали будь-які спроби і надії на фізичне і матеріальне відродження монастирів власними чернечими силами. Залишалася тільки надія на ініціативу Місії, допомогу адміністрації міста та підтримку місцевого населення.

В Одесі було відкрито чотири монастиря: Святої Марії Магдалини, Святого Михайла Архангела, Свято-Успенський та Свято-Пантелеймонівський подвір'я*. Два останніх, навесні

³¹⁶ Биков В., ігумен. Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. Одесса. Астропринт, 2005. 102 с.

³¹⁷ Наприклад, див.: Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). Одеса: "Optimum", 2006. 237 с.

³¹⁸ *Transnistria Creștină*. (București). An. I (1942). № 1. P. 49.

* Свято-Пантелеймонівський монастир заснований на місці Афонського подвір'я, звідки тисячі паломників вирушали до Греції, на святу гору Афон. Після більшовицького перевороту монастир було закрито.

1942 р. були настільки нечисленними, що виконували лише роль парафіяльних церков. Найбільш організованим і доволі міцним духовним та господарським соціумом був монастир Св. Марії Магдалини. Настоятелькою цього монастиря була Букач Анатолія, духівником – ієромонах Інокентій. У ньому мешкало, як інформував румунський журнал “Християнська Трансністрія” у 1942 р., близько 40 черниць³¹⁹.

Чернечі обителі в Одесі почали відроджуватися завдячуючи активним контактам між архіпастирями церков. Так, листування поміж архієреями української Автономної церкви і очільниками Румунської православної місії в Трансністрії розпочалися ще тоді, коли резиденція РПМ перебувала у м. Тирасполі. Як свідчать листи, зносини між митрополіями розпочалися влітку 1942 р., однак воєнні події, переїзд резиденції тодішнього шефа Місії архієпископа Юлія (Скрібана) з Тирасполя до Одеси та інші проблеми, внесли певні корективи.

Нового піднесення отримало монастирське будівництво за нового очільника Місії митрополита Віссаріона (Пую), який особисто приділяв увагу монастирям і їх діяльності від самого початку свого призначення у листопаді 1942 року.

5 лютого 1943 р. митрополит Віссаріон надіслав листа до настоятелів Афонських монастирів, в яких знайомив Афонських ченців з релігійною ситуацією в Одесі та відродженням церковно-монастирського життя в підконтрольній Румунській православної місії царині. Митрополит зазначав, що “серед зруйнованих церков м. Одеси перебувають також і дуже зруйновані подвір'я Свято-Афонських монастирів: “Св. Пантелеймона”, “Св. Андрія” та “Св. Ілі”. Церкви спалюжені, сильно зіпсовані, келії майже знищені”. Із 55 церков м. Одеси, що існували до революційних подій 1917 р., більшовиками були знищені усі, як власне й Спасо-Преображенський кафедральний собор, за винятком Св. Дмитрівської церкви на 2-му цвинтарі. Румунською православною місією було відбудовано 22 православні храми, в яких відбувалися богослужіння. У зазначеному листі митрополит констатував, що “у двох

³¹⁹ *Transnistria Creștină*. (București). An. I (1942). № 1. P. 29.

із трьох подвір'їв здійснюються церковні служби, а подвір'я Св. Іллі замінило тепер Кафедральний собор, до того часу коли буде побудовано новий”.

Оскільки відновлення храмів і монастирських подвір'їв потребувало значних коштів, витрат і труда, митрополиту бракувало кільканадцять гідних монахів, які добре були б знайомі з церковним уставом, господарським управлінням монастирем тощо. “Нажаль, – зазначав митрополит, – таких тут ми не можемо віднайти”. Відтак митрополит просив настоятелів Афонських монастирів, за умови наявності в них бажаних монахів і ієромонахів приїхати до Одеси й допомогти відродити ці три подвір'я, посприяти якнайшвидшому оформленню формальностей щодо відправки їх до Одеси через Румунію. Поряд з тим, митрополит висловлював надію на сприяння як з боку румунського уряду, так і німецьких властей у м. Солоніки, що мало полегшити проїзд монахів до Одеси з зазначеною метою³²⁰.

У епістолярно-джерельній скарбниці фонду митрополита Віссаріона зберігаються також листи про контакти з єпископом Автономної Української Церкви Пантелеймоном (Рудиком)*, який ще з грудня 1941 р., керуючи Київською єпархією, взяв під свою юрисдикцію більшість заснованих за німецької окупації парафій³²¹. У листі, надісланому у переддень Світлого Христового Воскресіння 1943 р., йшлося про направлення з Києва до Одеси п'яти монахів і стільки ж черниць. Очевидно, вікарій місії архієпископ Антім (Ніка), висловлюючи бажання митрополита Віссаріона, просив аби ці монахи добре були обізнаними з відповідними ремеслами, рукоділлям тощо. Маючи нагальну потребу в настоятелях обітниць (за взірць,

³²⁰ Національний архів Румунії (далі – НАР). Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 1.

* Архієпископ Пантелеймон (Рудик) у 1941–1946 рр. – єпископ Української автономної церкви у складі РПЦ. З грудня 1941 р. керував Київською єпархією автономної Української церкви. 25 вересня 1943 р. архієпископ разом зі своїм келійником і іподияконом ченцем Димитрієм Щуром за розпорядженням німецької влади про евакуацію цивільного населення емігрував.

³²¹ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 12.

було навіть взято матушку Іларію), митрополит також просив надіслати добрих швачок та кравчинь, які можуть шити священницьке вбрання (ряси, ризи тощо), диригентів або регентів церковного хору, майстринь з шитва та витонченого рукоділля, нарешті, була б у нагоді й хороша економка, здібна організувати монастирське господарство. Усім, хто виявив бажання переїхати до Трансністрії у супроводі представника митрополії, гарантувалися відшкодування за дорожні витрати, забезпечення необхідними документами як німецьких, так і румунських окупаційних органів і особиста прихильність та підтримка митрополита.

Через тиждень, 12 квітня 1943 р., дізнавшись від ієромонаха Арсенія Харабаджиу, який був рукопокладений і призначений єпископом Пантелеймоном на приход села Молдаванка на Уманщині, митрополит Віссаріон пише особистого листа до Києва. Посилаючись на добросусідську дружбу і давні стосунки та опікуючись метою відродження серед молдавського населення монастирського життя, митрополит просив дієвої допомоги в українського архієрея. А саме:

“Виходячи з того, що число монахів Трансністрії значно зменшилося, і ми маємо потребу в них, чи не знайдете Ви можливим дати Ваше архіпастирське благословення на направлення до нас у Трансністрію п'яти монахів і п'яти монахинь. Вибір бажано б зробити серед осіб, здатних керувати різними галузями чернечого життя, за можливості молдавської національності. А наявність такого досвідченого персоналу дало б можливість відкрити в Трансністрії для місцевого молдавського населення жіночого і чоловічого монастирів”³²².

Останнє акцентоване уточнення у листі, як ми розуміємо, було наріжним у політиці румунізації краю, оскільки митрополит Віссаріон піклувався про те, щоби на українських теренах укорінити прорумунські осередки релігійного життя.

³²² НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 13.

6 грудня 1943 р., незадовго до свого відїзду з Одеси, в супроводі архімандрита Антіма митрополит Віссаріон відвідав Свято-Пантелеймонівський монастир³²³. Ця обітниця, завдяки широкій підтримці християнського населення та Одеського муніципалітету, почали відновлювати з нижнього храму ще в грудні 1941 р., а на Різдво вже відбулося його освячення. Ця подія стала об'єктом прискіпливої уваги багатьох друкованих видань Трансністрії, які у подробицях описували той процес. Після 20-річної перерви під склепіннями знову засяяли свічки і лампади, прозвучали зворушливі молитви віруючих. Каплиця з кожним днем збагачувалася іконами, церковним начинням. У лютому 1942 р. було закінчено будівництво тимчасового іконостаса, а 1 березня – відбулося друге освячення каплиці³²⁴. Цей обряд відбувався в переповненому людьми храмі. У соборному служінні з місцевим духовенством його проводив благочинний Одеси протоієрей Андрій Ніков.

* * *

Яскравою ілюстрацією, що свідчить про природну активізацію релігійного життя в роки окупації Української РСР та на завершальній стадії Другої світової війни, може бути статистична картина існування та суттєвого зростання чисельності монастирів та відродження в них монастирського життя. Дуже важливою є інформація, яку наводить відомий український історик О. Бажан, посилаючись на виявлені ним архівні документи особового фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по Українській РСР П. Ходченка³²⁵. Завдячуючи евристизму дослідника, проаналізувавши ці документи уповноваженого

³²³ Молва. 1943. 15 декаб.

³²⁴ Одеса. 1942. 14 апр.

³²⁵ Бажан О. Особовий фонд українського письменника П. С. Ходченка як джерело у вивченні релігійного життя в Україні наприкінці Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. Вип. 9. Част. 1. С. 11–12.

П. Ходченка³²⁶, нам, свого часу, вдалося простежити динаміку незначного зростання числа діючих монастирів в Україні у період з травня 1944 р. до квітня 1945 р.

Якщо на травень 1944 р., вказується у зведеннях П. Ходченка, спрямованих до НКДБ УРСР, у республіці діяло 22 монастирі (8 чоловічих та 14 жіночих), а кількість насельників у них становила 145 ченців та 1117 черниць, то вже навесні (на 1 квітня) 1945 р. у “Відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них” дані про існуючі чернечі громади суттєво змінились у бік зростання. Йшлося вже про діяльність 42 монастирів, з яких 15 чоловічих (350 ченців) та 27 жіночих (1764 черниць)³²⁷. Вказану тенденцію визначало, передусім, включення до реєстру православних монастирів також і західноукраїнських та бесарабських осередків чернецтва, а також і відкриття нових.

Південь Української РСР після визволення вирізнявся незначною кількістю православних монастирів та незначною чисельністю насельників у них. Під час румунського окупаційного адміністрування лише у Трансністрії існувало щонайменше 9 монастирів, хоча вони також не були багатолюдними. Загалом у монастирських обителях там перебувало лише 62 чернечого стану особи³²⁸. Не така вже й чисельна та

³²⁶ Див.: Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса : “ВМВ”, 2008. С. 295, 300–301, 341.

³²⁷ Бажан О. Особовий фонд українського письменника П. С. Ходченка як джерело у вивченні релігійного життя в Україні наприкінці Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2005. Вип. 9. Част. 1. С. 8–20; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛіМ України), м. Київ. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 315. Выводы и справка уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совнарком УССР о существовании монастырей на территории Украины после освобождения от немецко-фашистских оккупантов. Нач. 1944 р. (Машинописні копії). Арк. 1.

³²⁸ Національний архів Республіки Молдова, (м. Кишинів). (Arhiva Națională a Republicii Moldova). Ф. 706. Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria). (Румунська православна місія, м. Тирасполь). Оп. 1. Спр. 1101 [1054]. Transnistria Creștină [Revista Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria (Журнал Румунської православної місії в Трансністрії)]. (București). An. I (1942). № 1 (ianuarie–martie). P. 49.

впливова у суспільному житті братія залишилася у регіоні на момент відступу окупантів.

Пояснень такого факту може бути принаймні кілька. По-перше, передвоєнна політика більшовицької влади спрямовувалася на викорінення монастирського укладу з радянського життя. По-друге, запеклі воєнні дії, що розгорталися на Півдні України упродовж літа – осені 1941 р. і протягом весни – літа 1944 р., розорили й звели нанівець увесь чернечий побут та монастирський устрій. По-третє, частина ченців та черниць тих монастирів, що відродили свою діяльність за румунської окупації, в надії на продовження свого монастирського життя, відступили разом з румунськими військами за Дунай, і поставили під загрозу саме існування монастирів на підрадянських теренах. Згодом якась частина ченців та послушників повернулася на рідну землю, щоправда, не передбачаючи того, яка доля на них чекає “за визволителів”.

Загальна картина монастирського життя в регіоні після повернення комуністів була невизначеною і вкрай безперспективною. Радянські органи на перших порах, з різних причин, у тому числі й через брак кадрів при облвиконкомах, не мали повної і точної статистичної картини. Дані постійно змінювалися і уточнювалися. Тому доказом є чисельні правки та зауваження на полях висновків та довідок, які надсилалися до Москви уповноваженим П. Ходченком. Якщо за даними на 1 червня 1944 р. у республіці налічувалося 25 монастирів, з них 8 чоловічих (153 особи) і 17 жіночих (1261 особа)³²⁹, то місяць по тому, на полях копії документу, що залишалася у республіканській Раді, П. Ходченко позначив: “у такій виправленій редакції надіслано до Ради 26.VII.1944 р.”, тобто на 1 липня було враховано 19 діючих монастирів і 4 недіючих (7 чоловічих і 16 жіночих)³³⁰.

³²⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛіМ України), м. Київ. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 298. Информационные отчеты и доклады за I–III кв. 1945 г. (Машинописні копії). Арк. 10.

³³⁰ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 298. Арк. 3.

На осінь чисельність зареєстрованих монастирів зросла по всій Україні. У жовтні 1944 р. було зафіксовано 39 монастирів, в яких мешкало 206 монахів та 1686 монахинь віком від 25 до 60 і більше років³³¹, однак на півдні республіки на початку 1945 р. значилося лише 5 монастирів³³², з них: три старого обряду на теренах Ізмаїльській області і ще два розташовувались в Одесі: Свято-Пантелеймонівський чоловічий та Свято-Михайлівський жіночий. Ще один чоловічий – Свято-Успенський* монастир, проіснував недовго через те, що ченці розійшлися.

Наприкінці 1944 р. у всіх монастирях півдня республіки нараховувалося 122 чернечих особи: 21 монах і 101 монахиня (див.: табл. 3.2 (стор. 246)).

А в монастирях Одеси нараховувалося біля восьми десятків мешканців, що прийняли чернечу обітницю: 11 чернець та 74 черниці. Загальна інформація і статистичні дані по окремих монастирях міста наведені в табл. 3.3 (див. стор. 246).

³³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), м. Київ. Ф. 4648. Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР по Украинской ССР. Декабрь 1943 г. – март 1946 г. Уполномоченный Совета по делам Русской Православной церкви при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Март 1946 г. – декабрь 1965 г. Оп. 2 Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР. Май 1944 г. – март 1946 г. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Март 1946 г. – декабрь 1965 г. Спр. 1. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР об организации Совета по делам религиозных культов при Совнаркомe СССР за 1944 год. 19 мая – 14 августа 1944 г. Арк. 53, 201.

³³² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 53, 116, 219.

* В Одесі Свято-Успенський чоловічий монастир з церквою Успіння Пресвятої Богородиці поблизу маяка був заснований у наслідок трагічних обставин загибелі кількох моряків грецького судна у прибережній зоні у 1813 р. З остаточним встановленням більшовицько-комуністичної влади церковне майно було розграбоване й частково знищене. Більша частина власності монастиря була конфіскована на користь голодуючих, а будівлю було згодом підірвано.

Як вже було зазначено, після розпорошення по світу монахів Свято-Успенського монастиря у багатотисячному православному місті залишилося лише два православних монастиря: чоловічий – Свято-Пантелеймонівський і жіночий – Свято-Архангело-Михайлівський. Вони розташовувалися у Сталінському (зараз – Центральний) і Кагановичському (зараз – Приморський) районах міста. Кількість монастирської

Таблиця 3.2

**Кількість культових споруд і монастирів РПЦ
на Півдні Української РСР
(на кінець III кв. 1944 р.)**

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючі монастирі	
		чоловічі (осіб)	жіночі (осіб)
Миколаївська	64	–	–
Одеська	219	1 (5)	1 (76)
Херсонська	95	–	–
Ізмаїльська	60	2 (17)	1 (24)
Разом на Півдні України	438	3 (22)	2 (100)
Разом в УРСР	4656	165	1554

Таблиця 3.3

**Кількість монахів та статус монастирів в Одесі
(кінець 1944–1945 рр.)**

Назва монастиря	Жіночий/ чоловічий	Число насельців*
Свято-Пантелеймонівський	чоловічий	5
Свято-Михайлівський	жіночий	74
Свято-Успенський	чоловічий	6

* Упродовж зазначеного періоду число чернечого люду у монастирях корегувалося. Так, у серпні 1944 р. в Свято-Михайлівському монастирі значилося 76 монахинь. Після закриття Свято-Успенського монастиря кілька монахів поселилися у Свято-Пантелеймонівському, а решта розійшлися “по миру”.

братії була незначною. Так, на 25 липня 1944 р. чоловічий Свято-Пантелеймонівський монастир населяли лише п'ять ченців³³³. Швидше за все, в монастирі жило всього 4 ченця разом з настоятелем-келарем Іонікієм Любченко. Церковну службу і релігійні обряди в монастирському храмі відправляв чернець-священник Пахомій Щедрін. 1944 року, напередодні престольного дня, згідно з договором між Кагановичським райвиконкомом і настоятелем Свято-Пантелеймонівського монастиря, подвір'ю повернули все, що збереглося під час війни і вціліло, завдячуючи участі в цій справі православного населення міста та діяльності Румунської православної місії. Саму споруду було передано у “безкоштовне безстрокове користування”³³⁴. Після відкриття монастирське подвір'я завжди було людяним – не тільки у вихідні, а й у будні дні.

Значно численнішим, порівняно з іншими монастирями, був жіночий монастир Святого Архангела Михаїла. На 1 серпня 1944 р. в ньому мешкало 76 черниць³³⁵. Третина з них жила в монастирі ще до революції 1917 р. і на час завершення війни була вельми похилого віку. За хворими і немічними матушками доглядали послушниці й молоді сестри, які були незайняті послухом на роботах біля млину, у невеликій пекарні (монастир випікав проскури для всіх одеських храмів), на городі та у рукодільних майстернях. Настоятелькою монастиря була матушка Анатолія (Жартовська), яку було обрано монахинями ще 1941 року, коли монастир почав відроджуватися в умовах доволі толерантної й прихильної до чернечих осередків політики румунської окупаційної адміністрації. Монахиня Анатолія, яка у вересні 1944 р. єпископом Сергієм (Ларіним) була зведена в ігуменський сан, виділялася серед інших винятковою добротою, м'яким характером і глибокою духовністю.

Рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів за № 175 від 27 лютого 1945 р. монахиням

³³³ ДАОО. Ф. 2238. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 8–9.

³³⁴ Быков В., игумен. Свято-Пантелеймоновский Одесский мужской монастырь. Одесса : Астропринт, 2005. С. 35.

³³⁵ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 216, 219.

Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря було відмовлено у відведенні земельного наділу на Середньому Фонтані. Раніше там монахинями був відновлений скит Марії-Магдалини, який існував ще за окупації. Однак, приміщення церкви й скит монастир мав передати в користування міській владі. А все начиння храму – престол, жертвник, ікони, священницькі одіяння й хоругви треба було перевезти до Михайлівського монастиря на Успенську вулицю. В офіційному листі настоятельки скиту черниці Філареті, який наводить ігуменя Серафима в книзі “Молитовні лампади”, простежується наступально жорсткий підхід радянської влади до вирішення земельного питання. А керівництво єпархією в особі єпископа Сергія (Ларіна), бажаючи уникнути санкцій з боку влади, у свою чергу вимагало повної слухняності від підлеглих. “У приписі владики, – говорить в листі настоятельки, – особливо звертається увага на те, щоб під час визволення в церквах були дотримані порядок та тиша і, за будь-які антиурядові виступи, відповідальність нестимуть благочинний архімандрит Амвросій і я як ігуменя”³³⁶.

Загалом же економічне становище монастирів, на відміну від світських державних підприємств, колгоспів, організацій та установ, було вкрай незадовільним і до того ж майже безперспективним. За радянської влади вони були невеликими осередками патріархального виробництва. Якогось промислового чи кустарного виробництва за воєнних часів монахи та монахині не мали, хоча серед них і були майстри та майстрині художньої вишивки, плетіння мережив, різьби по дереву та металу, плетіння з лози тощо. Монастирі в основному існували за рахунок офірувань глибоко віруючих прихожан та невеликого прибутку з присадибних земельних ділянок – переважно городів. Було й таке, що монахи заробляли “на стороні” (у відходах). Іноді, у дуже скрутні часи, монахи-старці жебракували та просили милостиню, бо тих продуктів харчування, що збирали на монастирських землях і приносили віруючі в монастир, не вистачало.

³³⁶ *Серафима*, ігуменя. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. Київ : Киевская Митрополия УПЦ. “Друк”, 2006. С. 153.

Переважно ченці та черниці у монастирях були заглиблені у молитви, а решту часу віддавали пошукам засобів до виживання. Та незважаючи на всі труднощі, від яких потерпали й самі ж монахи, вони проявляли милосердя й співчуття до страждальців мирян.

Жіночі монастирі, значно чисельніші й міцніші з організаційно-господарського точки зору, були активними учасниками допомоги фронту. Перш за все, це проявлялося у формі шефства монахинь над військовими шпиталями. Безпосередньо розташовані на території монастирів воєнно-медичні установи отримували посильну допомогу від монахинь та послушниць. Вони обслуговували хворих та доглядали за пораненими, годували немічних, мили підлогу, прали та прасували білизну, перев'язочний матеріал тощо.

Однак, документи свідчать про те, що комуністична влада вбачала в таких фактах дуже небезпечну тенденцію – безпосередній приклад впливу на населення, та й взагалі, вважала, що в монастирях зосереджувалась саме реакційна частина духовенства, яка має на меті “відродження монастирського життя у старих формах: монастир – не тільки духовна організація, а й міцний господарський колектив”³³⁷.

Заявляючи, що “в монастирях зосереджується найреакційніша частина духовенства, тенденцією якої є відновлення монастирського життя у старих формах”, уповноважений республіканської ради П. Ходченко у доповідній довідці про релігійний стан в Україні у 1944 р. висловив таку думку:

“Маючи на увазі вище сказане, а також те, що питання про монастирі – специфічне явище у наших умовах, особливо в Україні, і що це питання вимагає конкретного вирішення, вважаю, що було б доречним застосувати метод поступового скорочення кількості монастирів і викорінення тенденції їх економічного розширення і збагачення”³³⁸.

³³⁷ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 1. Сведения о наличии монастырей и списки монахов и монахинь по Украинской ССР за 1944 год. Арк. 201.

³³⁸ ЦДАВОВУ. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 201.

Обмеження владою монастирського життя загалом в Україні проходило централізовано, організаційно й урізноманітненими засобами. У першу чергу, монастирі та чернецтво були підведені під застосування до них постанови РНК СРСР від 28.XI.1943 р. № 1325 та інструкції для уповноважених стосовно питання відкриття церковних установ та реєстрації релігійних громад, служителів культу. Зокрема, монастирі, в яких нараховувалось менше 20 осіб, не мали права на отримання статусу релігійних громад і прирікалися на подальше закриття й вилучення із користування монахів та монахинь. Господарство монастирів, яке не відносилось до релігійного культу: земля, житло та інші будівлі, сільськогосподарський та промисловий реманент (де він був) поверталось тим організаціям та установам, яким воно належало до окупації. Монастирські храми, які відбирали у чернецтва та у випадку їх культурно-історичної цінності, передавались під музеї, архіви, бібліотеки тощо. Єдине, що дозволялося владою у монастирях, – організація ручної праці, ремесел та комісійних крамниць для реалізації вироблених товарів.

Влада ж на місцях, виконуючи вказівки “зверху”, робила все, щоб витіснити, обмежуючи вплив монастирів на суспільне життя. З цієї причини в Одесі творилися численні факти беззаконня: господарство монастирів, як таке, що не відносилось до потреб релігійного культу – земля, житло та інші будівлі, сільськогосподарський і промисловий інвентар (за умови, якщо він був), – відбиралося й передавалося державним установам та організаціям. На господарські потреби місцева влада навіть віддавала незаселені монастирські келії.

Рішенням виконкому Одеської обласної ради народних депутатів за № 175 від 27 лютого 1945 р. монахиням Свято-Архангело-Михайлівського жіночого монастиря було відмовлено у відведенні земельного наділу та унеможлиблювало його духовні й господарські перспективи (вилучено приміщення, землю скиту, майно тощо). Поряд з тим витісняло й чернечу пожертву з міського життя.

У випадках, коли монахи намагалися відродити монастир, чи то повернути собі колишні монастирські приміщення,

місцева влада затягувала вирішення цих питань, переадресовуючи до різних інстанцій прохання черниць, і врешті-решт, будучи безсилою й обмеженою у свої можливостях (і бажаннях), зверталась до республіканських органів по порадами. А звідки вказівки були однозначно заборонними. Зокрема, у листі уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченка говорилося: “Коли монахині бажають жити в монастирських корпусах, то цією справою, тобто житловою площею, відає комунальний відділ облвиконкому, куди вони [монахині – авт.] і мусять звернутись з проханням про передачу їм в оренду приміщення. А може статись і таке, що спочатку монахині виклопочуть собі приміщення для життя, а потім і про монастир почнуть клопотання. Від цього треба утриматись!”³³⁹. Ось тут і розкривається реальна природа комуністичного режиму.

Своєрідна гра у ліберальні відносини з православними монастирськими громадами, як прояв лицемірно-дволикої лінії Ради у справах РПЦ, підтверджується ще одним таємним листом. З усього видно, що він був викликаний результатами Помісного Собору 31 січня 1945 р., і передусім прийнятим на ньому “Положенням про управління Російської православної церкви”. Згідно з останнім патріарх мав затверджувати і монастирський статут. У зв'язку з цим уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко надіслав 7 квітня 1945 р. за № 37/с листа до облвиконкомів* для відповідних заходів щодо надання вказівок міськрадам, райвиконкомам та сільрадам по суті листа голови РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова за № 477 від 22 лютого 1945 р. на ім'я голови РНК УРСР М. Хрущова. У поданому витягу з листа говорилося:

“Наперед до затвердження монастирського статуту, а також ухвалення Урядом Союзу РСР постанови, яка визначатиме правове становище

³³⁹ ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 200.

* Нами віднайдений документ у Держархіві Миколаївської області, проте такі директивні листи надсилалися уповноваженим по усім обласним уповноваженим згідно підлеглості.

монастирів, Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР вважає доцільним зберегти існуюче становище монастирів, які знаходяться на території Української РСР.

Виходячи з цього, Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР просить Вас дати вказівки про те, щоб не чинилось з боку місцевих органів яких-небудь перешкод діяльності православних монастирів; у користуванні їх були б на 1945 рік залишені земельні наділи, худоба, птиця, споруди, сільськогосподарський реманент тощо, де вони є; і щоб мешканці в монастирях не виселялися із займаних ними приміщень”³⁴⁰.

Проте, продовжуючи й надалі відверто й неприховано вороже ставитися до монастирського життя і цілеспрямовано економічно викорінювати монастирі, уряд СРСР ухвалює постанову від 20 серпня 1945 р. за № 2215 “Про порядок оподаткування прибутків монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях”³⁴¹. За цим документом, керуючись ст. 19 указу Президії Верховної Ради УРСР від 30 квітня 1945 р. “Про прибутковий податок з населення”, Наркомату фінансів СРСР дозволялося “притягати до оподаткування прибутковим податком” монастирі, які мали прибутки від сільського господарства, свічкових заводів та інших джерел господарського життя. Але, враховуючи попередні експропріаційні заходи сталінського керівництва у 30-ті рр. та роки повоєнної розрухи, про які прибутки могла йти мова?! Неможливо було оподатковувати те, що вже було давно розграбовано,

³⁴⁰ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Николаевский облсполком. Оп. 3 с. Спр. 43. Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. 10.01.1945 – 31.12.1945 г. Арк. 16.

³⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 12. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1946 год. 28 января – 16 декабря 1946 г. Арк. 18.

або відібрано. Щоправда, цією постановою, нарешті, було звільнено ченців та черниць, які проживали у монастирях і не мали особистих прибутків, від сплати воєнного податку та холостяцького податку з тих, хто був “зобов'язаний безшлюбним станом”³⁴².

Результатом прихованого наступу на монастирі Півдня України стало скорочення їх кількості та мешканців. На весну 1945 р. лишилися діючими монастирські осередки в Одеській області: Свято-Архангело-Михайлівський жіночий (68 осіб), Свято-Пантелеймонівський чоловічий (6 осіб) – в Одесі, та ще Феодосіївський чоловічий (5 осіб) – у Балті.

Отже факти засвідчують – монастирі, як інституції, що втілювали фундаментальні православні цінності і корпоративні інтереси найбільш послідовних адептів християнства, були мало поширеним явищем на південних теренах України, а ті, що й існували, економічно ледве-ледве жевріли і мало відповідали традиційним історичним монастирським нормам.

Сталінський режим через місцеві радянські органи проводив свідому і цілеспрямовану політику витискування й викорінення монастирів з суспільного життя. Відособленість, внутрішня закритість та автономний багатовіковий уклад зі своїм чернечим соціумом – були зайвою й небажаною формою свободи особистості у тоталітарній державі, яка прагнула до здійснення повсюдного контролю над суспільством. Влада витісняла монастирі економічно й соціально, не припиняючи масованої антирелігійної пропаганди. Монастирське життя зберігалося в господарськи міцних, чисельних за кількістю чернецтва, переважно жіночих обителях та в тих, які репрезентували історичну, культурну та архітектурну спадщину народу. Як бачимо, така доля спіткала й одеські монастирі. На весну 1945 р. в Одесі залишилися чинними тільки Свято-Архангело-Михайлівський жіночий (68 монахинь) та Свято-Пантелеймонівський чоловічий (6 ченців) монастирські центри.

³⁴² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 18.

3.6. Одеська семінарія

Нарис про Одеську семінарію народився з тієї ж причини, що й сама ця книга: занадто побіжно про деякі моменти історії Православ'я в Одесі пишуть саме ті, хто мав би проявляти більше, значно більше зацікавленості, зокрема представники кліру православної конфесії. До прикладу, у Вікіпедії знаходимо занадто скнаристу інформацію, де зазначено лише наступне:

“Одеська духовна семінарія була закрита 1920 р. наказом губернського відділу народної освіти. Будівля передана Одеському сільгоспінституту.

Була відновлена у 1945 р. за Керуючого єпархією єпископа Сергія (Ларіна) як Пастирсько-богословські курси, через рік реорганізовані в семінарію, в будівлі Пантелеймонівського подвір'я”.

Така ж інформативно обмежена реляція знаходиться й на інформаційному ресурсі Одеської єпархії:

“Відродження духовної освіти в Одеській єпархії пов'язане з іменем архієпископа Сергія Ларіна (номер 1967), який управляв єпархією з 1944 по 1947 рік. 15 червня 1945 р. завдяки владці були відкриті пастирські курси, які 1964 р. були перетворені на Одеську духовну семінарію”³⁴³.

Спробою подати хоч і просту періодизацію історії семінарії вирізняється інформація на сайті Одеської духовної семінарії. Автори виділяють чомусь лише два періоди: перший – з 1838 р. по 1919 р., так званий період старої або дореволюційної семінарії; другий – з 1945 р. до сьогодні – це період нової або післявоєнної семінарії. Вражає те, що саме період, що нас цікавить під заголовком “Война и возрождение” подано з великим пієтетом і обережністю по

³⁴³ Одеська єпархія. Українська православна церква. URL: Orthodox.org.ua/article|odeska-%D1%94parkh%D1%96ya-5 (дата звернення: 14.01.2019).

відношенню до тоталітарного режиму в СРСР, який і в повоєнні роки не змінював своєї антицерковної сутності:

“Страшні роки Великої Вітчизняної війни, коли саме існування країни було під загрозою, відбулася переоцінка духовних цінностей. Радянська держава стала повертатися обличчям до Церкви” (?! – авт.). Почали відкривати храми, із заслання і таборів повертати священників. У 1945 р. відновлена діяльність Одеської духовної семінарії. Вона знаходилася в центрі міста, в стінах Свято-Пантелеймонівського подвір'я. Вихованці сіли за парти”³⁴⁴.

Натомість, доволі стисло йдеться про окупаційний сегмент історії духовного закладу:

“Відродження православної богословської освіти в Одесі пішло в період румунської окупації. З 1 березня 1942 р. при Одеському університеті почали роботу богословські курси для студентів усіх факультетів, планувалося створити окремий богословський факультет. З січня 1943 р. в Одесі відновила діяльність і православна духовна семінарія”.

І все... Дивна річ, що автори цієї оди богоборницькому сталінському режиму не побажали опрацювати ані фонди “Румунської православної місії в Трансністрії”, ані історичні праці хоча би останніх десяти років, у тому числі й автора цієї книги. Адже саме за румунської окупаційної влади почалося активне відродження і християнської віри, і відбудова знищених комуністами храмів, і реанімація теологічної, богословської освіти у духовних та світських навчальних закладах. А комуністи лише змушені були, закамуючи свою лицемірну сутність, визнати існування відбудованих культових споруд, релігійних громад і семінарії.

Особливого значення румунські власті надавали відкриттю духовної семінарії в Одесі. Призначення митрополита

³⁴⁴ Історія семінарії. URL: <http://seminariya.od.ua/istorija-seminarii> (дата звернення: 04.01.2019).

Віссаріона шефом Місії прискорило вирішення справи. До того ж, у цьому питанні активну роль відігравала преса, яка стимулювала формування громадської думки. Газета “Молва” від 3 грудня 1942 р. вперше підняла його на своїх шпальтах, а наприкінці місяця вона ж повідомляла: “У середніх числах січня (йдеться про 1943 р. – М. М.) в Одесі буде відкрито духовну семінарію з місіонерським дворічним курсом навчання”.

З благословення митрополита, на посаду ректора семінарії передбачалося призначити протоієрея Михаїла (Гросу), колишнього благочинного Балтського повіту. З 1 січня 1943 р. оголошувався набір на 100 вакантних місць. Правом вступу до семінарії користувалися особи, які мали середню освіту (10 класів), а також дякони, псаломщики та шкільні вчителі, які мали досвід практичної викладацької роботи. Всім семінаристам пропонувалось безкоштовне житло (гуртожиток), харчування та навчання³⁴⁵. Однак, сподівання очільників Місії на швидку реалізацію планів не виправдалися. Відкриття семінарії й надалі затягувалося спочатку до 1 лютого, а вже надалі й до 1 березня 1943 р.

Випереджаючи події з цього приводу, наприкінці грудня 1942 р. митрополит Віссаріон у своєму архіпастирському зверненні покладав надію на майбутніх християнських пастирів, які “да послужать укріпленню віри в Господа Ісуса Христа і пробуджуватимуть гуманність у суспільному житті”³⁴⁶.

Газети вміщували на своїх шпальтах умови вступу до семінарії, заохочуючи потенційних абітурієнтів безкоштовним навчанням і повним пансіоном³⁴⁷. Під час вступу необхідно було подати наступні документи: акт про народження та хрещення, свідоцтво про освітній ценз, відомості про національність, а також рекомендації від громади або настоятеля парафіяльної церкви про попередню діяльність людини, яка бажає навчатись.

³⁴⁵ Молва. 1942. 30 декабля.

³⁴⁶ Молва. 1942. 25 декабля.

³⁴⁷ Молва. 1943. 14 январа.

На відміну від повсюдного застосування румунської мови в семінарії у Дубоссарах, в Одеській семінарії викладання велося російською мовою упродовж усіх років окупації. Ректором було призначено колишнього ректора Ізмаїльської духовної семінарії протоієрея Феодосія Богача³⁴⁸. Під його духовним керівництвом вже у вересні 1942-го, у рік відкриття семінарії, було підготовлено першу групу кандидатів у священники. Першими випускниками були диякони, псаломщики та сільські вчителі, а також ті, хто володів певною релігійною грамотністю, хто потерпав від більшовицьких гонінь і, через багаторічні страждання за віру, зберіг бажання віддано служити церкві Божій та вірянам.

Результат діяльності семінарії хоч і простежувався “ледве-ледве на перших порах, – як зазначав у річному рапорті у 1943 р. митрополит Віссаріон, – все ж, з часом, був досить вагомим”. Якщо зі встановленням румунської адміністрації в межах Трансністрії на понад два мільйони населення було лише 23 священники, то на 1 листопада 1943 р. їх було вже 617³⁴⁹. Всього ж Місією було мобілізовано на християнізацію провінції 890 священників, з яких лише 265 були місіонерами з Румунії³⁵⁰. Переважну більшість духовенства, необхідного для задоволення релігійних потреб православних, було підготовлено в Одеській і Дубоссарській семінаріях, куди, як правило, потрапляли представники місцевого населення. Хоч вони і підпадали під румунізаторські впливи, все ж залишалися носіями української, російської, болгарської, молдавської та інших культур.

У полі зору РПМ перебували також і вищі навчальні заклади, особливо університет в Одесі, яким Місія надто

³⁴⁸ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. *Studii și materiale de istorie contemporană* [Inst. De istorie “Nicolae Iorga” ; Serie nouă]. Vol. 1. 2002. P. 297, 305–306.

³⁴⁹ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. P. 306.

³⁵⁰ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 auq. 1941 – 29 ian. 1944. Iași, 2004. P. 114, 119.

опікувалась. З 1 березня 1942 р. у виші читалися лекції з богослов'я на всіх факультетах³⁵¹, а згодом, було створено кафедру теології, яку упродовж 1942 р. очолював сам перший очільник Місії архимандрит Юлій (Скрібан). Обґрунтованістю виділялися лекційні курси: “Віра і релігія” (Ю. Скрібана), “Зразки формування релігійної концепції” (А. Харгела) та інші. З 19 жовтня 1943 р. цю кафедру очолив проф. архимандрит Бежан³⁵². Вчена рада (сенат) університету на 1943/1944 навчальний рік, з метою активізації практичної роботи з богослов'я навіть запросила двох асистентів, лекції ж крім о. Бежана, читав і доц. Токан. Богословський курс викладався загальним потоком на факультетах: медичному, агрономічному, політехнічному, і окремо – на факультетах точних наук, історико-філологічному і юридичному. Для тих студентів, які з якихось причин не склали іспити з богослов'я за попередній навчальний рік, проводились спеціальні семінари, задля полегшення складання випробувань.

В університеті станом на 1943 р. також навчалось біля 80 студентів римо-католиків, вони відвідували лекції з богослов'я при римо-католицькій церкві. Перша лекція для них була прочитана 26 жовтня 1943 р. у канцелярії римо-католицького костела по вул. А. Гітлера, 33 (зараз – Катерининська, колишня (за радянського часу) назва – К. Маркса).

З призначенням до Одеси очільника Місії Віссаріона, який своїм прямим завданням мав “обмежити зараження комунізмом”³⁵³, університетські аудиторії часто були переповнені студентами різних факультетів аби послухати лекції митрополита, який відкрито критикував самого Сталіна, звинувачуючи у богоборництві. Вражає своєю насиченістю

³⁵¹ ДАОО. Ф. П-13. Документи и материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одешине. 1904–1967 гг. Оп. 2. Спр. 138. “Одесская газета”. 1942. 17 февраля.

³⁵² Преподавание богословия в университете. Молва. 1943. 24 октября.

³⁵³ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. P. 304.

й глибинним проникненням у душі університетської молоді його проповідь про високе призначення християнської віри, виголошена незадовго перед від'їздом з Одеси панотцем у храмовий день 23 листопада 1943 р. в університетській церкві Св. Олександра Невського. Проповідь митрополита вельми простора³⁵⁴, однак уривок, що нас особисто зачепив, наведемо:

“До сих пір школі давали засоби для розвитку тільки одного розуму, позбавляючи її модусів для розвитку серця. А тому і всієї нашої освіти недостатньо. Тепер ми – народ, позбавлені релігійної культури, а тому у нас стільки моральних недоліків і вад. Зверніть ваші мислі до Ісуса. Пам'ятайте завжди, що народ без релігії не може бути достатньо шляхетним і цілком культурним.

*Одні пізнання ми отримуємо в дитинстві, інші – за шкільною партою, решту – коли вступаємо в життя. Однак є вища наука, якою ми повинні оволодіти від початку розвитку нашої свідомості й до самого гроба. Це релігійне вчення... І ви маєте оволодіти не тільки звичайною культурою, але й більш моральною, без якої перша не має ніякої цінності...”*³⁵⁵.

Значну роль у пропаганді церковного вчення і виховання релігійних почуттів відіграла університетська професура та відомі теологи, які приїздили з Румунії. Вони, поза сумнівом, були основними носіями ідеології румунського місіонерства в університетських аудиторіях, у старших класах та на курсах вчителів, серед робітників та службовців. Недарма Місія не шкодувала для такої справи значних, як на той час, коштів. Показовим і вагомим аргументом, який підтверджує цю тезу, є економічні звіти Місії за 1942–1943 рр., відомості на видачу винагород зовнішньому штату за прочитані лекції

³⁵⁴ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 2–11.

³⁵⁵ НАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15. Арк. 10.

відрядженим викладачам-місіонерам та інше³⁵⁶. Між іншим, православна Місія (за резолюцією митрополита Віссаріона) у жовтні 1943 р. ухвалила рішення про заохочення групи інтелігентів, які активно співпрацювали з редакціями християнських журналів, публікували в газетах статті на різноманітні морально-релігійні теми, читали лекції на курсах, в університеті та інститутах. У тому списку були професори А. Балясний, П. Корчинський, І. Яблоновський, а також письменники і вчителі М. Бялковський, Т. Мельников, М. Чистяков. Сума заохочення розміром у 3500 марок виділялася безпосередньо з бюджетного фонду за артикулом “Propagandă religioasa”³⁵⁷.

У найкоротший термін була відбудована університетська церква, яку, за підтримки Місії та професури, повністю забезпечили культовими речами, ритуальним посудом та усім необхідним для богослужіння. Університетський храм був найпривабливішим в Одесі, завжди наповненим студентами та віруючими-інтелектуалами.

Водночас, через румунську національно-орієнтовану сутність, Румунська православна місія в університеті опиралася переважно на 300 студентів-молдаван, які становили лише п'яту частину всього університетського студентського товариства. Переважну більшість студентства, проте, становили саме українці.

Усвідомлюючи, що підготовка, за словами митрополита Віссаріона, “дійсних трудівників Церкви” вимагає багато

³⁵⁶ ДАОО. Ф. Р-2270. Румынская православная миссия (г. Одесса) 1942–1943 гг. Оп. 1. Спр. 3. Ведомости на выдачу вознаграждений внешнему штату миссии. 01.01.1942 – 25.05.1943. 6 арк. (рум. мов.); Спр. 5. Ведомости на выдачу жалования и вознаграждений служащим миссии, прошения лиц о приеме на работу. 24.09.–03.11.1943. 28 арк. (рум. мов.); Спр. 7. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 01.09.–31.10.1943. 24 арк. (рум. мов.); Спр. 8. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служащим и преподавателям миссии. 07.11.–31.12.1943. 13 арк. (рум. мов.); Спр. 9. Платежные ордера на выдачу денег лицам, предоставившим разовые услуги миссии. 05.06.–06.10.1943. 22 арк. (рум. мов.).

³⁵⁷ ДАОО. Ф. Р-2270. Оп. 1. Спр. 7. 01.09–31.10.1943. Арк. 18 (рум. мов.).

часу, Місія активно впроваджувала й короткострокові курси. Уповодж трьох літніх місяців 1942 р. в Одесі працювали пастирські курси за богословською програмою духовної семінарії³⁵⁸, а також курси для вчителів. Вони діяли під час літніх канікул, з червня до серпня 1943 р. Запрошені зі всього губернаторства вчителі релігії, співів та румунської мови, загальною кількістю понад 200 осіб, отримали можливість прослухати виступи 76 досвідчених священників³⁵⁹. Місія, у такий спосіб, намагалася довести вчителям значення віри і релігійного виховання, а також необхідність “духовного труда в ім'я Христа”.

З метою задоволення релігійних потреб православного населення на початку 1943 р. відкрилися короткострокові курси з підготовки православних священнослужителів, псаломщиків та “катехізерів”. Відповідно до навчальних планів на програму підготовки священників упродовж чотирьохмісячного терміну виділялося 816 годин, на підготовку псаломщиків – 2-х місячні курси (432 години) і для 3-х місячної підготовки шкільних викладачів “Закону Божого” – 660 годин.

Програми курсів подавали перелік предметів, якими як передбачалося мали оволодіти майбутні церковнослужителі Православної конфесії: Святе Письмо, Старий та Новий Заповіт, елементи догматики і моральності богослужіння, теоретична і практична літургіка, викриття сектантства, церковнослов'янська мова, церковний спів тощо. Окремого сенсу набувало вивчення не тільки біблейської та церковної, а й румунської світської історії.

Вимоги до кандидатів у священники були доволі прийнятними – необхідно було лише мати освіту не нижче духовного училища, церковно-учительської школи або, на крайній випадок, двокласної школи. Для кандидатів у псаломщики визначався освітній ценз: не менше 3-х класів середньої школи старого типу, а для “катехізерів” – не нижче закінченої середньої школи.

³⁵⁸ Одесса. 1942. 19 мая.

³⁵⁹ Petcu A. N. 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. P. 305.

До вступу на курси приймалися також і кандидати з радянською середньою або вищою освітою, щоправда зі складанням особливого іспиту з релігійних предметів та за умови надання релігійною громадою позитивного рекомендаційного посвідчення.

Однак, усього цього було замало для присвячення свого життя служінню Церкві. У зверненні до претендентів зазначалося:

“Від усіх без винятку вимагається відверте ставлення до релігії, віра в Бога, любов до ближнього і гаряче бажання послужити святій православної церкві. За умови відсутності цього – освіта, навіть і вища, втрачає свою цінність, а за наявності віри – зітруться й недоліки освіти”.

3.7. Голгофа одного клірика (протоієрей Миколай Добровольський)

Нарис про наступного персонажа в рубриці “Голгофа одного клірика”, викликає неабияку рефлексію на події кінця 60-х, з років мого дитинства, а саме на поему О. Твардовського “По праву пам’яті” (1969), яка була цензурована аж до 1987 р., не дивлячись на спроби розвінчати культ особи Сталіна.

Сміливі рядки поеми виглядають вельми актуальними й сьогодні:

*“Кто прячет прошлое ревниво,
Тот вряд ли с будущим в ладу...”*

Однак мова йтиме про інше, не менш важливе, про те, як син за батька – “ворога народу” заступився, твердо боровся за чесне його ім’я наскільки дозволяли обставини тієї епохи.

Попри слова Й. Сталіна “Сын за отца не отвечает!” масові репресії покалічили цілі родини, спричинили сотні тисяч фактів відмови дітей від своїх репресованих батьків. Невідомий для нинішнього покоління вислів* Сталіна розірвав в якійсь мірі моральну і духовну єдність, зв'язок між дітьми і їхніми батьками, який знайшов прояв у зраді одних і відданості своїм ідеалам інших...

Наша впевненість полягає у тому, що совість і пам'ять – це ті дороговкази, які мають стати маркерами на життєвому шляху для кожної свідомої людини, мають бути моральними нормами, що визначають і формують громадянську позицію людини... Свідоме замовчування трагічних подій сталінського періоду радянської історії, протегування й тенденції до реабілітації Сталіна як “геніального менеджера” є неприпустимими з огляду на жахливі наслідки минулого й виклики й загрози сьогоденню.

Однак, запропонований далі нарис про стосунки батька й сина можуть слугувати прекрасним прикладом для інших.

Одна з незліченних тисяч християнських душ постраждала від сталінського терору, прийняла свій Хрест і понесла на Голгофу. Така доля спіткала і протоієрея Миколая Михайловича Добровольського, настоятеля кількох одеських православних храмів у період 1919–1936 та 1942–1944 років. Дослідження матеріалів архівно-слідчої справи архіву УСБУ в Одеській області дають змогу ознайомити зацікавленого читача з багатостраждальною долею православного пастиря³⁶⁰ і його родини. Скрізь сухі строки анкетних даних та службових формулярів простежується такий великий і трагічний шлях порядної, чесною і глибоко духовної людини.

* Слова Й. Сталіна були сказані на нараді передовиків сільського господарства (зокрема, комбайнерів!) 1 грудня 1935 р., як відповідь на виступ одного з учасників, чий батьки-кулаки були піддані експропріаційним заходам, а трудівник поклявся “чесно боротися за справу робітників і селян”. Тоді ж вислів “вождя” був наведений газетою “Правда” від 4 грудня 1935 р., однак через кілька років від сказаного нічого не лишилося...

³⁶⁰ Архів УСБ України в Одеській області. Ф. П. Спр. 1715-п. [Добровольський Н. М.].

Призначення єпископом Алексієм (Баженовим)* його на кафедру Христо-Воздвиженської церкви** міста Одеси було сприйняте о. Миколаєм Добровольським з великою християнською радістю. Настоятелем цього невеличкого пересипського храму панотець був до 1930 року доки не розпочалася перша широкомасштабна хвиля репресій, організована одеським ДПУ. Перший арешт стався саме в 1930-му році. Протримавши більше двох місяців під слідством і не отримавши ніяких фактів, що би сплести надуману мережу “контрреволюційної церковної організації”, одеські каральні органи звільнили священника, хоча підозра на нелояльність до радянської влади, таки залишилася. Цей перший арешт буде, на нашу думку, причиною усіх послідуєчих і в 1933, і в 1944 роках. Як кажуть, була б людина, а звинувачення підбереться.

Нам видається, що саме після першого арешту, наляканий наступальною політикою радянської ідеологічної системи – антидзвонівими кампаніями, закриттям храмів, арештами та цькуванням священників різних течій і орієнтацій (тихонівців, обновленців тощо) о. Миколай почав шукати спосіб змінити соціальний вектор свого життя. У 1932 р. він закінчив Рисувальні курси в Одесі, хоча продовжував служити настоятелем Олексіївської церкви. Після закриття храму у 1935 р. митрополитом Анатолієм (Грисюком) М. М. Добровольський був призначений помічником настоятеля церкви Святого Михаїла, що на Молдаванці. Однак, 18 травня 1936 р.

* Єпископ Алексій (Баженов) будучи єпископом Тираспольським, певний час з 1920 р. до червня 1921 р. водночас тимчасово перебував керуючим Одеською єпархією. Був усунутий патріархом Тихоном від управління єпархією. Від 1922 р. перейшов у розкол, після чого обновленське керівництво призначило його у сані архієпископа до Одеси, де він перебував до 1923 р. З 1938 р. звільнений на покій з посади обновленського митрополита Симферопольського і Кримського.

** Церква знаходилась у районі Пересипу, на Ярмарковій площі. Закладено й збудовано 1859 р., згодом перебудовано у 90-х рр. XIX ст. Однопролітний храм з однією банею мав визолочений хрест і іконостас. Знищений сталіністами у 30-х роках XX ст. Цікавий факт: у цій церкві вінчався з дружиною відомий письменник Корній Чуковський у 1903 р. При храмі діяла церковно-приходська школа.

атеїстична державна влада закрила і цей православний храм. Почалися страждання і митарства, пошуки засобів до існування. Навіть деякий час він працював на державній службі, потім бухгалтером на одеському заводі сільськогосподарського машинобудування імені Жовтневої революції. Можливо, розуміючи (чи скоріше передбачаючи) трагічні перспективи кінця тридцятих років, Добровольський перебирається до свого рідного сина в м. Сталіно (нині – Донецьк).

Біографічна довідка

Добровольський Микола Михайлович.

Народжений 1878 р. у світській міщанській родині, що мешкала у Олександрівці Київської губернії. Майже все своє доросле (священницьке) життя мешкав у Одесі. Спокійний і побожний юнак навчався в Одеській духовній семінарії, яку з успіхом закінчив 1901 р. У тому ж році, 26 вересня, архієпископом Іустином був рукопокладений у священницький сан і призначений в Архангело-Михайлівську церкву с. Куколовки, Олександрійського повіту. Майже шість років пастирського труда на приході увінчалися побудовою нового храму божого з гарними банями, іконостасом та пишним внутрішнім вбранням і укоріненням християнських традицій серед пасомих.

1907 року архієпископом Херсонської і Одеської єпархії Димитрієм* о. Миколая було переведено до містечка Лиса Гора Елисаветградського повіту, де він опікувався багатотрудною справою побудови нового храму, однак імперіалістична війна та невдовзі хвиля революційних подій призупинили богопотрібну справу. Кровопролиття громадянської війни, протистояння червоних, білих та різного роду батьків-отаманів, що пронеслося буревієм по степовій Україні, відбилося й на подальшій долі простого православного пастиря. 1919 рік для священника Добровольського був знаменним через повернення до улюбленого міста молодості – Одеси.

* Єпископ Димитрій (Ковальський) перебував на кафедрі Херсонської і Одеської єпархії з 1905 р. по 1913 р.

Не бажаючи бути на утриманні сина Віктора, який на той момент працював актором драматичного театру, М. Добровольський до самого 1940-го року працюватиме на різних роботах: бухгалтером, на телефонній станції і навіть у ЗАГСі*.

Похилий вік і стан здоров'я унеможливляли подальшу трудову діяльність колишнього священника. Можливо те, що творилося в державі, і особливо по відношенню до духовенства і церкви, ще більше посилювало хворобливість і ускладнювало й без того його складне матеріальне становище. Через тяжку хворобу і неможливість евакуюватися радянсько-німецька війна застала М. М. Добровольського й дружину у Сталіно. Це також певною мірою змінило вектор його подальшого життя. За німецької окупації міста, аби мати хоча б якісь засоби до існування, М. Добровольський працював реєстратором у ЗАГСі, аж до осені 1942 року. Потерпаючи від війни і перебуваючи у надзвичайно складному матеріальному стані, він прийняв рішення переїхати до Одеси. Отримавши на те дозвіл від німецьких властей, Добровольський перебрався на територію Трансністрії. Тут, на теренах контрольованих румунами, толерантне ставлення до православної релігії і колишніх священнослужителів дало надію М. М. Добровольському на повернення до передвоєнного пастирського обов'язку.

У Одесі, на розі вул. Жуковського, 38 і Олександрійського проспекту, розташовувалась “Румунська православна місія в Трансністрії” направлена для відродження православ'я в окупованих румунами землях, про що йшлося вище. На той час місію очолював митрополит Віссаріон (Пую), колишній випускник Київської духовної академії і ревний прихильник православного місіонерства у Наддністрянщині.

Своєрідною рисою тодішньої релігійної ситуації було навернення місцевого православного духовенства на підтримку РумПЦ в регіоні. Значна частина колишніх представників кліру зверталася із заявами до Місії про надання їм

* У радянські часи орган реєстрації (запису) актів громадянського стану – РАКС-ЗАГС.

права служити Церкві. Наприклад, у Фонді церковних організацій протоієрея Голтянського повіту (нині – м. Первомайськ Миколаївської області) подібних заяв лише за період з квітня 1942 р. по березень 1943 р. нами нараховано 24³⁶¹.

Повернення колишніх священнослужителів та інших кліриків до рідних приходів активно спостерігалось звичайно ж і в Одесі. За даними Місії, на березень 1942 р. їх нараховувалося у межах Трансністрії понад 150 осіб, хоча документально змогли підтвердити своє право на духовну діяльність лише 19 священників, 3 диякони та 8 канторів³⁶². Більшості претендентів на поновлення в сані спеціально створена комісія при Місії відмовляла. Причинами відмови були: похилий вік, відсутність духовної освіти, недовіра до священників, висвячених за часів більшовицького режиму тощо. Десятки служителів культу також не отримали приходи через відсутність документальних доказів своєї попередньої діяльності на ниві духовній. Під час репресій 30-х років (арештів, тюремних допитів, мордувань, засуджень до таборів та заслань) документи остаточно втрачалися за стінами управлінь НКВС та в сейфах слідчих, були загублені або знищені у поспішній евакуації на схід. Підтвердженням сказаного є більше сотні архівно-слідчих справ репресованих священників досліджених нами³⁶³.

З поміж тих півтора сотень бажаючих священників місце у храмі з рук Румунської православної місії отримав і отець Миколай. Повернення до пастирської діяльності відбулося 1 грудня 1942 р., коли його було призначено другим священником Успенського собору в Одесі. В один із святкових днів, вимовивши публічне каяття перед віруючими у стінах Христо-Воздвиженської церкви за те, що допускав

³⁶¹ ДАМО. Ф. 2704. Оп. 1. Спр. 2, 4, 7.

³⁶² Transnistria creştina. Bucureşti. 1943. Nr. 8. P. 25.

³⁶³ У процесі роботи в архіві УСБУ в Одеській області нами було складено картотеку на 120 представників кліру Одещини. Тому є доказом справи 16327 (тт. 1–5), 10978 (тт. 1–6), 10175, 21541, 3522, 1498 та інші з фонду “П”.

вчинки негідні пастирського сану (брав участь за радянської влади у святкових демонстраціях – *авт.*) він чесно служив Богу і прихожанам весь період румунської окупації й до осені 44-го.

Від звільнення Одеси і до вересня 1944 р. протоієрей Добровольський був настоятелем Успенського собору, потім єпископом Сергієм був переведений до церкви Різдва Христового при Одеській міській лікарні. У період з квітня до вересня, поряд з пастирськими обов'язками, він багато допомагав бідним, хворим та пораненим, надавав фінансову допомогу Червоній армії в її боротьбі з фашизмом. Лише за серпень 1944 року о. Миколаєм разом з прихожанами Успенського собору було зібрано для “Фонду оборони Батьківщини” 14300 крб.³⁶⁴. Саме на його звернення до одеситів для міських евакуаційних шпиталів було знесено велику кількість подушок, ковдр, матраців, посуду, грошей тощо. Любов до ближнього, співчуття і милосердя проявлені священником не залишилися поза уваги навіть уповноваженого Ради у справах РПЦ при Одеському облвиконкомі Забудського. Останній навіть направив письмовий звіт до Москви про діяльність священника Миколая Добровольського, назвавши його “одним з небагатьох патріотів-священників, які вірою і правдою активно допомагають справі зміцнення воєнної міці нашої Батьківщини”³⁶⁵. У вересні 1944 року протоієрея Добровольського М. М. було включено членом до обласної комісії сприяння Надзвичайній Державній Комісії зі встановлення і розслідування злочинів, спричинених німецько-румунськими окупантами. Підтвердженням цього факту є посвідчення, видане йому 9.X.44 р. відповідальним секретарем обласної комісії Гуртовим. Проте “не все сталося, як гадалося...”.

Арешт! Холодний і дощовий листопад 1944-го. У постанові на арешт від 24 листопада старший оперуповноважений УНКДБ в Одеській області, лейтенант д/б К. зазначив,

³⁶⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 1715-п. Арк. 90.

³⁶⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 1715-п. Арк. 90 зв.

що “Добровольський М. М. в період тимчасової окупації був активним учасником РОВСа (“Российский общевойсковой союз”), систематично виступав у церкві з антирадянськими проповідями, підтримував зв'язки з німецькою комендатурою”. Обвинувачення цілком “відповідала” ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР і його, 66-річного священника, судячи з дати ордеру на арешт від того ж 24 числа, запроторили до тюрми № 1 НКВС м. Одеси.

З того часу почалися допити, очні ставки, протокольні знуцання, знову допити... Усі п'ять жахливих місяців повторювалося усе те, що вже двічі святий отець пережив у 30-ті роки. Проте здоров'я хворої і старої людини – здавало.

Вирок був винесений Воєнним трибуналом військ НКВС в Одеській області 31 березня 1945 р. У ньому, окрім звинувачень, що “протоієрей Добровольський співробітничав з Румунською православною місією у період 1942–1944 років”, ще й інкримінувалося те, що священник ніби “підтримував зв'язок з керівником контрреволюційної організації РОВС – Пустовойтовим, служив молебень під час якого освячував зброю і призивав до боротьби проти радянської влади”. Сухий і шаблонний вирок виголошував наступне: “Добровольського М. М. на основі ст. 54-10 частина 2 приговорити до позбавлення волі з утриманням під вартою у виправно-трудовах таборах терміном на 8 років, з поразкою у правах терміном на 3 роки з конфіскацією усього особистого майна. Строк вважати з 27 листопада 1944 р. Вирок остаточний і касаційному оскарженню не підлягає”³⁶⁶.

Колишнього священника, тепер “ворога народу і зрадника” етапом було направлено до Маріїнського табору в Карагандинській області (Сиблаг) *.

³⁶⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 1715-п. Арк. 85.

* Сибірський виправно-трудоий табір НКВС СРСР, складова частина (рос.) “Главного управления лагерей” (ГУЛАГа). Утворений у 1929 р. як Сибірське управління таборів особливого призначення (рос.: Сибирское управление лагерей особого назначения (СибуЛОН). З 1932 р. Управління було перенесено до Маріїнська. З 1942 р. було реорганізовано в Сиблаг НКВС, існував до 1961 р. Кількість табірною контингенту за час існування біля 150–200 тис. осіб.

Син М. М. Добровольського, Віктор Миколайович, який на той час працював актором Київського ордена Леніна академічного державного українського драматичного театру імені І. Франка, заслужений артист УРСР з усіх сил боровся за батька. У лютому 1945 р. Віктор приїздив до Одеси, зустрічався з воєнним прокурором області, начальником УДБ і наполог на особистому ознайомленні з матеріалами справи батька. Ще більше його вразила та нахабність, з якою владоможці поставилися до його рідної матері. Через годину після арешту батька, її самотню і беззахисну викинули на вулицю, а в квартиру вїхав майор УДБ. Добре, що знайшлися милосердні люди і надали притулок старенькій. Ірина Миколаївна Добровольська, як свідчить записка від 2.06.45 р. на ім'я того самого майора УДБ, жила матеріально дуже тяжко. На надіслані сином 300–400 крб. щомісяця, не маючи своїх власних речей і меблів, вона доживала свій вік в невеличкій кімнатці на квартирі одеситки А. Г. Міклевської.

Син Віктор, отримуючи із різних міст пересилки батьківські листи, сповнені внутрішнього болю і душевного трагізму (Листи зі архівно-слідчої справи М. Добровольського датовані 11.04.45 р., 9.05.45 р., та 14.05.45 р.), не втрачав надії. Один із листів (*Документ 1*), написаний з Вінницького пересильного пункту і датований 14 травня 1945 р., подаємо в оригіналі, без будь-яких правок задля передачі емоційності історичного часу.

Документ 1. Лист до сина.

“Родной мой и дорогой Витечка!

Не знаю, получил ли ты мое письмо, датировано 9.V.45 – день моего приезда в Винницу. Чувствую себя очень неважно. Сердце плохо работает, вследствие чего пухнут ноги. Сколько я пробуду здесь, мне не известно. Хотелось бы очень повидаться с тобой и мамой. Передачи здесь и свидания по особому разрешению начальства разрешаются.

Как поживаешь ты и твоя семья? Как живет мама? Мне очень жаль ее бедную. Если возможно,

очень бы хотелось тебя увидеть. Кто знает, что будет со мной. Здоровье мое неважное, сейчас окончательно расстроилось.

Что бы ни случилось со мной, знай, что перед Советской властью я совершенно невиновен. В моем деле сыграла роль клевета. Моя совесть совершенно спокойна...”.

Добровольський-син намагався переконати високе начальство каральних органів у помилці суду і винесенні суворого і несправедливого вироку. Він звертався з листами до наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова* і навіть до самого “вершителя долі” Й. Сталіна. Перебуваючи у відчаю після кількох місяців поневірянь, він написав у клопотанні на ім'я прокурора УРСР Р. А. Руденка від 26 червня 1945 р.: “Клевета и склока опутали его и никто не хочет отнестись к нему как человеку, стоящему на льдине и усилить голос правды”.

Віра у чесність і відвертість батька перед Всевишнім, в решті-решт, віра у торжество Правди допомагала синові. А ще, добрі і сміливі люди, які щиро й дієво підтримували його. Серед них були колеги по сцені – актори театру, відомі і популярні в СРСР і Українській РСР діячі театрального мистецтва – Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна** і Гаккебуш

* Меркулов Всеволод Миколайович – керівник ГУГБ НКВС СРСР у продовж 1938–1941 рр., народний комісар державної безпеки СРСР у 1941, 1943–1946 рр., міністр державного контролю СРСР (1950–1953 рр.). Наближений до Л. Берії, користувався його особистою довірою.

** Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна – українська співачка, педагог, народна артистка УРСР, народна артистка СРСР, одна з видатних представниць вокального мистецтва (сопрано). Співала у 1912–1914 рр. на сцені київського Українського народного театру, дебютувала у трупі М. Садовського, у 1914–1916 рр. співала у театрі музичної драми в Петербурзі, після революції 1917 р. співала в оперних театрах Харкова, Києва. Литвиненко-Вольгемут М. І. створила чудові музично-сценічні образи в операх українських композиторів: “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемівського, “Наталка-Полтавка” і “Тарас Бульба” М. Лисенка та ін. За свою багаторічну творчість в УРСР нагороджена орденом Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Знамені, навіть була удостоєна Сталінської премії.

Любов Михайлівна *. Ці дві великі й сміливі актриси особисто прийняли участь у долі протоієрея Миколая Добровольського. Співачки написали листа, який знаходиться у архівно-слідчій справі священника (див.: *Документ 2*) на ім'я прокурора республіки, хоча скоріш за все й не сподівались на швидке і справедливе вирішення цієї проблеми.

Документ 2. Прокурору УССР.

“Прокурору УССР

Я, Народная Артистка УССР Гаккебуш Л. М. знаю на протяженні ряда лет семью Добровольского Н. М. и в частности Николая Михайловича, ныне осужденного Одесским военным трибуналом.

Наблюдая Н. М. Добровольского в домашней, интимной обстановке, часто с ним встречаюсь и беседуя на разнообразные темы, я считаю, что его никоим образом нельзя отнести к числу лиц настроенных отрицательно по отношению к Советской власти. В той повседневной обстановке, в которой я наблюдала Добровольского Н. М., ему было бы не возможно скрыть свое лицо или обмануть меня специально надетой маской. По этому, узнав о том, что он осужден за контрреволюционные деяния, я прихожу к заключению, что этот приговор является непонятной для меня ошибкой суда.

Подпись.

*Народная артистка УССР
Любовь Михайловна Гаккебуш”.*

Нижче, на тому ж аркуші є припис від руки...

Написано Народною артисткою СРСР Марією Іванівною Литвиненко-Вольгемут:

* Гаккебуш Любов Михайлівна – народна артистка УРСР з 1943 р., навчалась у драматичній студії Камерного театру в Москві, працювала в харківському театрі “Березіль”, у Одеській державній драмі. Зіграла ролі: Леді Макбет за В. Шекспіром, Вассу за М. Горьким та ін. Перекладала п'єси Мольєра. Померла у 1947 р.

“С заявлением народной артистки УССР Гаккебуш Любови Михайловны целиком согласна, ибо знаю Добровольского Н. М. с самой лучшей стороны как советского гражданина.

*Подпись. Народная артистка СССР
Литвиненко-Вольгемут Мария Ивановна”.*

Вочевидь, видумані обвинувачення явно простежувалися в усій справі М. Добровольського, від початку і до кінця. Саме з цієї причини прокурором УРСР, державним радником юстиції 2 класу Р. Руденком до Военного Трибуналу військ НКВС Українського округу було спрямовано протест в якому зазначалось наступне: “Вирок Военного трибуналу військ НКВС Одеської області по справі Добровольського відмінити, справу направити на новий розгляд з викликом свідків”.

Дорозслідування справи, спроба, так би мовити, довести чи спростувати провину “попа колаборанта” показала наступне: слідчі сфабрикували справу, посилаючись на наклепи і доноси двох “свідків” – псаломщика Лютого і диякона Кагодіна.

Неприятнь, заздрість та людська непорядність стали причиною страждань і, врешті, смерті нещасного отця Миколая. Вияснилося – решта 12 свідків, які повторно допитувалися слідством, стверджували, що проповіді в Успенському соборі, які виголошував отець Миколай Добровольський під час румунської окупації були виключно на євангельські теми і ніякого освячення зброї колаборантів він не проводив і до боротьби проти радянської влади не закликав.

Военною колегією Верховного суду Союзу РСР від 26 вересня 1945 р. було винесено ухвалу за № 2н 9687, в якій таки Правда сина демонструвала перемогу над надуманою “правдою” каральної системи. Суха юридично-процесуальна форма наголошувала:

“Вирок Военного трибуналу військ НКВС Одеської області від 31.03.45 р. відмінити, а справу про нього на основі ст. 4 УПК УРСР припинити. З під варті звільнити”³⁶⁷.

³⁶⁷ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 1715-п. Арк. 102.

Копію ухвали було надіслано начальнику ВТТ на станцію Бериколь Томської залізниці у Кемеровській області. Однак...

Сердечна хвороба, спричинена несправедливістю епохи і родинним горем вбила священника. 22 грудня 1945 р. він помер у лікарні від міокарду й запалення легенів, так і не дізнавшись про ухвалу суду. Приймавши свій хрест, він був вірним своїм словам: “Моя совість совершенно спокійна”.

Перегортаючи сторінки архівно-слідчої справи, розумієш, якою духовно возвеличеною людиною був отець Миколай Добровольський, несучи людям слово Боже. Не заради нагород, яких за 35 років пастирської служби панотець отримав досить: набедреник, скуфія (оксамитова шапочка), камилавка (фіолетова шапочка), наперсний хрест, протоієрейське звання, палиця, хрест з прикрасами тощо, а заради торжества Вічного і Прекрасного. Останнє ж, Прекрасне, знайшло продовження у творчості його талановитого сина.

Руїни школи, яка була побудована з каменю Покрівської церкви зруйнованої більшовицькою владою. Одеса, 1941 р.

Грецька церква зруйнована більшовиками і воєнними діями. Одеса, 1942 р.

Успенський монастир
в Одесі, який постраждав
від війни.
Одеса, 1942 р.

Свято-
Пантелеймонівський
монастир без хрестів.
Одеса, 1943 р.

Свято-Пантелеймонівський та Свято-Іллінський монастирі.
Одеса, 1943 р.

Зустріч митрополита Віссаріона Пую з губернатором Трансністрії
Г. Алексяну на вокзалі. Одеса, 6 грудня 1942 р.

Процесія на Привокзальній площі після зустрічі митрополита Віссаріона Пуя. Одеса, 6 грудня 1942 р.

Губернатор Трансністрії Георге Алексяну і митрополит Віссаріон під час прийому з нагоди призначення його головою Румунської православної місії в Трансністрії. Одеса, 6 грудня 1942 р.

Будинок, в якому жив митрополит Віссаріон Пую.
Одеса, 1942 р.

Хресна хода на Водохреща. Одеса, 1942 р.

Митрополит
Віссаріон Пую під час
інавгурації як голова
Румунської православної
місії в Трансністрії.
Одеса, 6 грудня 1942 р.

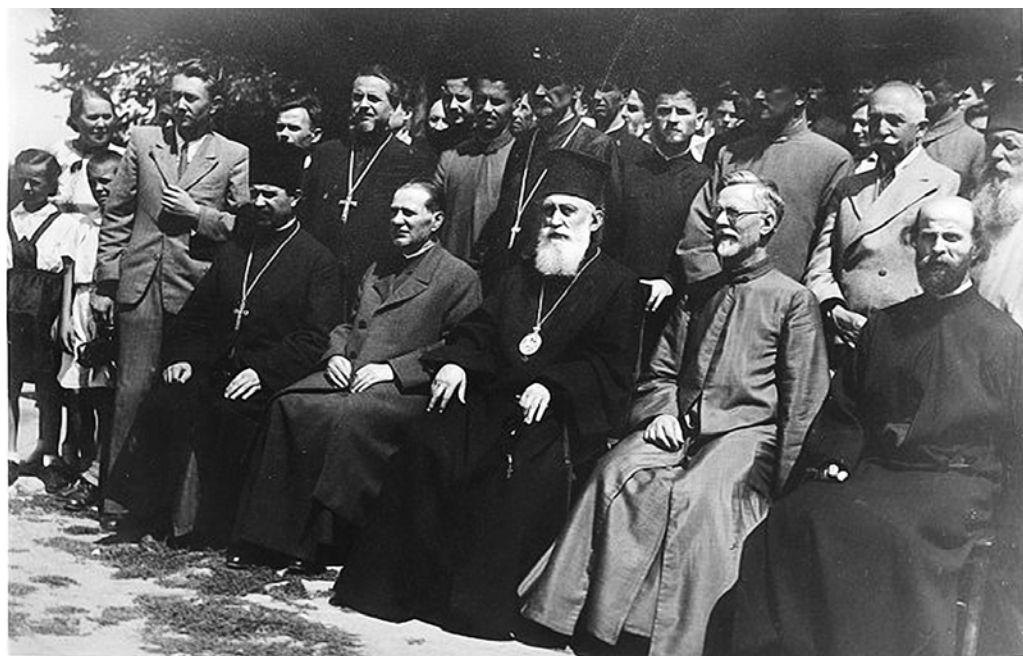
Вікарій Румунської
православної місії
в Трансністрії
архімандрит Антім Ніка.
Одеса, 1942 р.

Митрополит Віссаріон Пую з митрополитом Ростовським
Миколаєм Амисійським. Одеса, 1943 р.

Митрополит Віссаріон у таборі радянських військовополонених.
Одеса, 1943 р.

Митрополит Віссаріон Пую серед священнослужителів,
семінаристів та викладачів. Одеса, 1943 р.

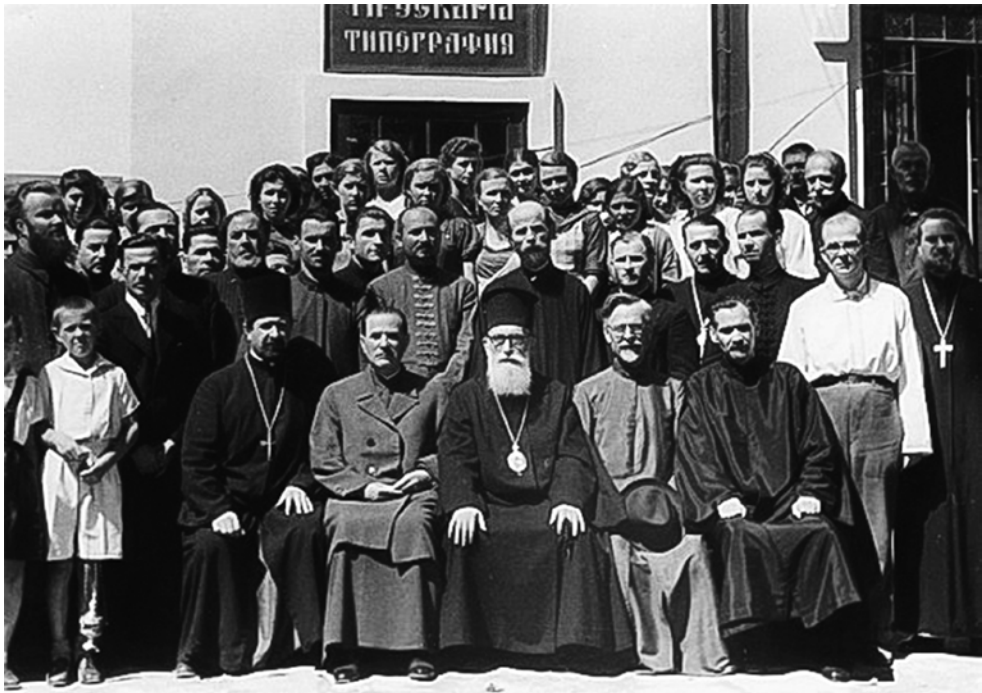
Зустріч митрополита Віссаріона Пую
з архієпископом Миколаївським Антонієм. Одеса. 1943 р.

Митрополит Віссаріон серед священнослужителів
і працівників типографії місії. Одеса, 1943 р.

Митрополит Віссаріон Пую під час відкриття відновленої церкви.
Одеса, 17 травня 1943 р.

Митрополит Віссаріон і співробітники типографії
Румунської православної місії в Трансїстрії. Одеса, 1943 р.

Митрополит Віссаріон Пую серед співробітників майстерні
з виробництва свічок. Одеса, 1943 р.

Відновлена
Грецька церква
на вул. Катерининській.
Одеса, 1943 р.

Офіс Румунської
православної місії
в Трансністрії.
Одеса, 1943 р.

ОДЕСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я В РОКИ ПОВОЄННОГО ОДЕРЖАВЛЕННЯ

4.1. “Ємотрящіє” за церковниками: уповноважені у справах Православної церкви та релігійних культур

З поверненням повесні 1944 р. довоєнної влади у південних областях республіки поступово й, головню що дуже тяжко, стало відновлюватись мирне життя, а разом з ним, враховуючи відродження деяких християнських норм у підкупаційний період, про що йшлося у попередньому розділі, відтак набирало нового суспільного статусу і церковно-релігійне буття.

У ході війни певна частина православних священнослужителів, монахів, монахинь та побожних мирян проявили себе самовідданими учасниками різноманітних волонтерських ініціатив, які більшовицька влада зразу ж очолила, скерувавши їх в необхідне русло і назвала “патріотичним” рухом на допомогу фронтів.

Православні ж проявили себе більш активно в зборі коштів для підрозділів і формувань РСЧА, а особливо допомагали найбільш вразливим категоріям суспільства: були помічниками пораненим і хворим бійцям та командирам, а також дітям-сиротам і сім'ям загиблих. Відверті християни, виховані на біблійних традиціях і засадах моральності, доброти, співчуття та любові до ближнього, особливо до тих, хто переніс неймовірні страждання під час репресій і богоборництва, зуміли піднятися над особистими інтересами й образами з боку комуністичної влади, які остання здійснювала у передвоєнні роки.

Ще на початку війни більшість православних архієреїв, яким судилося вижити в “сталінському наступі на релігію”,

попри все, обрали позицію захисту Батьківщини від ворога. У 1942 р., щоби відкрито засвідчити своє пафосне ставлення до Вітчизни, війни і до загарбників, екзархат РПЦ навіть підготував книгу, звернення до політичного керівництва держави (а насправді – до колишніх гонителів Церкви), пресвітеріанського кола, віруючих, усіх борців з ворогом, а також і до населення, що перебувало на окупованій території. Редакційну колегію книги “Правда о религии в России” очолював митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич). На її сторінках, з одного боку, стверджувалася вірність Батьківщині, а з іншого, ілюструвалась патріотична діяльність віруючих і самої церкви. Особливу увагу звертають промови трьох архієреїв, насамперед: лояльного до сталінського режиму патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) під час молебню 26 червня 1941 р. в Богоявленському соборі у Москві; слова митрополита Київського Миколая за літургією 3 серпня того ж року, та митрополита Ленінградського Олексія за літургією через тиждень по літургії Миколая, тобто 10 серпня 1941 р.

У архієрейських промовах наголошувалось передовсім на патріотичних почуттях народу, а саме:

“До захисту батьківщини кличе віруючих не тільки священний громадянський обов’язок; їх закликає до цього й обов’язок віруючого християнина: Христове вчення вимагає від кожного свого послідовника щирої любові до своєї батьківщини і захисту її від посягань ворога”³⁶⁸.

І влада також шукала підтримки у віруючого населення та сподівалася на пробудження християнських почуттів як впродовж всієї війни, так і особливо найкризовий час, наприкінці 1942-го та початку 1943 рр. У пропагандистських заходах серед багатомільйонного населення на окупованих територіях України радянська ідеологічна система вдавалася

³⁶⁸ Правда о религии в России [ред. кол.: Николай (Ярушевич), митрополит и др.] Москва : Московская патриархия, 1942. С. 106.

до контрпропагандистських прийомів та ідеологем з використанням християнської риторики та особливим акцентом на патріотичних почуттях людини. До цієї справи залучалися, зокрема й відділи пропаганди партійних та комсомольських органів, партизанських з'єднань, які попри свою атеїстичну гординю не нехтували будь-якими методами для досягнення переможної мети. У розділі “Контрпропаганда” плану групи, яка була спрямована на роботу серед населення окупованих районів, основним напрямком передбачалося:

“Поселяти віру в нашу перемогу, кликати народ на смертну боротьбу... Листівки суворо диференційовані. Адресувати їх для окремих груп населення і в окремі області, широко використовуючи народні та історичні мотиви. Видати окремі листівки для селян, молоді, окремо для військовослужбовців, а також (листівки – М. М.) – “Вороги християнської релігії”³⁶⁹.

У листі від 23 січня 1943 р. до відділу пропаганди ЦК КП(б) У начальник Українського штабу партизанського руху Т. Строкач пропонував організувати видання листівок для термінового закидання у тил, серед яких було й “Звернення митрополита Київського і Галицького до віруючих Української Православної Церкви”³⁷⁰, а в повідомленні від 3 січня 1944 р.

³⁶⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ). Ф. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР). Документи командування і відділів УШПР. 1943–1946 рр. Оп. 1, ч. II. Командование и отделы штаба. 1941–1945 гг. Спр. 1627. Месячные планы работы отдела, планы группы ЦК КП(б)У по проведению партийно-политической работы в партизанских отрядах и среди населения на временно оккупированной территории Украины. Докладные записки и справки отдела о подготовке материалов по истории партизанского движения. Переписка с ЦК ВКП(б), ЦК ВЛКСМ, ЦК КП(б)У, редакциями издательств, журналов, газет, партизанскими отрядами, другими организациями об освещении на страницах печатных изданий боевых действий партизан, снабжении их политической и художественной литературой, периодической прессой, создании летописи партизанского движения. (В деле имеются копии писем немецких военнослужащих и их семей). 29.01.–10.12.1943 г. Арк. 6.

³⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1, ч. II. Спр. 1627. Арк. 32.

поряд з листівкою “За Батьківщину” та ще кількома десятками найменувань значилися – “Божою милістю”, “Браття і сестри по вірі”, “Дорогі браття і сестри, що тимчасово томляться під п’ятою фашистів, чада нашої спільної матері святої Руської Православної церкви”³⁷¹. У одній з них, адресованій до “Усіх віруючих незалежно від віросповідання і священних культів”, поряд з тим, що лунав вельми лицемірний заклик не вірити брехливим слухам про те, що Радянський уряд забороняє та переслідує релігію і священнослужителів, пропонувалося молити Бога “за збереження життя синів, батьків і братів Ваших, слов’янських воїнів нашої Великої Соціалістичної Вітчизни, що бореться з варваром усього віруючого людства...”³⁷².

Поряд з тим, поновлення радянської влади на визволеній від окупантів землі поселяло у православних архієреїв, церковнослужителів та релігійних громад сподівання на довгострокові й толерантні відносини з державою за ті заслуги, які Церква здійснила заради перемоги над ворогом. У зверненнях екзарха України від 7 та 16 квітня 1944 р., смиренного Іоана, митрополита Київського і Галицького “Пастирям і всім вірним

³⁷¹ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1, ч. II. Спр. 1639. Плани работы отдела и группы информации отдела пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, предложения о перестройке ее работы. Сведения, справки, списки, партизанских отрядов, представивших отчеты о боевой деятельности. Описи газет, листовок, плакатов и других информационных материалов переданных в ЦК КП(б)У, а также временно ЦК ВЛКСМ для организации выставки в Москве. (В деле имеются документы за 1943 год). 03.01.–13.12.1944 г. Арк. 55.

³⁷² ЦДАГО України. Ф. 7. Центральний комітет ЛКСМУ. Документи відділів ЦК ЛКСМУ; Протоколи засідань, конференцій, пленумів, бюро обкомів, міськкомів, райкомів ЛКСМУ. – Оп. 10. Особый сектор – Спецгруппа ЦК ЛКСМУ (документи молодежного подполья и партизанского движения периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.). 1941–1946 гг. Спр. 54 Листовки, прокламации, плакаты, призывы, очерки о боевой жизни Героев Советского Союза, газеты, специальные выпуски на русском, украинском и немецком языках для населения временно оккупированных районов и обращения к солдатам гитлеровской армии. 14.04.1942 – 6.11.1945. Арк. 75.

Православної Української Церкви”³⁷³, з одного боку, висловлювалася вдячність Червоній армії за її благородну місію визволення мільйонів українців з фашистської неволі, а з іншого, – заклик до “Божого благословення на працю для відродження змученої Батьківщини. Унаслідок героїчних зусиль і загальнонародного подвигу Радянської України, – говорилося у цьому зверненні, – хай знову розквітне і хай буде такою ж прекрасною, якою вона була...”. Сміливості сказати істинну правду про “квітучу Радянську Україну”, замордовану колективізацією, Голодомором, десятиріччями терору і репресій у екзарха не виявилось.

Початок вигнання румунських та німецьких загарбників з території Півдня України, злам, що настав підчас війни, поставили перед керівництвом СРСР і УРСР завдання не лише відбудувати зруйноване війною господарство, а й відродити позиції довоєнної ідеології, моралі, етичних та побутових норм у суспільстві. Основою цього повоєнного суспільства знову стали, як і в 30-х роках, сувора централізація, уніфікація всіх форм суспільного життя, заідеологізований колективізм, сліпа віра у непогрішимість Сталіна та його оточення, негативне ставлення до Церкви, духовенства та віруючих.

Як центральна, так і республіканська влада, виявляли занепокоєння морально-релігійним станом населення, яке тривалий час перебувало на захопленій нацистами території. Адже під час окупації відновили діяльність різні православні інституції: собори, єпископські кафедри та монастирі, благочиння, релігійні громади тощо. Усе більше людей, під впливом війни з її трагічними наслідками, приходили до Церкви, до віри в Бога. Плекаючи надію на відродження румунською владою церковного життя з її “християнськими порядками”, частина кліру та віруючих на півдні республіки співпрацювала

³⁷³ Виявлено нами у ДАМО. Ф. Р-992 сч. Николаевский облсполком. Оп. 3 с. Спр. 12. Переписка с Уполномоченным Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК УССР об учете ущерба, причиненного немецко-фашистскими оккупантами церкви, изъятии общественных зданий у религиозных общин. 14.05.1944 – 2.01.1945. Арк. 2–3.

з окупаційною церковною адміністрацією і не вбачала в її діях ніякої ворожості відносно себе.

Після повернення у звільнені території радянська влада здійснила низку заходів спрямованих на підкорення Православної церкви та контроль за її життєдіяльністю. Це, зокрема, виявилось у створенні двох спеціальних органів, які відали релігійними питаннями – Ради у справах РПЦ і Ради у справах культів при РНК СРСР. Сталінське парткерівництво, вдало використувуючи давній принцип “розділяй і володарюй”, у такий спосіб закріпило за Православною церквою статус одержавленої духовної інституції, з одного боку, обмежуючи її самостійність, з іншого – принижувало тим самим інші конфесії, роблячи їх ворожими й неугідними РПЦ.

Реалізація наміченого плану розпочалася з 14 вересня 1943 р., коли РНК СРСР ухвалила відому постанову за № 1392, якою й була організована Рада у справах РПЦ (далі – РСРПЦ, або Рада). Остання мала здійснювати зв'язок між урядом СРСР та Патріархією, очолюваною патріаршим місцеблюстителем Сергієм (Страгородським), з питань Православної церкви та готувати їх для вирішення в уряді. Окрім того, на РСРПЦ покладался доволі широкий перелік обов'язків, а саме: розроблення проектів законодавчих актів і постанов з питань РПЦ, підготування різноманітних інструкцій та вказівок для їх внесення на розгляд РНК СРСР та їх застосування; здійснення нагляду за правильним виконанням та втіленням у життя на всій території держави законів та постанов РНК, які стосувалися РПЦ; подання до уряду СРСР висновків щодо питань функціонування РПЦ; своєчасне інформування РНК Союзу РСР про стан і діяльність РПЦ у СРСР і на місцях; здійснення загального обліку церков і складання статистичних зведень, що надаються місцевими органами тощо*.

З усього видно, що прикриваючись конституційною (Конституція 1936 р.) тезою про відокремлення церкви від

* Більш розлого цей документ подає О. Лисенко в монографії – Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : НАН України, 1998. С. 58–59.

держави, влада прагнула перетворити РПЦ на вірну служницю більшовицького режиму. Для цього вона призначала своїх уповноважених, які діяли при урядах союзних і автономних республік, крайових та обласних виконкомах. Раду у справах РПЦ при РНК СРСР очолив Г. Карпов, який і формував відповідний штат при облвиконкомах. Посилаючись на твердження багатьох відомих істориків³⁷⁴ Православної церкви підкреслимо, що Г. Карпов – високопоставлений, досвідчений співробітник НКВС і ревний гонитель православ'я у 30-ті рр. ХХ ст.

В Україні з 15 березня 1944 р. роботу щодо забезпечення контролю за дотриманням законодавства стосовно Православної церкви виконував апарат уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК республіки, на чолі з П. Ходченком*. Однак наша версія, яка основана на машинописній копії особистої заяви самого Ходченка, полягає у тому, що він приступив до роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ на тиждень раніше, тобто з 8 березня 1944 р.³⁷⁵

На теренах південних областей України, в залежності від того, як швидко їх звільняли радянські війська від ворога та налагоджувалась діяльність місцевих органів влади, ставилися питання про організацію роботи уповноважених Ради у справах РПЦ. Вже у другій половині квітня 1944 р. П. Ходченко надав указівки щодо призначення уповноваженого в Одеській області. Однак ще на початок літа 1944 р., посади уповноважених були заповнені лише у 12 областях

³⁷⁴ Гордун С., священник. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год. *Журнал Московской патриархии*. 1993. № 1. С. 39–40; Цыпин В., протоиерей. Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великую Отечественную войну. *Новая и новейшая история* (Москва). 1995. № 2. С. 44.

* Ходченко Павло Семенович (1880–1967) – український письменник і громадський діяч, уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по Українській РСР у 1944–1949 рр.

³⁷⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМліМ України), м. Київ. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 1.

УРСР, у решті облвиконкомів, у т. ч. і в Одеській області, також не було, а відтак, нікому й було реалізовувати необхідні заходи. Уповноважений П. Ходченко пояснював такий стан речей, перш за все, “дефіцитом кадрів у щойно звільнених областях і труднощами в підборі на місцях відповідних кандидатур”.

Оскільки кадрове питання для союзних та республіканських інституцій, які мали контролювати діяльність Церкви і релігійних громад, було одним із важливих, тож йому й приділялося багато уваги. У інформзвіті за червень–грудень 1944 р. Ходченко, говорячи про те, що штат апарату уповноваженого ради в республіці є недостатнім через невизначене фінансування і відсутність бюджету, підкреслив: “Цим питанням необхідно займатися тому, що від ступеня умов, в яких знаходиться уповноважений, залежить успіх роботи”³⁷⁶.

Зазвичай специфіка роботи вимагала від уповноваженого у справах РПЦ при облвиконкомах знання тонкощів церковно-релігійного устрою конфесії, історії церкви та місцевих традицій та релігійних практик. “Смотрящий” над церквою мав володіти інформацією щодо етно-релігійної ситуації у регіоні, організаційними здібностями у стосунках з такою своєрідною соціальною групою, як релігійні громади та духовенство, і не в останню чергу, вміти використовувати увесь наявний авторитет у випадках вирішення проблемних питань у стосунках між державними установами і РПЦ. Проте, в залежності від того, як призначений на посаду уповноваженого партфункціонер справлявся зі своїми обов’язками, відбувалося його звільнення, ротація чи перехід на іншу роботу. Звільнення з посади уповноваженого на Одещині траплялися досить часто: так, упродовж 1944–1945 рр. обов’язки уповноваженого при Одеському облвиконкомі виконували: Ваганов (восени 1944 р. переведений до новоствореної Ізмаїльської обл.), Розумовський, Забудський, Шаргін та інші. Певно, що навіть на поверхневий

³⁷⁶ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 2–3.

розгляд суті справи в уповноваженого не було необхідного часу. Давалися взнаки й слабка теоретична база, відсутність професійної підготовки, брак відповідних знань з історії регіону, історії релігії, релігійно-духовної обрядовості, конфесійних особливостей та специфіки міжконфесійних стосунків тощо.

19 травня 1944 р. РНК СРСР ухвалює постанову за № 572 “Про організацію Ради у справах релігійних культів” (далі – РСРК)³⁷⁷. Аналогічна за своєю організаційною структурою та функціями Раді у справах РПЦ, вона мала забезпечити зв'язок між урядом та керівництвом інших релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядницької, католицької, греко-католицької та лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань і “малих” церков. Головою ради спочатку було призначено К. Зайцева, а з червня 1944 р. – І. Полянського, якого через місяць замінив К. Пуго*. В Україні питання релігійних культів підпорядкувались П. Вільховому. На Одещині функції обласного уповноваженого у справах релігійних культів було покладено на партфункціонера Бінова.

³⁷⁷ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Уполномоченный Совета по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров СССР по Украинской ССР. Декабрь 1943 года – март 1946 года. Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Март 1946 г. – декабрь 1965 г. Оп. 2. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР по Украинской ССР. – Май 1944 г. – март 1946 г. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Март 1946 г. – декабрь 1965 г. Спр. 1. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР об организации Совета по делам религиозных культов при Совнаркомме СССР за 1944 год. 19 мая – 14 августа 1944 г. Арк. 4; ЦДАГО. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Документи загального відділу (Особливий сектор) ЦК Компартії України (Секретна частина). Оп. 23, ч. I. 1941–1946 рр. Арк. 21.

* Пуго К. (1996–1955) – колишній латиський стрілок, брав участь у більшовицькій революції і встановленні радянської влади у Латвії. Був секретарем горкому ВКП(б) в Ризі. У роки війни на евакуації перебував у Кірові, потім працював у Москві. Очоловав Вищу партійну школу.

Узагалі обидві Ради, на думку більшості істориків, стали органічними елементами централізованого державного механізму і діяли виключно у руслі визначеному керівництвом Кремля. Інститут уповноважених при облвиконкомах мав розглядати різноманітні питання реєстрації церковних громад, вирішувати проблеми та конфліктні ситуації, відкривати новоутворені церковні парафії тощо. Їхня діяльність регламентувалась постановами союзного та республіканських урядів, інструкціями, циркулярними листами та різноманітними нормативними актами. Відомий історик О. Лисенко, полемізуючи з російською історикинею О. Васильєвою стосовно її тези про те, що “до 1943 р. не було жодної урядової постанови, яка стосувалася б урегулювання церковної діяльності” вважає, що однією з перших серед урядових рішень про релігію та церкву була постанова РНК СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. “Про порядок відкриття церков”³⁷⁸. Майже через рік по тому, 19 листопада 1944 р., вийшла постанова РНК СРСР № 1603 “Про порядок відкриття споруд релігійних культів”, яка в тій частині, що стосувалася процедури підготовки та затвердження документів необхідних для відкриття молитовних споруд різноманітних релігійних конфесій, нічим не відрізнялася від попереднього документа.

Окрім згаданих постанов, безпосередньо регулювати процес обліку та реєстрації релігійних громад, відкриття нових приходів тощо, мала інструкція відносно визначення обов’язків уповноважених Ради у справах РПЦ. Її було ухвалено на засіданні цього органу 5 лютого 1944 р.*

Оскільки детальну й фахову характеристику цієї інструкції подає у своїй монографії О. Лисенко³⁷⁹, тому зупинимось лише на декількох наріжних моментах, що визначали, на нашу

³⁷⁸ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ : НАН України, Ін-т історії, 1998. С. 81.

* Інструкцію було прийнято 5 лютого, а не 6-го, як це зазначено у монографії О. Лисенка (Див.: Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 63, 117).

³⁷⁹ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 63–64, 83, 87, 90, 117.

думку, основні напрямки роботи цього контролюючого релігійне життя документу. Інструкція мала сім розділів, а також додатки та примітки. Усі вони стосувалися проблем, які влада вважала найбільш нагальними: відкриття церков і молитовних будинків, реєстрації релігійних громад, їхніх органів та служителів культу; розгляд питань щодо порядку обліку церковних будівель і релігійних громад; визначення дій уповноважених з метою реалізації законів та постанов РНК СРСР, що стосувалися РПЦ; ведення обліку, обстеження культових споруд, розгляд скарг і заяв громадян; закриття та ліквідація релігійних громад тощо. Чітка регламентація діяльності уповноважених визначалася вказівками, які охоплювали широкий спектр функцій: від узгодження їх дій з керівними органами влади, утворення різноманітних комісій тощо, до ведення загального і таємного діловодства за встановленою номенклатурою.

Прямий контроль за роботою уповноважених при облвиконкомах здійснював уповноважений республіканської Ради у справах РПЦ при РНК Української РСР, перед яким вони зобов'язані були періодично звітувати. Усі заходи, за участю різноманітних відомств, якщо вони так чи інакше стосувалися РПЦ, мали узгоджуватися заздалегідь з Радою у справах РПЦ.

Відповідно до жорсткої централізації управління керівники різних партійних, державних органів та установ республіки і, особливо, уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК УРСР, давали часті вказівки уповноваженим в областях, конкретизували їхні обов'язки тощо. Наприклад, у листах, зокрема від 13 грудня 1944 р., уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка до підлеглих уповноважених при облвиконкомах зверталась увага на нагальні й злободенні проблеми:

“Випадки вчинків з боку місцевих органів щодо заняття приміщень діючих церков під засипку зерна все це повторюються, чого припустити ніяк не можна.

Отже, на підставі розпорядження Голови Ради в справах православної церкви при РНК СРСР

від 30 листопада 1944 р. за № 167/с, пропоную: надалі вживайте суворих заходів про безумовну заборону подібних вчинків, а в інформзвітах конкретно висвітлюйте, що саме вжито Вами з цього приводу та які наслідки.

Крім того, нагадую, що інформзвіти за IV кв. слід надіслати мені не пізніше 25 грудня 1944 р. У звіті окрім усіх передбачених схемою інструкції відомостей та також і тих, про які зазначено у моєму аналізові Вашого інформзвіту за III кв., необхідно висвітлити ще й такі питання:

1. Про обновленців (там, де вони є). – Чи дійсно релігійні громади, а також і служителі культу є обновленської орієнтації, хто очолює в області обновленські церкви; чи це лише з якихось міркувань релігійні громади і служителі культу називають себе обновленцями; як обновленці ставляться до патріаршої орієнтації і таке інше <...>.

Звичайно, кількість діючих церков буде згодом мінятися в той чи інший бік, – цю зміну обов'язково треба висвітлювати у кварталному інформзвіті – ясно і чітко”.

Наведений документ дає можливість зрозуміти, наскільки копіткою та напруженою була робота уповноваженого. З іншого ж ракурсу маємо свідчення того, що жоден аспект релігійного життя не залишався поза увагою як центральних керівних органів, так і місцевих функціонерів. Це давало можливість оперативного впливу на ситуацію та виправлення можливих помилок у роботі самих уповноважених.

На практиці союзне та республіканське керівництво Ради постійно контролювало виробничу дисципліну та роботу уповноважених, допомагало зорієнтуватися у складних ситуаціях, викривало недоліки та карало за серйозні порушення та недбалість. Переважна частина обласних уповноважених, приставши до роботи, енергійно і відповідально намагалася виконувати свої обов'язки. Для деяких чесність і порядність стали принципом їхньої діяльності у стосунках з такою своєрідною категорією, як клірики та віруючі.

Проте, особисті контакти з духовенством, бажання мирного вирішення спірних питань між місцевими органами влади і релігійними громадами, почасти толерантне, довірливе та поважне ставлення до представників кліру, їх людської гідності та почуттів, знаходило критичні зауваження з боку столичного керівництва. Так, в інформаційному листі за № 115/с від 2 грудня 1944 р. за підписом П. Ходченка акцентувалось увагу на тому, що дехто з уповноважених “все ще не досить ясно уявляє свої взаємовідносини з церковниками та їх єпархіальними управліннями...”. У провину ставилося, наприклад, те, що уповноважений разом із працівниками єпархіального управління поставив підпис під зверненням до екзарха України з проханням про призначення до області окремого єпископа (що було вкрай не бажаним!); в іншому випадку, у справі з приводу існування церковного будинку, уповноважений направив зацікавленому церковному старості копію листа від уповноваженого у справах РПЦ при РНК УРСР, таким чином розкривши перед “церковником” службові взаємовідносини. “Неправильні і неприпустимі факти поведінки та практики окремих товаришів уповноважених” П. Ходченко пояснює відсутністю ясного розуміння завдань уповноваженими Ради у сфері взаємовідносин радянських органів з церковними установами. Поряд з тим, він вкотре, запропонувавши добре засвоїти положення про Раду та її уповноважених, директивні листи та інструкції, виклав такі вимоги:

“Уповноважений Ради, як представник державної влади, не повинен і не може підписувати разом з керівниками церковного центру будь-яких документів і зокрема – до вищих церковних органів.

З усіх питань церковного життя Уповноважений Ради мусить інформувати Уповноваженого Ради у справах православної церкви при РНК УРСР і Раду у справах руської православної церкви при РНК СРСР, а також Обком партії та Облвиконком.

Уповноважений не повинен вести листування з єпархіальним управлінням та іншими

церковними центрами. Так само неприпустимо надсилати церковникам копії тих листів, що мають відомчий службовий характер...”

Однак, не тільки за такі огріхи у стосунках з духовенством звинувачували деяких уповноважених, до яких було надто прискіпливе ставлення центральних органів. До голови РСРПЦ при РНК СРСР надходили сигнали, які згодом слугували підставою для цілої низки таємних інструктивних листів, що надсилалися до республіканських і обласних уповноважених. Інформація в них, між іншим, свідчила про те, що в деяких областях країни поведінка уповноважених “не відповідала високому становищу відповідального працівника, поставленого на особливу ділянку роботи. Окремі випадки пияцтва, використання свого службового положення в особистих цілях, зрощування з духовенством і церковниками і навіть хабарництва продовжують мати місце...”. Лише з приводу останнього (йдеться про хабарництво), Радою у справах РПЦ при РНК СРСР направлялися таємні інструктивні листи (наприклад – за № 3, 1944 р.), від уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР за № 892 від 27 листопада 1944 р. і № 115/с від 2 грудня 1944 р. та інші.

Оскільки викоринити це зло влада так і не змогла, Г. Карпов у листі за № 153 від 22 червня 1945 р. від імені союзної ради знову суворо наголошував на серйозних попередженнях і застереженнях від непристойної поведінки уповноважених. Та хоч Рада ставилась до таких фактів обережно і вважала передчасним називати прізвища уповноважених, на яких “надходили сигнали та матеріали”, пояснюючи це збереженням свого апарату від можливих провокацій з боку церковників, проте головною ідеєю листа було, на нашу думку, інше.

Видимість лібералізації стосунків держави і церкви на завершальному етапі війни створювала в суспільстві певні умови, які знаходили свої прояви у взаємодії та співучасті державних чиновників і релігійних осіб у різноманітних громадських акціях, та навіть у повсякденному житті. Рада намагалася відокремити одне від одного і розвести

ці стосунки у різні сегменти громадського життя. Тому, формування образу ворога та вироблення певної недовіри до духовенства, навіть і у такий спосіб, було для контролюючого органу, доволі актуальним. “Рада, – наголошувалося у листі, – вважає за необхідне ще раз попередити усіх Уповноважених, щоб вони у своїх ділових стосунках з духовенством та віруючими не допускали зрощування, були суворо офіційними і не давали ніякого приводу до того, аби себе будь-яким чином скомпрометувати”. Увага уповноважених акцентувалась на тому, що у церковному середовищі, в котрому він працює, завжди знайдуться окремі особи, які “навмисне провокуватимуть уповноваженого, а потім вдадуться до дискредитації шляхом чи розповсюдження відповідних чуток, чи подачі заяви або ще будь-яким чином”.

Проте не тільки інструкції, циркуляри, обіжники, різноманітні листи тощо, визначали обов'язки та регламентували організаційні основи діяльності уповноважених. Керівництво апарату Ради у справах РПЦ при РНК СРСР (Г. Карпов) та уповноваженого при РНК Української РСР (П. Ходченко) проводили періодичні загальнореспубліканські та кущові наради, на яких присутність обласних уповноважених була обов'язковою, як і ґрунтовна попередня підготовка до таких заходів. Вони характеризувалися чіткою продуманістю та конкретною спрямованістю у питаннях комплексної організації та індивідуальної роботи з уповноваженими, в залежності від політичних вимог. Так, РСРПЦ при РНК СРСР листом за № 98/с від 21 квітня 1945 р. повідомляла П. Ходченка про те, що у Києві 14 та 15 травня планується провести кущову нараду уповноважених при облвиконкомах УРСР. Надіславши план зазначених заходів, П. Ходченко зобов'язав усіх уповноважених прибути до Києва, для реєстрації та отримання квитків на готель. Усі, хто були зазначені у плані наради, повинні були підготувати звіти-доповіді про свою діяльність. Наряду мали проводити Г. Карпов та інші члени союзної ради.

Через те, що уповноважені РСРПЦ при облвиконкомах сприймалися вищим керівництвом на місцях як “відповідальні

працівники”, то на останніх розповсюджувалися всі відповідні чиновницькі пільги, у тому числі забезпечення житлом, продуктовими пайками тощо. Втім, часто без належного матеріального забезпечення (відсутність телефону, транспортних засобів, секретарів, меблів та пристойних приміщень, навіть одягу тощо) і коштів, уповноважених зобов’язували виконувати колосальну за обсягами роботу не тільки в якості уповноважених у справах РПЦ, а також (через їх приналежність до номенклатури) використовували на різних ділянках господарської та партійно-державної роботи. Керівники облвиконкомів, залучаючи уповноважених до посівних чи збиральних кампаній, хлібо- та м’ясозаготівель, різноманітних ідеологічних та пропагандистських акцій у районах та селах, направляли їх у відрядження на тривалі терміни.

Про цю практику ставало відомо державному керівництву, яке намагалося директивним чином владнати ситуацію, проте перекладаючи проблеми на місцеві органи влади, “високі” урядовці не забезпечували їх ані матеріальними, ані фінансовими ресурсами. Наприкінці березня 1945 р. за наказом заступника голови РНК СРСР В. Молотова було розроблено відповідні заходи і телеграмою за № 883/Ш/6503 спрямовано директиву (за його ж підписом) усім головам раднаркомів союзних, автономних республік і обл- (край) виконкомів³⁸⁰ стосовно визначення статусу, повноважень та умов роботи уповноважених.

Уряд УРСР також тримав під контролем справу забезпечення сприятливих умов роботи уповноважених при обласних виконкомах. Голова РНК УРСР А. Корнієць 19 квітня 1945 р. видав відповідне розпорядження за № 1273 про організацію умов діяльності уповноважених, яким передбачалося створити належний рівень прийому відвідувачів, забезпечити працівників одягом і харчуванням³⁸¹.

³⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 2. Спр. 13. Докладные записки и справки ответственных работников Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР о результатах обследования работы областных уполномоченных за 1946 год. 26 января – 19 августа 1946 г. Арк. 16.

³⁸¹ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 66.

Та навіть після відповідних втручань головного республіканського урядовця, продовжувалася негативна практика на місцях, коли гострі і нагальні потреби уповноваженого у справах РПЦ не зрідка зовсім ігнорувалися або їм не приділялося належної уваги. Місцева влада, перевантажена соціально-економічними проблемами, пов'язаними з відбудовними роботами, вважала другорядними справи релігійно-церковні. Отож, від багатьох уповноважених з областей до РСРПЦ при РНК СРСР продовжували й далі надходити запити стосовно роз'яснення їхніх прав і повноважень, нарікання на важкі умови праці, на погане забезпечення промтоварами та продовольством, житлом тощо.

16 травня 1945 р. союзна Рада таємним листом за № 131, підписаним заступником голови Белишевим та відповідальним секретарем Анісімовою, ще раз продублювала вимоги, викладені у телеграмі № 883/Ш/6503 від 29 березня 1945 р. У концентрованому вигляді основні моменти діяльності обласних уповноважених визначалися наступним чином:

1. Керівництво уповноваженими покладалося на голів РНК союзних, автономних республік і обл- (край) виконкомів або тільки на їхніх перших заступників;

2. Уповноважені Ради при РНК союзних автономних республік мали забезпечуватися продовольством і промтоварами на рівні з начальниками управлінь, а в обласних чи крайвиконкомах – на рівні з завідувачами відділів;

3. Адміністративно-господарські витрати на утримання апарату уповноваженого (власне – сам уповноважений і секретар) покладалися на місцевий бюджет;

4. Заборонялося переведення уповноважених на іншу роботу без відома Ради у справах РПЦ, як і посилати їх у довготривалі відрядження, що не пов'язані з їх безпосередньою роботою.

Інформацію про те, яким чином керівництво на місцях виконувало вищезгадану директиву, уповноважені зобов'язувалися надіслати Раді до 5 червня 1945 р.

Про складні умови, в яких доводилося працювати уповноваженому, свідчить нормований робочий день, що, власне,

характеризує всю “сталінську епоху”. В одному з особистих листів до уповноважених при облвиконкомах від 7 грудня 1945 р. П. Ходченко просив підлеглих про те, щоб вони частіше зв'язувалися з ним “... за телефоном № 3-33-82 з 10 год. ранку до 5 год. вечора і з 7 год. вечора до 10 год. ночі”. Як бачимо, навіть після закінчення війни терміни, темпи та бюрократичні вимоги влади до уповноважених не послаблювалися.

Напружених зусиль уповноваженого вимагала копітка робота з налагодження обліку та реєстрації православних релігійних громад, кліру та культових споруд.

Зміна вектору релігійної політики сталінського правлячого режиму після 1943 р. щодо православ'я призвела до значних змін у внутрішньому та зовнішньому статусі самої церкви. Зустріч Й. Сталіна й В. Молотова 22 серпня 1943 р.* з церковними ієрархами по суті санкціонувала обрання патріарха, скликання для цього Архієрейського Собору, а також розв'язала назрілі питання підготовки кадрів священнослужителів, видання щомісячного церковного журналу, відкриття нових парафій, звільнення із заслань та таборів архієреїв та духовенства тощо³⁸². Керівництво СРСР, запланувавши проведення Помісного Собору, у такий спосіб намагалося закріпити за Православною церквою роль одержавленої церкви, обмежити її самостійність та завуальовано керувати нею. Цілком погоджуємося з тезою О. Лисенка, що цей крок робився задля реалізації геополітичної доктрини радянського керівництва напередодні Тегеранської та Ялтинської конференцій, щоб виставити більшовицький режим перед союзниками у вигідному світлі і мати позитивний політичний резонанс³⁸³.

Масштаби підготовки до Собору і сама зорганізованість заходів свідчить про те, якого результату чекав радянський уряд від цього церковного форуму. Уповноважені рад при

* За іншими даними, зустріч відбулася у Кремлі 4 вересня 1943 р, скоріш за все, це пояснюється різницею у стилях.

³⁸² Гордун С., священник. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год. С. 39–40.

³⁸³ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 178.

облвиконкомах як елементи централізованого виконавчого механізму на місцях, мусили діяти запрограмовано і в чітко визначених межах. Їх організаційна робота була зорієнтована на підготовці Помісного Собору, який мав відбутися на початку 1945 р.

Заздалегідь, 21 листопада 1944 р., голова союзної Ради Г. Карпов розіслав на місця таємного листа за № 132с, де йшлося про те, що Синоду РПЦ, на його прохання, дозволено скликати Помісний Собор у Москві 22–31 січня 1945 р.³⁸⁴. У цьому форумі мали взяти участь управляючі єпархіями і з ними по одному представнику духовенства та віруючих мирян від кожної єпархії відповідно. Напередодні скликання Собору, у листопаді 1944 р., було проведено попередню нараду, яка мала визначити порядок денний та процедуру виборів учасників майбутнього Собору. Уповноважені зобов'язувалися забезпечити єпископу сприяння в отриманні квитків на потяг та пропуск, з урахуванням вчасного прибуття до Москви на попередню нараду; не чинити потім перешкод єпископу в його намаганні зібрати наради благочинних в єпархіях; у січні забезпечити безперешкодний від'їзд єпископа з двома представниками від єпархії тощо. Дату скликання Собору до оприлюднення її в “Журналі Московської патріархії”, належало не розголошувати(!). Уповноважений у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко розіслав аналогічні таємні листи по областях. До уповноваженого при Одеському облвиконкомі лист надійшов наприкінці листопада 1944 р. Текст був аналогічний, водночас, запобігливий контрольний нагляд кураторів передбачав ще й завчасне повідомлення телеграфом про дату призначення єпископом наради благочинних єпархії.

Відкриття Помісного Собору проходило у дусі офіційних комуністичних традицій поєднаних з церковними урочистостями: молебнем, вітальним зверненням митрополита Олексія, намісника патріаршого престолу до понад 200 учасників і запрошених. Не обійшлося й без виступу куратора РПЦ

³⁸⁴ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 12. Арк. 12.

від радянського уряду Г. Карпова, у якому він висловив подяку за патріотичний внесок Православної церкви у боротьбі з ворогом і захист Вітчизни.

Завуальованою під правду, лицемірною і брутально брехливою була інша частина промови голови РСРПЦ. Вона стосувалася демократичних характеристик соціалістичного ладу в СРСР, що, нібито, сприяло встановленню нових взаємовідносин між церквою і державою, дозволило громадянам реалізувати своє конституційне право на свободу совісті й віросповідання.

Відносно взаємин Ради у справах РПЦ і церковних ієрархів Г. Карпов заявив, що жодною мірою не втручаючись у внутрішнє життя церкви, Рада сприяє подальшій нормалізації відносин між церквою і державою, наглядаючи за правильним і своєчасним проведенням у життя законів та постанов уряду, які стосуються РПЦ. У продовження характеристики державно-церковних взаємин, голова Ради наголошував на тому, що саме такі взаємовідносини між радою і патріархією, “безсумнівно сприяли організаційному зміцненню Церкви, і в майбутньому з боку Ради будуть вживатися усі заходи щодо подальшого подолання різного роду перешкоди на шляху здійснення радянськими громадянами свободи совісті, проголошеної Конституцією”³⁸⁵.

Собор ухвалив “Положення про управління Російською Православною церквою”, головні риси, зміст і спрямованість якого, детально проаналізовані у працях наприклад: О. Лисенка, В. Якуніна та Д. Поспеловського і тому не є об’єктом нашого розгляду.

Головне, що нове “Положення”, по суті своїй, вступало у конфлікт з радянським законодавством щодо релігії, яке влада не збиралася на угоду церкві змінювати чи підганяти.

³⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 14. Информации, справки и статистические сведения, поступающие от Уполномоченных Совета по Винницкой – Одесской областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных организациях. Том 1. 1945 г. Арк. 57–59; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 179.

Як у центрі, так і на місцях влада не змінювала свого ставлення й до Православної церкви і її духовенства безпосередньо. Навпаки, вона контрнаступала і здійснювала репресивно-пропагандистські заходи про що йтиметься нижче.

Під цензорським наглядом державних органів (перш за все, Ради у справах РПЦ) скеровані, виправлені і виписані у “Положенні” нормативи церковного життя далеко не відповідали правовій царині, у якій мали діяти. Це породжувало скептичні оцінки ситуації, яка склалася напередодні та після Помісного Собору.

Далекими від ідеалізації політики, яку проводила сталінська верхівка щодо релігії, були оцінки учасників Собору 1945 р. від епархій півдня республіки. Показова в цьому сенсі інформація, яку подає уповноважений Ради у справах РПЦ при Херсонському облвиконкомі Салмін. У спілкуванні з Михайлом, єпископом Миколаївським і Херсонським, уповноважений підмітив, що архієрей зауважував стосовно більшої частини учасників Собору про те, що й духовенство і миряни висловлювали певну недовіру, скептицизм та невпевненість у майбутній перспективі потепління державно-церковних стосунків. Вражений розмовою з єпископом уповноважений Салмін занотував, що “такий настрої був превалюючим серед рядового духовенства і мирян. Однак не підлягає сумніву, що і серед вищої ієрархії, добра половина якої пройшла свого часу через горнило сталінських репресій, не могло бути повної впевненості в тому, що їх минуле забуте, що в житті церкви відкрита якась “нова сторінка”. Вони, вчорашні землекопи, вигнанці, просто не могли вмістити у своїй свідомості дива такого перетворення...”. Даючи характеристику відлунню рішень Собору у середовищі віруючих епархіальної глибинки, уповноважений наголошував:

“Ієрархи та інші учасники Собору, що повернулися на місця, не мали в собі тієї необхідної сили, впевненості, тієї глибини переконання, якими обумовлюється взагалі успіх всякого впливу, а тому, вони у своїй після соборній діяльності хоча

і служили вдячні молебні, широко оповіщаючи віруючих про обрання патріарха й про інше, але все це відбувалося у них у порядку сухих інформацій та офіційних церемоній, не одухотворених особистою впевненістю й надією на світле майбутнє православної церкви”.

При цьому на місцях на віруючих охолоджуюче діяло ставлення до релігії представників радянської влади, які твердо стояли і стоять на своєму: “Сталін не переродився, закінчиться війна – закінчатся церкви”. Продовжуючи особистісний аналіз ситуації, наприкінці Салмін констатує, що “майже у всіх судженнях про майбутнє церкви скрізь червоною ниткою проходить невпевненість у подальшому її існуванні, яке, на загальну думку, буде обмежене періодом військових подій”³⁸⁶.

Наведений документ, який аж ніяк не є винятком, з одного боку, дуже влучно і об’єктивно передає поінформованість партноменклатури та держслужбовців щодо “морально-політичного стану населення”, “посилення релігійних впливів та забобонів” тощо, з іншого, – об’єктивно ілюструє справжню ситуацію і настрої населення, які у недалекій історичній перспективі знайдуть реальне підтвердження.

Питання контролю над православними ієрархами, єпархіальним духовенством та мирянами на завершальному етапі війни постало дуже гостро і бачилося, як одне з важливих напрямків політики щодо Церкви. Головним інструментом у державно-церковних відносинах був інститут уповноважених Ради у справах РПЦ, який знаходячись поміж державою і конфесіями, виконував складну, і часом суперечливу роботу з організації і забезпечення різноманітних напрямків життєдіяльності Православної церкви в умовах домінування радянської держави та її інтересів.

³⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 11. Информационные отчеты Уполномоченного Совета по Запорожской – Николаевской областям за 1945 год. Том 2. Арк. 144 зв.–145.

4.2. Облік, реєстрація храмів, релігійних громад та духовенства Одещини

Першочергово, що робили органи НКВС, а саме на них безпосередньо покладалися ці функції, на щойно звільнених теренах УРСР – з'ясовували суспільно-політичну ситуацію, реальний стан справ у економіці, соціальній, культурно-освітній та інших сферах життя. Саме вони подавали першу інформацію для партійних структур, які, базуючись на ній, готували відповідні рушення. Рівною мірою це торкалося і релігійних питань. Враховуючи умови, в яких діяли релігійні об'єднання за окупації, партійно-ідеологічне керівництво СРСР і УРСР цікавило, якою ж була кількість діючих громад, культових споруд, що належали цим конфесіям, монастирів, а відтак і чисельність духовенства, церковного кліру, чернецтва, віруючих тощо. Точної картини стосовно кількісних показників як у республіці, так і в Одеському регіоні, влада не мала. Міграція духовенства разом з відступаючими військами окупантів за Дунай до Румунії, і повернення деяких пастирів назад, особливо до Південної Бессарабії та за Дністер, переселення людності із західних українських територій у південні, приховування людьми свого віровизнання і прихильності до тієї чи іншої церкви – все це ускладнювало процес обліку. Передвоєнний погром релігійних об'єднань та репресії духовенства сиділи глибоко в пам'яті вірян півдня України, які утаємничували свої релігійні уподобання і не розголошували своєї причетності до тієї чи іншої релігійної громади. Збір первинної інформації та облік храмів, приходських громад і священнослужителів покладался на обласних уповноважених Рад у справах Православної церкви і релігійних культів.

Оскільки південні області України було звільнено з під-окупаційного адміністрування впродовж березня–квітня 1944 р. (Ізмаїльську область – лише у серпні), а уповноважені тільки-но приступали до своїх обов'язків, то налагодження

процесу обліку і реєстрації релігійних громад та духовенства відбувалося зі значним зсувом у часі.

18 і 24 квітня 1944 р. П. Ходченко дав директиви стосовно обліку церков і служителів культу по 7 областях, у тому числі і в Одеській³⁸⁷. Попри те, що вказівки надійшли у квітні, а сам порядок дій був ретельно виписаний в інструкції РСРПЦ для уповноважених при облвиконкомах ще 5 лютого 1944 р., тільки на початок другого півріччя 1944 р. з'явилися кількісні показники поставлених на облік храмів, громад та духовенства Півдня України.

Поряд із тим, втаємничення підгрифівським способом інструктивних листів, документів та рішень державних органів влади стосовно питань обліку, реєстрації храмів, релігійних громад та духовенства від самого ж духовенства та віруючих, лише підсилювало у людей і без того існуючу недовіру до влади, підозру у підступності намірів, відсутності перспектив для відвертих державно-церковних стосунків.

Механізм реєстрації передбачав оформлення цілої низки специфічних документів, учасниками якого були як члени релігійних громад та представники духовенства, так і різних державних установ. Тож заходи, які за планами згори передбачалося провести у найкоротші строки, затягувалися і завершилися лише за рік по тому. Документальні джерела, передусім листи від Г. Карпова та П. Ходченка, спрямовані до уповноважених при облвиконкомах, свідчать, нібито, про зацікавленість і наполягання самої влади на прискоренні процесу обліку та реєстрації. Проте, реальний хід подій демонстрував усі найгірші якості системи: надмірний централізм, бюрократизм, паперотворчість, тяганину тощо. Грандіозність планів та нерéalність їх виконання у стислі терміни, “шабельний наскок”, “штурмівщина”, пошук “ворогів”, що завадили виконанню планів тощо – все це екстраполювалося на загальнодержавну акцію обліку й реєстрації.

³⁸⁷ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 1.

У Одеській області впродовж весни – літа 1944 р. проводився переважно збір інформації та облік діючих церков, молитовних будинків, монастирів, а також і не діючих православних культових споруд. Як вже зазначалося, існувало багато причин через які процес обліку затягувався, до них додавалися ще й специфічні для окремих південних областей. Серед них – літня кампанія зі збирання врожаю, яка відволікала уповноважених та виконавчі органи влади від справ церковного обліку (як це було в Одеській області), відсутність православних архієреїв у областях (єпархіях), переважно єпископів чи їх заступників, які б документально оформлювали духовенство та клір (таке було притаманним Миколаївській та Херсонській областям) та інші.

Влітку 1944 р., попри зазначені організаційні труднощі, було завершено першу спробу зібрати інформацію про діючі церкви, молитовні будинки, а також недіючі церковні споруди Православної церкви в Одеській області. Станом на 25 липня у межах 39 районів області було взято на облік 219 діючих церков та молитовних будинків і 2 монастирі³⁸⁸. Недіючих з різних причин храмів залишалося 48, з них 4 – не функціонували через те, що були зайняті для господарських та культурних потреб. На відміну від Центральної та Західної України, де масово діяли осередки обновленської, автокефальної та греко-католицької (уніатської) церков, на Одещині усі церкви були виключно патріаршого підпорядкування. Як показує зведена таблиця, упорядкована уповноваженим Ради у справах РПЦ при Одеському облвиконкомі Забудським, за звітний період 1944 р. не було відкрито жодної церкви, як, власне, у межах області на той час не діяло й жодної духовної школи.

Загальна ж картина стосовно обліку культових споруд РПЦ на Півдні України на 1 липня 1944 р. свідчила про те,

³⁸⁸ ДАОО. Ф. Р-2238. Одесская областная комиссия содействия в работе Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. 1944–1945 гг. Оп. 1. Спр. 18. Сведения о состоянии церквей и молитвенных домов в г. Одессе и Одесской области. 25 июля 1944 г. Арк. 8–9.

що межують трьох областей – Миколаївської, Одеської і Херсонської (за винятком ще не звільненої на той час Ізмаїльської) – існувало 356 релігійних споруд, трохи більше 14%* від загальної кількості взятих на облік у загальнодержавному масштабі³⁸⁹. До того ж, приписом П. Ходченка на полях інформзвіту було помічено, що “деякі уповноважені надали дані з застереженням, наприклад, Одеський – про те, що облік ще не закінчено (не повний)”.

Варто звернути увагу на те, що, відомості у таблицях стосувалися лише храмів, поставлених на облік. А це означало, що на перших порах поза увагою залишалися десятки діючих і недіючих храмів, про що свідчать відсутні показники по Миколаївській, Херсонській та Ізмаїльській областях півдня УРСР. Щоправда, ці культові споруди з кожним щоквартальним інформаційним звітом до РСРПЦ при РНК СРСР фіксувалися вже як такі, що були взяті на облік. Таку статистику демонструє *таблиця 4.1*, укладена за матеріалами обласного уповноваженого станом на кінець III-го кварталу 1944 р.

Таблиця 4.1

Кількість культових споруд і монастирів на Одещині
 (на кінець III кв. 1944 р.)

Назва областей	Діючі церкви і молитовні будинки	Діючі монастирі		Недіючі церкви
		чоловічі (кількість осіб)	жіночі (кількість осіб)	
Одеська	219	1 (5)	1 (76)	48
Разом на Півдні УРСР	438	3 (22)	2 (100)	48
Разом в УРСР	4656	165	1554	218

* Підраховано нами за інформаційними звітами обласних уповноважених вказаних областей.

³⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 3. Информационные отчеты за 1944 год. Арк. 12; ДАОО. Ф. Р-2238. Оп. 1. Спр. 18. Сведения о состоянии церквей и молитвенных домов в г. Одессе и Одесской области. 25 июля 1944 г. Арк. 8–9.

Там, де справа обліку і реєстрації церков, молитовних будинків проходила незадовільно, Рада у справах РПЦ при РНК СРСР реагувала блискавично, встановлювала жорстку систему контролю та зобов'язувала негайно виправляти ситуацію. За підстьобуванням з Москви не забарювався тиск і з боку республіканського уповноваженого. 23 жовтня 1944 р. Рада у справах РПЦ при РНК СРСР листом за № 2661 висловлювала своє незадоволення становищем у деяких областях, в яких “робота проходить дуже мляво, усі строки вже минули”. Надалі Рада встановила майже нереальні терміни: облік церков закінчити до 1 грудня 1944 р., а реєстрацію – до 1 січня 1945 р.

31 жовтня 1944 р. П. Ходченко направив таємного листа за № 76-с до уповноважених, де зазначив, що терміни, визначені республіканською Радою непорушними і конкретизував вимоги наступним чином:

“Категорично пропоную вжити усіх заходів для того, аби робота Ваша дійсно була закінчена і вчасно, і доброякісно до зазначених чисел. З метою надання роботі та Вашим заходам, у цьому відношенні, певної системності, встановлюю для усіх уповноважених Ради при облвиконкомах календар зведень інформацій для мене щодавно, а саме, кожного 1-10-20 числа листопада-грудня місяця 1944 р.”

Інформація мала надсилатися за встановленою формою і складатися з певних даних (місяць і число, кількість церков на території області, кількість церков, взятих на облік за декаду, кількість зареєстрованих за декаду православних релігійних громад тощо).

У квітні 1945 р. результати обліку культових споруд (діючих і недіючих) на Півдні України дають змогу відтворити наступну інформацію в кожній області конкретно і в Одеській області, зокрема: 314 церков (патріарших), недіючих немає³⁹⁰.

³⁹⁰ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 298. Информационные отчеты и доклады за I–III кв. 1945 г. (Машинописні копії). Арк. 7.

Набагато складніше визначити кількість духовенства на момент завершення війни. Загалом зібрані влітку 1944 р. уповноваженими матеріали, що відносилися до реєстрації православного духовенства та кліру, мали значні пробіли через епізодичність та відсутність системності проведення цієї процедури на місцях. До того ж, існували дані тільки з 14 областей Української РСР, у межах яких зафіксовано, за інформацією П. Ходченка, 2084 священника, 298 дияконів і 771 псаломщик³⁹¹.

Сама республіканська влада своїми розпорядженнями створювала місцевим органам влади юридичне поле для відмови в реєстрації і, як наслідок, призводила до затягування кінцевого результату. Так, листом від 23 червня 1944 р. № 139, посилаючись на лист РСРПЦ при РНК СРСР від 14 квітня 1944 р. № 849, П. Ходченко доводив до відома облвиконкомів та уповноважених у справах РПЦ:

“У випадку, коли діяльність церковних рад і служителів культу не відповідає вимогам – і інструкції, й законодавству про церкву, і вони не зареєстровані, то Вам не слід проводити їхню реєстрацію; зробити їм відмову, запропонувавши громаді обрати інший склад виконавчого органу і запросити іншого служителя культу”³⁹².

Отож, на практиці, будь-яка зачіпка в середовищі поляризованих релігійних громад могла стати причиною відмови в реєстрації священників, а виходячи з позицій інтересів влади, приводила до відвертого маніпулювання з боку чиновників інтересами церковних громад.

Водночас, і самі представники духовенства не поспішали реєструватися, очевидно, побоюючись тотальних заходів контролю, підступності, зневаги з боку влади, що неодноразово спостерігали й відчували на собі святі отці у 30-х роках. Недовіра до реєстрації проявлялася таким чином, що

³⁹¹ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 18.

³⁹² ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 7.

священники охоче служили у храмах, однак обережно ставились до самої реєстрації. За даними, які наводить О. Лисенко, в Одеській області кількість служителів культу зменшилася з 227 у першому півріччі до 185 на кінець року³⁹³. На думку мого колеги, пояснюється це тим, що в області правило багато “самосвятів” і автокефалістів, які не з'являлися на реєстрацію до Одеської єпархії та уповноваженого Ради РПЦ при облвиконкомі, переїхавши до інших областей.

Слід зазначити, що зменшення кількості церковнослужителів, на нашу думку, пояснюється також і іншою причиною, принаймні стосовно півдня республіки, який переважно перебував під румунським адмініструванням. Спричинила різке зниження чисельності нова хвиля репресій проти духовенства на Одещині у 1944–1945 рр. (див.: підрозділ 4.4), яка в часі співпала з процесом реєстрації духовенства. Так, лише у квітні–травні 1944 р. управління НКДБ в Одеській області ліквідувало т. зв. антирадянську групу з 11 представників Румунської православної місії, які звинувачувалися “у співробітництві з румунськими розвідувальними органами, у наданні допомоги окупаційній владі, у поширенні ненависті до більшовиків”³⁹⁴. Пізніше, за аналогічними обвинуваченнями були заарештовані священники, що служили в церквах Одеси і області у 1941–1944 рр.: оо. Ф. Флоря, М. Добровольський, М. Остапчук, О. Арвентьєв, О. Пасічник, Г. Хреновський, Г. Сагайдачний, П. Шкарупін, А. Голоносов, А. Грудко, Г. Гдешинський, псаломщик П. Гдешинський (син Г. Гдешинського), ієромонахи З. Черкез, С. Навалов та інші³⁹⁵.

³⁹³ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 122.

³⁹⁴ Бажан О. Г. Репресивна діяльність органів НКДБ УРСР в Одеській області в роки Другої світової війни. *Велич подвигу народного* : матеріали міжнар. наук. конф., 8 квіт. 2005 р. Одеса, 2006. С. 12.

³⁹⁵ Більш просторо можна познайомитись у наших статтях: Михайлуца М. І. 1945-й – рік “розплати”: священники-місіонери і НКДБ. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічн. Львів : Логос, 2005. Кн. 1. С. 386–390; Його ж. Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років ХХ ст. *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади* : іст.-мемор. вид. [у 4-х т.]. [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. Одеса : ОКФА, 1997–2006. Т. 3. 2005. С. 870–887 та інші.

Наприкінці 1944 р. ставлення державних органів влади до РПЦ, як і до інших релігійних інституцій, регламентувалося у відповідності до постанови № 1643-486 с. РНК СРСР від 1 грудня 1944 р.³⁹⁶. Вважаючи за необхідне дати деякі роз'яснення і практичні вказівки з приводу проведення у життя згаданої постанови, голова Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпов додатково надіслав листа за № 186-с від 15 грудня 1944 р. головам РНК республік і обл- (край) виконкомів³⁹⁷.

Аби зрозуміти, на чому влада зосереджувала свою увагу, зупинимось докладніше на основних питаннях релігійного життя, що знайшли відображення в цій постанові та роз'ясненнях союзного чиновника Г. Карпова до неї. Однак, спершу маємо визначити причини, які викликали появу цієї постанови.

В усіх областях України спостерігалася негативна практика на зразок:

- закриття культових споруд, що призводило до скорочення загальної кількості храмів і викликало невдоволення віруючих;
- грубого і насильницького вилучення колишніх громадських приміщень, які було зайнято релігійними громадами для культового призначення;
- відхилення клопотань віруючих про відкриття церков без достатніх обґрунтувань (на зразок: “недоцільно”, “церковна споруда зайнята під засипний пункт”, “найближча діюча церква знаходиться в 15–20 км і може обслуговувати релігійні потреби заявників”, “споруда непридатна для моління через технічний стан”);

³⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 15. Информации, справки и статистические сведения, поступающие от Уполномоченных Совета по Полтавской – Черновицкой областям, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных организациях. Том 2 (последний). 1945 г. Арк. 3.

³⁹⁷ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 43. Отчет о регистрации религиозных общин и открытии молитвенных домов в Николаевской области во II и IV кв. 1945 г., переписка с Председателем Совета по делам РПЦ при СНК УССР о порядке регистрации религиозных общин, сведения об изъятии у религиозных общин общественных зданий. 10.01.–31.12.1945. Арк. 1–2.

– зламу та розбиранню церковних споруд для використання будівельного матеріалу для різних господарських потреб тощо.

На півдні республіки подібні недоліки також мали місце, що знайшло відбиття в інформації, яка надходила від райвиконкомів на запит уповноважених Ради у справах РПЦ при облвиконкомах, хоча не кругом і не у великих масштабах. Так, наприклад у сусідній з Одеською Миколаївській області загалом за період з 1 січня до 1 жовтня 1944 р. із 17 громадських споруд, зайнятих під молитовні будинки, було вилучено дві; віруючі подали одну скаргу на дії місцевих органів влади, але її було відхилено³⁹⁸.

Загалом, порівнюючи показники між південними областями і відповідно з іншими областями загалом по Україні, можна зробити висновок про те, що на півдні значних зловживань щодо церковних громад влада не виявила, окрім хіба що по Одеській області, чисельність фактів порушень і вилучення храмів була значною. Про що, власне, й свідчить наведена *табл. 4.2*³⁹⁹ (див. стор. 306).

Аналіз наведених статистичних даних вказує на те, що на півдні республіки релігійні потреби населення задовольняло лише 68 православних приходів, тобто 6% від загальної кількості в Україні, що знаходилися у господарських, культосвітніх, оздоровчих та інших приміщеннях. Решта (тобто переважна більшість релігійних громад) діяли безпосередньо в храмових спорудах, які було відбудовано чи реконструйовано ще за румунської окупації.

Такий самий відсоток, як видно з наведеної таблиці, становив і показник вилучених культових приміщень. Тоді як середній показник по республіці становив 34 вилучених об'єкти на одну область, на Одещині він був суттєво меншим і становив 25! У той же час, спостерігається нечесна гра місцевих органів влади на теренах Одеської області, коли відбираючи

³⁹⁸ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 12. Арк. 66.

³⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 3. Информационные отчеты за 1944 год. Арк. 72.

храми у громад, вони повертали менше ніж вполовину того, що до війни належало церковним громадам. З'ясовується, що тут православні набагато гостріше відчували наслідки прихованого витискання віруючих із повоєнного соціуму.

Таблиця 4.2

Відомості
про вилучення релігійних споруд в Одеській області
(у порівнянні з республіканськими показниками)

Назва області	Споруди, зайняті під культові погребі	Вилучено споруд	Надано приміщень замість вилучених	Орендовані приміщення	Розпущені релігійні громади через вилучення храмів
Одеська	31	25	11	10	4
Разом на півдні УРСР	68	36	16	16	4
Середній показник по республіці *	66	34	11	17	17
У % до загально-республіканського	6%	6%	8%	5%	4%
Разом по УРСР	1124	587	201	292	94

За тими ж архівними джерелами, лише 4 релігійні громади припинили своє існування у південному регіоні через позбавлення культових приміщень, і усі вони були в Одеській області. Натомість по республіці в результаті цілеспрямованої і жорсткої політичної лінії постраждало 94 релігійні громади. Підступні плани влади були зруйновані громадами, оскільки ті, не маючи місць для реалізації релігійного культу, орендували собі інші приміщення, але від Бога не відмовлялися.

* Середній показник вираховувався нами на основі даних 17 із 24 областей УРСР.

Про намагання відстояти свої права говорить також і кількість поданих заяв від релігійних громад з метою залишити за ними зайняті приміщення. У порівнянні з іншими областями ця проблема на півдні УРСР взагалі не стояла так гостро. Якщо скарги й були, то виключно як поодинокі випадки, причому з тенденцією до зменшення. Так, у III кварталі 1944 року серед 335 заяв, що було надіслано до уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка з цього приводу з південних областей надійшло тільки 10⁴⁰⁰. Й надалі ситуація змінювалася у позитивний бік. За останні три місяці того ж року зі 185 заяв-скарг у масштабах всієї республіки у зв'язку з вилученням органами влади культових приміщень, частка південних областей становила тільки 4 заяви, з яких 3 було від Одеської області⁴⁰¹. Така ситуація, скоріше, була виключенням, аніж правилом в односторонньому протиборстві держави проти Православної церкви.

Та все ж головна причина меншого конфліктогенного потенціалу у сфері державно-релігійних відносин на півдні республіки, й на Одещині зокрема, полягає в тому, що в інших зонах окупації України (наприклад, в Рейхскомісаріаті "Україна") існували обмежені можливості для ремонту і спорудження нових храмів, тому й релігійні громади займали приміщення шкіл, клубів, складів тощо, які були більш-менш пристосовані для проведення богослужбових відправ. З відновленням радянської влади віруючі були поставлені перед необхідністю повернення цих споруд державі.

Політика ж румунських властей у губернаторстві Трансністрія орієнтувалася на підтримку й заохочення до православ'я, що створювало незрівнянно кращі умови для функціонування храмів.

Проблемним питанням у стосунках державних органів і церковних громад була присвячена урядова постанова, про яку вже йшла мова вище. По-перше, постановою РНК СРСР

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 30–31.

⁴⁰¹ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 46–47.

(пункт 1) заборонялося закриття зареєстрованих у визначеному порядку православних приходів, які діяли у колишніх церковних спорудах і молитовних будинках, в орендованих віруючими приміщеннях без дозволу Ради у справах РПЦ при РНК СРСР. Це положення стосувалося також і областей, у яких ще не було закінчено реєстрацію діючих церков і молитовних будинків. Без рішення союзної Ради також не могли закриватися і ті церкви та молитовні будинки, які не завершили процедуру реєстрації. Постанова зобов'язувала уповноважених найближчим часом завершити реєстрацію відповідно до вимог інструкції Ради від 5 лютого 1944 р. Уповноважені зобов'язувалися терміново здійснити запобіжні дії, спрямовані на попередження подібних випадків у майбутньому.

По-друге, постанова уряду СРСР (пункт 2) дозволяла урядам союзних республік, обласним та крайовим виконкомам, у випадках необхідності, звільняти приміщення державних і громадських установ, які були зайняті у період окупації під церкви та молитовні будинки. Однак, згідно з інструкцією Ради від 5 лютого 1944 р., релігійним общинам надавався місячний термін для пошуку на правах оренди інших приміщень. Постанова також зобов'язувала місцеві органи влади дотримуватися інструкції і забороняла вилучати у релігійних громад займані ними приміщення до моменту знаходження нового приміщення. У таких випадках Рада навіть вважала доцільним, аби місцеві радянські органи сприяли релігійним общинам у наданні їм для молитовних цілей інших приміщень. Коли ж державні і громадські установи знаходилися у колишніх церковних спорудах, а в роки окупації були зайняті релігійними общинами, питання про звільнення цих споруд мало вирішуватися виключно за узгодженістю РСРПЦ при РНК СРСР.

По-третє, постанова РНК СРСР (пункт 3) дозволяла союзній Раді задовольняти клопотання значної групи віруючих про відкриття церкви або молитовного будинку, якщо в районі або в місті не було діючих церков або діюча церква знаходилася на значній відстані від місця проживання заявників. Поряд з тим, першочергово повинні були задовольнятися клопотання

віруючих про відкриття тих церков, про які не виносилося рішення про закриття, а церковні споруди були вільними і не перебудованими. У разі винесення рішення про відмову віруючим через непридатність церковних споруд необхідно було до рішень додавати ще й акти технічного огляду споруд і документи про відмову віруючих провести необхідний ремонт.

Стосовно порядку та оформлення матеріалів з питань відкриття церков, уповноваженим слід було керуватися постановою РНК СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р.

Нарешті, в документі наголошувалося, що переобладнання церковних споруд для інших цілей (пункт 4), а також будівництво нових молитовних будинків (пункт 6) мало здійснюватися лише з дозволу РСРПЦ при РНК СРСР. Злам та розбирання церковних споруд допускалися постановою союзного уряду (пункт 5) тільки у надзвичайних випадках, за умови загрози обвалу і т. п., розпорядженням обл- (край) виконкому і РНК республіки, за висновком уповноваженого і за наявності технічного акту.

Керуючись пунктами постанови уряду СРСР уповноважені були зобов'язані вжити заходів для запобігання подібних негативних випадків, терміново втручатися у справу через виконкоми або РНК республік, приймати відповідні рішення, уважно вивчати клопотання віруючих і не відхиляти клопотань без поважних причин, про випадки зламу церковних споруд повідомляти Раду у справах РПЦ при РНК СРСР.

У своєму листі Г. Карпов, від імені очолюваної ним Ради, пропонував уповноваженим у їхніх квартальних звітах, окрім питань передбачених і визначених інструкцією Ради, докладно висвітлювати питання практичного впровадження постанови РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. та й взагалі давати більш докладну інформацію про стан церковного життя в республіці, області. Водночас, вкотре Рада підкреслювала, що інформаційні доповіді і статистичні звіти є таємними документами.

Попри жорсткі підходи держави, яка не гребувала принципом "батога і пряника", використовуючи Раду у справах РПЦ при РНК СРСР як інструмент у досягненні своєї мети, з боку

місцевих органів влади допускалися масові порушення постанови РНК СРСР від 1 грудня 1944 р.

Серед порушень з боку влади виділялися дії, спрямовані на вилучення “громадських споруд”, здебільшого культурно-освітніх закладів. Мотивуючи їх тим, що в районах і містах бракує приміщень для шкіл, клубів, бібліотек та інших соціальних потреб, місцева влада ставила за мету повернення усіх споруд, у яких до війни знаходилися та функціонували ці установи. Насправді ж, більшість вилучених будівель, або тих, в яких знаходилися молитовні будинки на момент закінчення війни, були спроектовані й збудовані як храми, а в період атеїстичного наступу 20–30-х рр. тією ж владою були відібрані у вірян і перебудовані для потреб далеко не культового призначення.

Отже, місцева влада на півдні УРСР, перебуваючи в таких же умовах правового поля як і інші регіони республіки, також вдавалася до частих порушень відносно релігійних громад. Однак, не виходячи за рамки характерного типологічного ряду аналогічних випадків по всій УРСР, у даному регіоні клубок проблем, як видно з наведених прикладів, виявився певною мірою менш тугим.

Завдяки набутому досвідові роботи безпосередньо уповноваженими, а під їхнім впливом, також і налагодженій діяльності місцевих органів влади, процес обліку, реєстрації церков, духовенства і релігійних громад у 1945 році здійснювався набагато швидше, аніж у попередньому році.

У березні 1945 р. згідно з розпорядженням голови РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова змінено раніше встановлені терміни і запропоновано уповноваженим на місцях до 1 травня 1945 р. закінчити роботу з уточнення обліку церков і реєстрації релігійних громад та духовенства⁴⁰².

Порядок реєстрації релігійних громад РПЦ згідно з інструкцією, про яку вже йшлося, було продумано владою таким

⁴⁰² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 9. Циркулярные инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СНК УСССР областным уполномоченным за 1945 г. 8 марта – 17 августа 1945 г. Арк. 1.

чином, щоб контролювати кожен крок віруючих та духовенства. Яку ж процедуру потрібно було пройти для так званої реєстрації? Спершу необхідно було оформити анкету православного священника (чи служителя іншого культу) та разом із заявою, “підписаною не менш як 20-ма особами не позбавленими судом права голосу”, подати до уповноваженого Ради при облвиконкомі (п.п. “б” і “е” § 2, розділ I інструкції). Водночас із заявою мали подаватись і списки усіх віруючих даної громади. Згодом, на інструктивній нараді у Києві, яку проводив 14–15 травня 1945 р. голова союзної Ради Г. Карпов, було додано інструкцію, в якій зокрема зазначалося: “§ 2 пункт “б” – до заяви повинно бути додано поіменний список осіб, які підписали заяву та інших віруючих православного віросповідання, з повними даними про їх громадянство”⁴⁰³. Такого роду реєстрація представників кліру, віруючих та лояльних до церкви людей мала також на меті виявити в радянському повоєнному суспільстві масштаби релігійного інакомислення і впливу церкви на населення. Відповідно до цього, вироблялася й тактика атеїстичної пропаганди з боку комуністичної партії та органів влади на місцях (див.: підрозділ 4.3).

Наступний етап, регламентований згаданим документом, передбачав надсилання у 3-денний термін уповноваженим у справах РПЦ при облвиконкомі доручення до райвиконкому на укладання договору з релігійною громадою про передачу приміщення та культового майна в користування. І вже райвиконком мусив протягом 7 днів (п.п. “в” і “г” § 2, розділ I інструкції) виконати це доручення. У разі явного недотримання райвиконкомами встановлених термінів, що розцінювалося як порушення інструкції, винні у зволіканні справи підлягали покаранню. Про постановку перед облвиконкомом питання щодо покарання мав піклуватися безпосередньо уповноважений у справах РПЦ.

⁴⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Оп. 1. Спр. 12. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при Совете Народных Комиссаров по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1945 год. 4 января – 15 декабря 1945 г. Арк. 4.

Серед причин уповільненої реєстрації були подвійні стандарти влади, яка, з одного боку, не могла повністю заборонити будь-які релігійні організації в державі, а з іншого – змушена була терпіти їхнє паралельне існування поруч з партійно-ідеологічними органами, намагаючись при цьому здійснювати над ними всебічний контроль. Одним з чинників, який гальмував процес встановлення тотального контролю над Церквою стало небажання віруючих підписувати заяви та інші необхідні для позитивного вирішення питання документи; неграмотність членів так званої “двадцятки”, які ставили часто не свої підписи на заяві, що призводило до визнання всього пакету документів недійсним та повернення на повторну реєстрацію.

Причиною відмови в реєстрації могла бути також відсутність душпастира чи культової споруди у розпорядженні релігійної громади (за наявності священника), або її незадовільний технічний стан, і навпаки, якщо бракувало будь-якої з умов прописаних процедурою реєстрації.

Серед типових причин, що уповільнювали процес реєстрації релігійних общин та служителів культу були також інші: не в кожній єпархії були єпископи, або особи, що їх заміщували, обов'язком яких було візувати анкети духовенства, як того вимагала інструкція для уповноважених. Обласним уповноваженим доводилося втрачати багато часу на виготовлення типових договорів, анкет тощо. Реєстрації перешкоджали різноманітні конфлікти між місцевими органами влади і представниками церкви та релігійних громад.

Як і в масштабах усієї України, на Одещині, реєстрація храмів, духовенства та релігійних громад завершилася восени 1945 р. Порівняння абсолютних чисел у вигляді щоквартальних показників кількості зареєстрованих діючих православних храмів (церков, молитовних будинків тощо) у 1945 р. дає можливість простежити сталу закономірність в Одеській області з тенденцією до зростання (хоч і незначного) впродовж II-го і III-го кварталів відповідно, про що й свідчать дані укладеної нами *таблиці 4.3.*

Таблиця 4.3

**Кількість зареєстрованих
діючих православних храмів в Одесі і області
(станом на 1945 р.)**

Назва області	Щоквартальні показники за 1945 р.		
	за I-й квартал	за II-й квартал	за III-й квартал
Одеська	314	314	317
Разом на півдні УРСР	535	568	585
Разом по УРСР	6067	6133	6232

Аналіз цієї статистики підтверджує, що наприкінці 1945 р. у чотирьох областях південного регіону (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Ізмаїльська) разом було 585 церковних споруд, кожна десята з них діюча церква чи молитовний храм, знаходилася на півдні Української РСР. Із цих областей, як бачимо, лише Одеська виділялася, притаманною тільки їй, насиченістю православними культовими спорудами. Пояснюється така ситуація значними розмірами області у тодішніх адміністративних межах та, поза сумнівом, толерантною релігійною політикою румунських окупантів упродовж 1941–1944 рр. губернаторстві Трансністрія, у штучно утворених кордонах якого перебувала уся Одещина і де впродовж кількох років спостерігалось масове відродження християнських храмів. До речі, й сам П. Ходченко визнавав, що “ми застали після окупації церкви *де-факто* відкритими. Тому, не припиняючи їх дії, приступаємо до реєстрації...”⁴⁰⁴.

Ці слова спершу були сказані головним куратором РПЦ при РНК УРСР ще у листопаді 1944 р., а вже трохи більше року по тому, 7 грудня 1945 р., в особистому листі за № 163/с, адресованому уповноваженим при облвиконкомах, він підбив підсумок: “В основному по областях Української РСР реєстрацію релігійних громад закінчено. Однак по деяких областях залишаються “хвости” (Одеська, Ізмаїльська, Сумська).

⁴⁰⁴ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 12. Арк. 34.

Тому пропоную т.т. уповноваженим Ради наступне: там, де ще є ці “хвости”, – слід роботу підтягнути”⁴⁰⁵. І таки підтягували аж до самого початку 1946 р.

Значно повільніше відбувався процес реєстрації духовенства та інших представників кліру у 1945 р. Динаміка обліку і реєстрації у кількісному виразі була незначною. Про причини, які стримували цей процес, вже дещо говорилося (виїзд кліриків за межі українських земель, репресії, побоювання реєстрації, відмова властей у реєстрації тим чи іншим священникам тощо).

У порівнянні з іншими південноукраїнськими областями найчисельнішу групу пастирського корпусу становили священнослужителі Одеської єпархії. На 1 січня 1945 р. в Одеській області налічувалося: 1 єпископ, 177 священників, 26 дияконів і 101 псаломщик⁴⁰⁶. Управляючим Одеської єпархії був Сергій (Ларін), єпископ Кіровоградський, а в Одеському міському окрузі – благочинний священник В. Шокотько.

Біографічна довідка

Сергій (Ларін), в миру **Сергій Іванович Ларін** (1908–1967). Церковний діяч, богослов.

Архієпископ. Народився у Санкт-Петербурзі. Навчався в гімназії. З 1925 р. перебував в обновленському русі. Закінчив Ленінградський Вищий Богословський інститут. 1933 р. прийняв чернечий постриг у Тихвинському монастирі. Перебував під арештом у 1933 р. 1935 р. знов засуджений до 3-х років таборів. 1938 р. зведений до сану архімандрита, у 1941 р. – настоятель Воскресенського собору в Москві, обновленський вікарій міста. 1941 р. хіротонізований обновленськими архієреями в єпископа Звенигородського. 1943 р. став єпископом Ташкентським і Самаркандським, після чого приєднався до РПЦ і пройшов усі етапи від ієродиякона. Ієромонаха, потім

⁴⁰⁵ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 43. Арк. 44.

⁴⁰⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 3. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. Арк. 14.

священник Загорської церкви під Москвою. У серпні 1944 р. у Володимирському соборі в Києві був висвячений у єпископа Кіровоградського, вікарія Одеського. 1946 р. правлячий єпископ Одеський і Кіровоградський і згодом перейменованій у єпископа Херсонського і Одеського. Брав участь у зустрічі в Ясах і супроводі до Москви патріарха Румунії Никодима. З 1947 р. єпископ Ростовський і Новочеркаський. 1949 р. єпископ Житомирський і Овруцький українського екзархату. Перебував упродовж 50–60-х рр. перебуває на різних єпископських кафедрах від Білорусі до Поволжя, а згодом Сибіру (Томська і Омська кафедри). Захистив кандидатську дисертацію з богослов'я про обновленський рух. Останнє місце архієпископ Ярославський і Ростовський. Помер у м. Пушкіно.

Розглядаючи співвідношення кількості церковних осередків (релігійних споруд) і священнослужителів по округах області, спостерігаємо значний дефіцит пастирських кадрів майже в усіх, за винятком Одеської округи, де на 22 релігійні громади припадало 40 священників, 11 дияконів та 25 псаломщиків (табл. 4.4)⁴⁰⁷.

Таблиця 4.4

**Відомості
про культові споруди і наявність кліру в Одесі
(на 1 січня 1945 р.)**

Найменування (чин) церкви	Кількість кліру	Настоятель храму
1	2	3
Іллінський кафедральний собор	6 осіб	Протоієрей Чемена В. Ф.
Успенський собор	7 осіб	Священник Шокотько В. В.
Олексіївська церква	4 особи	Протоієрей Федотьев М. Г.
Дмитрівська церква	6 осіб	Протоієрей Брага В. І.

⁴⁰⁷ Укладено за матеріалами ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15–17.

Закінчення таблиці 4.4

1	2	3
Різдво-Богородицька церква	4 особи	Протоіерей Муретов М. О.
Вознесенська церква	2 особи	Протоіерей Китаєв І. П.
Казанська церква	3 особи	Протоіерей Брюховецький [?]
Хресто-Воздвиженська церква	2 особи	Священник Лютий Т. Д.
Миколаївська церква	1 особа	Священник Покровський С.
Пантелеймонівська церква	3 особи	Схимоігумен Пахомій
Григоріє-Богословська церква	5 осіб	Протоіерей Матвеевич М. І.
Кирило-Мифодіївська церква	4 осіб	Протоіерей Діяконов Є. С.
Троїцька (Грецька) церква	1 особа	Диякон Задворний А. С.
Скорботненська церква	2 особи	Священник Камінський Г. М.
Маріє-Магдалинська церква	2 особи	Священник Федоров П. А.
Христо-Різдв'янська церква	2 особи	Священник Грудко А. І.
Віктора і Віссаріона церква	2 особи	Священник Чехович П. П.
Всесвятська церква	2 особи	Священник Кузнецов О. В.
Архангело-Михайлівська церква	2 особи	Священник Данилов В. Л.
Входо-Іерусалимська церква	2 особи	Священник Стелецький П.
Маріє-Магдалинська (9 ст. Великого Фонтану)	1 особа	Священник Разумович Ф. М.
Монастирська церква	1 особа	Священник Воротников В.

Укомплектованість храмів і соборів пояснюється насиченістю релігійного життя в Одесі як великому єпархіальному центрі. У глибинці ж області бракувало майже 50% душпастирів та іншого кліру. А в віддалених районах області – у Балтській, Кодимській, Котовській, Фрунзенській, Голованівській, Первомайській, Грушківській, Гайворонській та інших округах церкви мали лише третину настоятелів від їх потреби та наявності діючих храмів.

Порівняльні відомості щодо представників православного кліру (патріаршої орієнтації) по Одеській області на фоні півдня України і загалом по УРСР подає укладена нами за різними джерелами *таблиця 4.5*⁴⁰⁸ (див. стор. 318).

Наведена у таблиці статистика яскраво ілюструє факт безперечного зростання станом на 1945 р. майже на третину загальної кількості представників православного кліру у республіці. Однак, у межах південних областей УРСР, не спостерігаємо такого різкого зростання чи навпаки, значного скорочення.

Водночас, зменшення чисельності зареєстрованих кліриків у співставленні з показниками 1944 р. в Одеській області, пояснюється, як ми вже зазначали вище, черговою хвилею репресій стосовно духовенства, еміграцією за кордон, міграцією священнослужителів до інших областей та небажанням реєструватися, через приналежність до груп “самосвятів” (автокефалістів), обновленців та уніатів.

У процесі реєстрації, безпосередньо з таблиць, укладених уповноваженими Рад у справах РПЦ при обвиконках, які вони направляли до центру, вимальовується рельєфна картина про склад, чисельність, стаж та досвід пастирської

⁴⁰⁸ ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 2. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 1. Арк. 108–111; Спр. 3. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 года. Том 2. Арк. 3; Спр. 15. Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 мая 1945 года. Арк. 49; Оп. 3. Спр.3. Информационные отчеты за 1944 год. Арк. 43, 70; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 125.

служби, відповідний рівень освіти священнослужителів тощо. Зацікавленими у такій інформації були й агітаційно-пропагандистські управління ЦК, обласні та районні відділи КП(б) У тощо. Аби протипоставити контрпропагандистський атеїстичний щит “релігійному мракобісню”, партійні функціонери та місцева влада намагалися добре пізнати свого ідейного супротивника, цікавилися складом духовенства, рівнем його загальної та богословської підготовки, стажем пастирського служіння, а також джерелами поповнення єпархій священницькими кадрами тощо.

Таблиця 4.5

**Відомості про православний клір на Одещині*
 (у 1944–1945 рр.)**

Назва області	Зареєстровані служителі культу при діючих церквах							
	на III квартал 1944 р.				на II квартал 1945 р.			
	Єпископи	Священники	Диякони	Псаломщики	Єпископи	Священники	Диякони	Псаломщики
Одеська**	1	227	8	162	1	177	26	101
Разом на півдні УРСР	1	375	21	242	2	355	39	189
Загалом по УРСР	10	3528	329	1737	12	4512	354	1837

* Мається на увазі Одеська область у тогочасних адміністративних кордонах, враховуючи те, що існувала окремо Ізмаїльська область з 1940 по 1954 роки.

** О. Лисенко наводить інші дані по Одеській області стосовно II-го кварталу 1945 р.: 1 єпископ, 182 священники, 30 дияконів і 108 псаломщиків (Див.: Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 125). Наше пояснення полягає в тім, що наведені шановним вченим дані зафіксовано, очевидно, станом на кінець кварталу, а ми подаємо на початок.

Досвід православних пастирів дає можливість зробити висновки про усталені й вивірені тяжким життям та часом світоглядні основи кліру. Стаж служіння до одного року мали не багато кліриків, значна частка мали до п'яти років. Враховуючи ці факти, можемо припустити, що переважна більшість осіб священницького звання стали такими, тобто розпочали пастирську діяльність після 1941 р., коли власне і почалася реанімація релігійного життя, підтримана окупаційною владою. До священнодіяства приходили не тільки діючі “священники й попи”, а також і “колишні служителі культу, які працювали до війни у різних громадських установах”⁴⁰⁹.

Узагальнюючи результати реєстрації церков, релігійних громад та священнослужителів виділимо декілька, на наш погляд, характерних моментів, які були притаманні не стільки Одеському мікрорегіону, а переважно південній частині УРСР, як специфічній соціо-конфесійній складовій України.

По-перше, після звільнення від окупантів території півдня України, за явної суперечності між законодавчо-правовим полем та ідеологічними установками з'явилося дуже мало нових приходів. З цього проступає виразна тенденція, пов'язана з цілеспрямованим створенням перешкод владою на шляху виникнення нових релігійних громад і парафій. Відтак, було взято на облік і зареєстровано переважно ті церкви та громади, які на момент повернення радянської влади вже фактично діяли.

По-друге, собори та сільські церкви, на півдні республіки були погано забезпечені кадрами духівництва, настоятелями церков та іншими служителями культу. Війна з її руйнівним обличчям, відсутність діючих богословських навчальних закладів, а також, безперервні репресії щодо духовенства, попередні та в ході неї, відбилися на скороченні чисельності православного кліру. Через це, страждали релігійні громади, віруюче населення, яке у тоталітарному середовищі не мало можливості реалізувати своє право на свободу совісті. Особливо бра-

⁴⁰⁹ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 19.

кувало священників в Ізмаїльській та Одеській областях, які перебували в зоні румунської окупації протягом 1941–1944 рр. Побоюючись репресій з боку радянських каральних органів, десятки представників духовенства та колишні релігійні чиновники, особливо ті, що співробітничали з Румунською Патріархією у Південній Бессарабії і з Румунською православною місією в “Трансністрії”, емігрували з відступаючими румунськими військами за Дунай. Так, у грудні 1944 р. у списку з 39 православних церков, що були недіючими у межах Ізмаїльської області ще з літа 1944 р., 35 значилися закритими “у зв’язку з тим, що служителі культу втекли до Румунії”⁴¹⁰. В Одеській області діяльність 318 церковних споруд забезпечували тільки 211 священнослужителів⁴¹¹. Значний відсоток у районах (іноді до 50%) становили диякони та псаломщики, однак вони за канонічними нормами самостійно відправляти богослужіння не могли, а лише мали допомагати архієрею або священнику.

Нарешті, реєстрація виявила і те, що на Одещині, як по півдню та по всій території УРСР, влада сприяла встановленню й укоріненню лише однієї, підконтрольної державі конфесії – РПЦ. Усі діючі православні храми у межах південних областей України належали до патріаршої орієнтації, а їх очолювали священнослужителі, затверджені Московською патріархією⁴¹².

Такої завуальованої, підступної, продуманої до дрібниць і жорстокої боротьби владної системи, як це було в інших регіонах України, проти Української автокефальної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), “обновленської” та інших конфесійних утворень в Одеській області не спостерігалось, оскільки не було священників, приходів та віруючих цих конфесій.

⁴¹⁰ ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 2. Том 1. Арк. 112–113.

⁴¹¹ ЦДАВОВ України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 3. Том 2. Арк. 14.

⁴¹² Архів Одесько-Ізмаїльської єпархії, м. Одеса. Спр. 752. Протоиерей Гончаров Георгій Федорович. 26.05.1944 – 8.05.1965. Арк. 7–12; Спр. 899. Священник Драгомирецький Анатолій Феофанович. 27.07.1944 – 7.11.1944. Арк. 1–10; Спр. 938. Игумен Делигиоз Куприян Николаевич. 31.03.1941 – 25.11.1950. Арк. 5–27.

Ідеї автокефалії української церкви та “обновленства” затухали в міру того, як останні їх представники разом з релігійними осередками сходили з конфесійного поля. Місцева ж влада, та й самі уповноважені, побоюючись звинувачень у сприянні релігійній опозиції та “українському церковному націоналізмові”, часто приховували, або подавали “на гору” неточні й далеко не об’єктивні матеріали, звітували про самоліквідацію осередків УАПЦ та регенерацію “обновленців” у лоно патріаршої РПЦ. Шляхом відречення архієреїв від духовних блукань в “обновленстві”, автокефалістів та їхній клір перетягували до Московського патріархату, який прийняв правила гри нав’язані державною системою. Так, прийшовши з “обновленства” і очолив Одеську єпархію єпископ Сергій (Ларін). Не даремно головний куратор православ’я в Україні П. Ходченко неодноразово у звітах до Москви підкреслював, говорячи про конфесійне співвідношення у республіці:

“Слід відзначити, що серед цих двох останніх (йдеться про автокефальну і обновленську церкви. – М. М.) спостерігається тенденція до об’єднання з патріаршою церквою”⁴¹³.

Звичайно, чиновник не міг бути відвертим у тому, якими засобами досягалося таке “єднання”.

⁴¹³ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 297. Информационные доклады и отчеты за июнь–декабрь 1944 г. Арк. 18.

4.3. Релігійна ситуація в Одесі, антирелігійна риторика й пресинг

Функціонування 585 православних культових споруд у містах і селах Півдня України, пастирське служіння в них 355 священників та 228 інших представників кліру (переважно дияконів та псаломщиків) навіть в умовах жорсткого ідеологічного контролю з боку держави та її партійно-пропагандистської машини, на перших порах після війни сприяло поширенню популярності християнського віровчення, православного церковного обряду, наверненню десятків тисяч людей до споконвічних духовних традицій. Вищий ступінь релігійності населення, попри тотальний комуно-атеїстичний ідеологічний вплив влади, ставав характерною ознакою поствоєнного часу порівняно з довоєнним минулим.

Наразі, зміни у повоєнному суспільстві фіксував один з пропагандистських працівників Одещини: “У будь-якому районі області, як настає неділя, колгоспники не виходять на роботу, йдуть молитися, і решта їх не цікавить”⁴¹⁴. А редактор газети “Большевицское знамя” тов. Ліфшиц, здійснивши своєрідний соціальний зріз одеської спільноти, зосередив увагу учасників обласної наради, що відбулася 28 жовтня 1944 р., на релігійності і побожності обивателів, які потрапляли до храмів.

“Я хочу розповісти, – зазначав він, – що приблизно тижні два тому я зайшов до Собору у будній день і що я там побачив? Собор як собор – бронза, золото, священників було біля 5–6 чоловік, усі виголені, усі сповнені власної гідності, у ризах, обстановка урочиста. Хто ж там стоїть, у будній день? Від малого до старого – стоять діти, жінки,

⁴¹⁴ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. (1942–1945 гг.). 1944 г. Сектор информации. Спр. 143. Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, работников творческой интеллигенции по вопросу “О задачах агитационно-пропагандистской работы в свете решений майского (1944 г.) Пленума ЦК КП(б)У”. 15–16.06.1944 г. Арк. 36.

дружини фронтовиків. Я бачив жінку, яка проводжала чоловіка на фронт і просила у Господа Бога збереження йому життя. Була мати старенька зі своїм сином майором. Як уся ця обстановка діє на людину, яка потрапляє до церкви?!”⁴¹⁵.

Задля того, щоб тримати в полі зору розвиток подій, контролювати кількість релігійних осередків та не допускати їх “розповзання”, функціонери Ради у справах РПЦ при облвиконкомах зобов'язувалися систематично збирати інформацію про релігійну ситуацію в областях і спрямовувати її до центру. Відтак, П. Ходченко 18 квітня 1945 р. у таємному листі до обласних уповноважених, нагадуючи про своєчасну відправку інформаційних звітів, окрім того, вимагав подати докладну інформацію про те, як проходить церковне життя у містах і селах⁴¹⁶. У цьому звіті мали міститись докладні дані про зростання кількості віруючих; хто відвідує церкви; чи збільшуються випадки хрещення, вінчання тощо; що впливає на зростання, чи є зменшення прихильників церкви і т. п. Уповноважені ж, у свою чергу, мали своїх інформаторів серед духовенства, церковних старост та членів релігійних громад. Тож, про посилення впливу Православної церкви можна робити висновки опосередковано, завдячуючи цілій серії повідомлень самих представників духовенства та церковних чиновників, які в умовах державно-церковного потепління були, по суті, служниками зацікавлених органів (державних, каральних, ідеологічних тощо).

В Одесі й області, як і в республіці, також відчутно зростала динаміка кількості проведених релігійних обрядів спрямованих на задоволення запиту суспільства і потреб віруючого населення. Якщо за 9 місяців 1944 р. після відступу окупантів

⁴¹⁵ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 144. Стенограма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, РАТАУ по вопросу улучшения массово-политической и культурно-пропагандистской работы среди населения области. 28–30.10.1944 г. Арк. 163.

⁴¹⁶ ДАМО. Ф. Р-992 сч. Оп. 3 с. Спр. 43. Арк. 22.

в Одесі відбулося 824 хрещення, то лише у першому кварталі 1945 р. їх вже було здійснено 360. Значно зросла і кількість православних обрядів вінчань та поховань⁴¹⁷. Влучно оцінив ситуацію в глибинці Одеської області представник релігійної громади с. Затишся М. Бурячок, який у листі до отця благочинного написав: “Віруючий народ жадібно чекає, щоб відкрили церкви і служили в них...”⁴¹⁸.

“Якщо навіть деякі дані перебільшені попами, то все ж становище залишається явно загрозливим” – підсумовуючи такого роду інформацію зауважував заступник начальника управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Назаренко. Відповідно до такої “явно загрозливої” релігійної ситуації влада й випрацювала контрзаходи щодо церкви, залучаючи до цього підступного удару пропагандистські органи й радянські спецслужби.

Отже, впродовж другої половини 1944 р. і до кінця 1945 р. в Україні і, як ми можемо зрозуміти з попереднього нарису в Одесі і області, було проведено облік та реєстрацію храмів, релігійних громад і духовенства. Однак, безпосередній облік маємо розуміти як просту механічну дію, проведену з високою відповідальністю уповноваженими Ради у справах РПЦ при обвиконкомах разом з органами влади на місцях.

Натомість, процес реєстрації церковних осередків, громад та кліру, являв собою складну інтригу, своєрідну комбінацію з прихованими мотивами, яку розігрувало державне керівництво на чолі зі Й. Сталіним. Реєстрація як політична технологія, продумана у Кремлі, була політичним інструментом з метою абсорбування небажаних, нелояльних до влади конфесій, а також задля окреслення конфесійної карти в областях України і в цілому в СРСР. Конструюючи нову повоєнну конфесійну субординацію, керівництво країни, з одного боку, забезпечувало облудний статус “державної” Православній

⁴¹⁷ ЦДАМЛіМ України. Ф. 127. Павло Семенович Ходченко. Оп. 1. 1944–1949 рр. Спр. 298. Информационные отчеты и доклады за I–III кв. 1945 г. Арк. 22.

⁴¹⁸ Архів Одесько-Ізмаїльської єпархії, м. Одеса. Спр. 899. Священник Драгомирецький Анатолій Феофанович. 27.07.1944 – 7.11.1944. Арк. 3.

церкві, а з іншого, знищувало ті конфесії, які належали до потенційно опозиційних, нелояльних до комуністичної влади. Обласні уповноважені в цій справі використовували різноманітні механізми, якими реалізовували політичний курс Сталіна і керованого ним Політбюро щодо Церкви.

Разом з тим, зміна сталінським керівництвом курсу по відношенню до церковного життя після 1943 р. та, певною мірою, вимушена тісна взаємодія влади з церковним керівництвом та релігійними громадами в ході війни сприймалися суспільством як реальний і позитивний факт. Особливо це виявилось у різноманітних формах патріотичної діяльності Православної церкви та інших конфесій, що надало можливість цій духовній інституції до певної міри відродити свій соціальний статус, релігійні традиції, які формувалися у дореволюційному минулому.

Потепління державно-церковних стосунків, передусім на самому вищому щаблі влади, подало своєрідний сигнал суспільству про те, що Церква і релігія мають право на існування у державі, хоч за нею й було встановлено жорсткий контроль та підступно приховане керування з боку тієї ж держави.

Існувала, на нашу думку, й ще одна причина, що кардинально змінила вектор державно-церковних відносин. На фоні зростаючої ролі Церкви в роки війни існувала небезпека втрати владою монопольного права на формування суспільної свідомості, як висловлюється О. Лисенко, за більшовицькою матрицею. Така постановка питання лякала завзятих парт-атеїстів, які не бажали віддавати свої ідеологічні позиції та пропагандистські важелі. Від відкритої боротьби за допомогою жахливих репресивних методів 30-х років, у результаті чого лише на Одещині за далеко не остаточними даними, що подано у нашій монографії від 2008 р., було заарештовано, засуджено й знищено понад 130 представників кліру (*див.*: Мартиролог), комуністи перейшли до проведення більш завуальованої антицерковної роботи, про що свідчать документи, які надходили на місця під грифом "цілком таємно".

Своєрідність стосунків між органами комуністичної влади і релігійними громадами до певної міри визначалася

особливостями окупаційної політики Бухареста. Оскільки південна територія України два з половиною роки перебувала під духовною юрисдикцією РумПЦ та Румунської православної місії, перед партійним керівництвом СРСР постало питання про “усунення негативних ознак” впливу румунської церкви на кількомільйонне населення цих територій. Маємо документальні підстави визнати (і це цілком підтверджує один із нарисів цієї книги), що хоча й з румунським відтінком, однак, в період окупації позитивні зміни у напрямку християнізації населення відбулися. Радянська ж ідеологічна система презентувала це як вдалий пропагандистський хід. І те, що періодично на нарадах відділів агітації і пропаганди обкомів (зокрема й одеського) акцентувалася увага на необхідності боротьби з наслідками “підступної румунської релігійної пропаганди”, з “релігійними забобонами”, які глибоко укорінилися у суспільстві, особливо у свідомості молоді, свідчить, однак, про визнання радянським керівництвом та партфункціонерами деяких незаперечних результатів румунського місіонерства. У довідці “Про форми і методи ворожої пропаганди й агітації під час румуно-німецької окупації”, яку склав партійний чиновник, лектор Одеського обкому КП(б)У Єременя у червні 1944 р., серед пунктів, що визначали напрямки румунської пропаганди, підкреслювалось:

“...3) Одним з методів ворожої агітації і пропаганди було загравання з населенням, так звана політика “пряника”. Афішувалась благодійність румунів та їхня гра в чесноти, милосердя і любов до ближнього, що мало також мету вбити ненависть до ворога в народі, витравити пильність і здатність його до опору окупантам”⁴¹⁹.

⁴¹⁹ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 78. Информации, докладные записки Ананьевского, Андреево-Ивановского, Арбузинского, Благодатновского и Братского райкомов КП(б)У в отдел о состоянии организационно-партийной работы, о проведении выборов в партийных организациях, о ходе сельскохозяйственных работ, мобилизации средств в фонд Победы, об оказании помощи семьям фронтовиков и другим вопросам. 06.04.–26.12.1944 г. Арк. 63.

Далі пропагандист наводив приклади зі статей, вміщених на шпальтах “Одесской газеты”, стосовно публічного звільнення окупантами заарештованих в Одесі. Нібито, під час цієї акції представник румунської влади позитивно висловився на адресу “доброї душі румунів, які будучи сповнені християнської віри і любові до ближнього, проводять у життя заповіт Христа про справедливість і чесноти”⁴²⁰.

І як резюме до виступу агітпропівця звучала наступна теза:

“...8) Особливо велике місце в своїй ідеологічній обробці мас займала релігійна пропаганда. Гра на релігійних почуттях населення, займала майже перше місце в ідейному поневоленні народу, у розповсюдженні серед нього антинаукових форм мислення”⁴²¹.

15 червня 1944 р. відбулася нарада завідуючих відділів пропаганди і агітації Одеської області, на якій з доповіддю “Про завдання пропагандистської і агітаційної роботи у зв’язку з рішенням травневого пленуму ЦК КП(б)У” виступив партійний секретар Сосновський⁴²². Доповідь була викладена (наскільки це дозволяє простежити стенограма) у дусі безкомпромісної критики окупаційної влади, намаганні викрити корені ворожої пропаганди на зразок наступного:

“Німецько-румунські окупанти намагалися вплинути на свідомість радянського населення, що залишилося на території тимчасово окупованій і придушити віру у принципи марксистсько-ленінської філософії, у ще більшому масштабі проповідуючи релігійне мракобісся.

У всіх навчальних закладах – вищих та середніх – релігія займала першочергове значення...

⁴²⁰ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 78. Арк. 64.

⁴²¹ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 78. Арк. 66.

⁴²² ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 143. Стенограма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, работников творческой интеллигенции по вопросу “О задачах агитационно-пропагандистской работы в свете решения майского (1944 г.) Пленума ЦК КП(б)У”. 15–16.06.1944 г. Арк. 22–76.

При держуніверситеті був організований факультет богослов'я, а у стінах університету була відкрита церква. На всій території Одеської області і в місті було відновлено багато церков і зараз відкритих. Тому ми маємо провести велику роботу, щоб протипоставити цьому релігійному мракобіссу матеріалістичний марксистсько-ленінський світогляд і не шляхами та методами, якими проводили наші комсомольці, а децю іншими, більш гуманними. Я маю на увазі активною пропагандою, залучаючи широкі верстви інтелігенції, яка має освіту і знання в галузі природничих наук, залучати їх, щоб вони переконували в абсурдності релігійної доктрини”⁴²³.

Під час обговорення доповіді той самий редактор газети “Большевицское знамя” Ліфшиц навіть запропонував “деякі елементи проведення усної пропаганди запозичити у румунів”, які вміло пропагували свої досягнення в християнізації окупованих територій. У якості прикладу наводилися факти, коли “румунським духовенством було організовано в Одесі жалобну процесію під час поховання збитого над містом радянського льотчика, мовляв по-християнськи, як будь-якого воїна...” “коли кілька колишніх комуністів звернулися до святійшого патріарха Румунії з подякою за те, що знов відновлено церкви”, які сприяли наверненню людей на шлях істинний⁴²⁴.

Останній факт, викликав у нас зацікавленість, стосовно того чи відповідає він дійсності? Чи є він історично достовірним, а не пропагандистським трюком й не більше?! Тож зупинимось на цьому цікавому факті.

Румунське військове командування, очевидно намагаючись вилучити із розмаїтого міського середовища, що залишилося в Одесі не евакуювавшись, нелояльних до румунів та німців, неблагонадійних, збільшовизованих представників різношерстого одеського соціуму, видало наказ про реєстрацію членів та кандидатів у члени партії. На початку листопада

⁴²³ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 78. Арк. 23.

⁴²⁴ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 143. Арк. 126.

1941 р., саме у день річниці Жовтневої революції (ніби хизуючись над більшовиками, що теж можна вважати цілком вдалим пропагандистським прийомом!) було оприлюднено на шпальті “Одеської газети” вищезгаданий документ. У ньому йшлося:

“Усі члени і кандидати у члени комуністичної партії, які у триденний термін з дня опублікування цієї об’яви з’являться до районних префектур поліції, будуть вважатися як такі, що схилили, помилившись у своїх політичних поглядах і розчарувалися в ідеї комунізму”.

Натомість, їм гарантувалися життя і свобода⁴²⁵. Усі ж, хто ухилився від так званої реєстрації, проголошувалися військовим командуванням ворогами і, за умови викриття, мали підлягати арешту, ув’язненню й суду військового трибуналу. Румунська окупаційна влада, укорінюючи філерство та доноси, хоча це зло, будучи породженим саме сталінською тоталітарною системою та її спецслужбами, серед членів радянського суспільства й, зокрема 30-х років, було повсюдною й цілком моральною нормою. Запобігаючи тероризму й диверсіям з боку комуністів, воєнна влада міста залякувала населення Одеси, і особливо люмпенізовану його частку (двірників, прибиральниць тощо) тим, що за переховування комуністів та приховування інформації про них покарання буде аналогічним зазначеним заходами.

Відтак настраханий народ, так чи інакше, був він ідейно відданим “товарищу Сталину и Советской Родине”, або ні – все одно ставав пристосуванцем і виживав як міг, особливо партійні особи. Ця публіка, переважно секретарі парткомітетів, райкомів, міськкомів та різноманітна партійно-державна номенклатура разом зі своїми родинами, поспіхом, правдою й неправдою була вивезена (часто за мотивацією конче необхідної евакуації з промисловими підприємствами та різними установами), або просто втекла ще задовго до початку оборони міста, про що мало тоді говорилося в голос.

Проте, враховуючи вельми заідеологізоване виховання одеситів у повоєнні роки, довгий час підтримувався

⁴²⁵ Одесская газета. 1941. 8 ноября.

дослідниками, витворений ще у перші дні війни міф про важливість й особливу значущість керівної ролі ВКП(б)-КП(б)У в організації оборони міста. Десятки солідних видань повторювали тезу про те, що одеські комуністи серед перших йшли на фронт, що одеська обласна парторганізація чи не повністю була мобілізована на передову. Автори однієї дуже відомої книжки про оборону Одеси ще у 70-ті роки минулого століття писали: “У авангарді захисників Одеси йшли комуністи, <...> які полум’яним більшовицьким словом і особистим прикладом надихали радянських людей на священну війну”⁴²⁶. Проте, не все тут відповідає дійсності і дещо потребує уточнення й історичної правдивості. У липні 1941 р. в Одеській міській організації нараховувалось 21192 члени партії, а на фронт пішла лише половина з них (біля 12 тис.), що становило близько 55%. Решта – як висококваліфіковані спеціалісти, були евакуйовані з підприємствами у глибокий тил, а значне число – відсиджувались у тилу або просто втекли. Та власне, на нашу думку, їхня чисельність справи під Одесою докорінно не змінила б. Ситуацію звісно спасли десятки тисяч простих солдат, червонофлотців та просто одеситів-ополченців “від верстату”, які жертовно й героїчно захищали рідне місто.

Повертаючись до розмови про втікачів з партквитком члена ВКП(б)-КП(б)У в кишені, наведемо архівний документ, який більш достовірно відтворює морально-політичну ситуацію під час оборони Одеси:

“Поряд із тим, що комуністи Одеської партійної організації деруться на фронтах Вітчизняної війни, знайшлися члени партії, які боячись за свою шкіру, вчинили як зрадники – втекли з міста, кинувши свої обов’язки. На жовтень 1941 р. таких партноменклатурників, переважно керівників обласних, міських та районних установ і підприємств було 278”⁴²⁷.

⁴²⁶ 73 героических дня (Хроника обороны Одессы в 1941 году) / С. А. Вольский (руков. авт. кол), Н. А. Кравцов и др. Одесса: Маяк, 1974. С. 256.

⁴²⁷ ДАОО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1822. Арк. 4.

В умовах воєнного часу дезертирами займалися органи обласної прокуратури. Семеро на той час були вже заарештовані й піддані суду воєнного трибуналу. Отже, стратегія виживання у кожного була своя... І у комуністів також, лише з мораллю було по-іншому.

Повернімося ж до безпосередньо самої розповіді про лист групи одеських комуністів адресований на ім'я митрополита Віссаріона, який у той час очолював Румунську православну місію в Одесі. Між іншим, лист був не один – у нашому розпорядженні знаходиться декілька різних за змістом і авторством, з них, кілька є частково анонімними (лише з ініціалами і адресами помешкання), решта – колективні, з особистими підписами й прізвищами⁴²⁸.

Спровокувало таку реакцію окупованих одеситів привітальне звернення до населення й, особливо, до колишніх комуністів, митрополита Віссаріона у переддень Великодня. Його було опубліковано на передовій шпальті в газеті “Молва” за № 117 від 24 квітня 1943 р. За піврічну каденцію пастирського служіння у Задністрянщині цей митрополит багато зробив у напрямку рехристиянізації населення, катехизації, відбудови зруйнованих сталінськими безбожниками храмів та відродження монастирів, відкриття семінарії та духовних шкіл, налагодження типографії та видання різноманітної церковно-релігійної літератури, що власне, як свідчать спогади багатьох свідків підкупаційного життя Одеси, викликало повагу й довіру до нього значної частини мешканців міста.

Тож до редакції газети “Молва” було надіслано колективного листа за підписами 14 осіб, які мешкали у будинку № 81 по вул. Канатній *. Попри зрозумілий для нас пафосно-релігійний дух та стиль написаного тексту, викликаний

⁴²⁸ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943 “Румунська православна місія в Трансністрії”. Арк. 14–25.

* З етичних міркувань, автор не вважає за потрібне оприлюднювати повністю всю інформацію, лише прізвища 14 підписантів: Василенко, Баурдян, Сак, Груша, Фіщенко В., Меєр, Стручістий В., Ренк, Полозов, Четкин, Примак, Іванюк, Фіщенко, Стручістий М.

захопленням від архіпастирського звернення “до чад Божих”, аналіз листа дає змогу зрозуміти чинники й рефлексії ініціаторів цього документу. З одного боку, не можна відкидати заідеологізованої мотивації людей, які намагалися виявити своє щире ставлення до відродження давньої християнської Великодньої традиції хоч і з румунським підтекстом, з іншого, відчуваємо засудження радянських порядків, і, що особливо важливо зазначити, багаторічне приховане дотримання комуністами православних традицій в умовах войовничого безбожництва. Отже, наведемо лист майже повністю, дотримуючись оригіналу рукописного тексту і зберігаючи його первинну орфографію.

“На Архипастырское приветствие Е.В.П. Митрополита Виссариона, Мы бывшие коммунисты Христианской Верой крещенные, чисто-сердечно, с чисто-христианской душой с Верой в Светлое Христово Воскресенье отвечаем “ВОИСТИНУ ВОСКРЕСЕ”.

Будучи поневоле коммунистами при советском строе, вера наших предков, наших отцов и матерей, Вера во Христа и Светлое Христово Воскресенье у нас не угасала. Мы Верили, Верим и будем Верить. Сколько не старались затемнить, вырвать у нас с корнем с сердца Веру во Христа – Сина Божия и погасить навсегда свет Воскресения было бесполезно.

Праздники Святой Пасхи, светлого Христова Воскресенья и других религиозных праздников нам приходилось вспоминать, праздновать замкнуто, при закрытых дверях – в кругу узкой своей семьи из-за боязни быть замеченным в праздновании религиозных праздников. Приветствие – Христос Воскресе! И ответ – Воистину Воскресе! произносилось вполголоса, чтобы неслышно было не только во дворе, но даже по соседству. В настоящее время мы с гордостью, открыто, громогласно, без боязни приветствуем родных, близких и знакомых Христианским приветствием – “Христос Воскресе!” и отвечаем Е.В.П. Митрополиту

Виссариону на Его Архипастырское приветствие к людям, поневоле имеющим на себе позорное пятно – звание Коммуниста – “Воистину Воскресе!” и пожелать ему в деле возрождения чистой и новой Христианской жизни многие-многие лета!”⁴²⁹.

Водночас, й інші заповзяті послідовники Леніна-Сталіна зрефлексували на звернення очільника Румунської православної місії. Розчулений словами митрополита був і мешканець Одеси А. П. Вакулов з вул. Прохорівської, який неодноразово листувався з митрополитом. Шістдесятилітній чоловік, благав Віссаріона охрестити його доньку, й висловлював вдячність за те, що “Великое Королевство Румынии крестовым походом освободило нас от ига коммунистического...”⁴³⁰. Визнаючи свою провину за перебування в партійних лавах, він зазначає:

“На 50-м году жизни я сошел с правильного пути и то, к великому моему счастью, не проникся глубоко коммунистической идеологией и лишь поверхностно наблюдал и убеждался, что все это обман, но вырваться из этого порочного звания коммуниста было не легко...”⁴³¹.

Цей “віруючий” партієць своїми молитвами плекав надію на якнайшвидше завершення братовбивчої війни, яка “вырвала бы из когтей вандализма коммунистического ига весь наш православный русский народ для новой жизни”⁴³².

Румунська пропагандистська система, передовсім через багатотисячні накладі російськомовної преси*, а також і різ-

⁴²⁹ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. Арк. 15–15 зв.

⁴³⁰ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. Арк. 19.

⁴³¹ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. Арк. 19 зв.

⁴³² ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. Арк. 19 зв.

* у межах Трансністрії виходили російськомовні газети “Молва”, “Одесская газета”, “Буг”, “Одесса”, “Прибугские известия”, “Детский листок” та ін. Особливим християнським духом були пронизані часописи “Молва” та “Колокол”. На думку історика А. Жуковського, вони були “НТСівського напрямку”. За нашими підрахунками, газета “Молва” лише у грудні 1942 р. надрукувала 43 статті, інформації та об'яви про життя

номанітні слухи на базарах розповсюджувала серед населення інформацію, з якої мешканці дізнавалися про важливі (з погляду румунських та німецьких спецслужб) події, що відбувалися як на фронтах, так і в Трансністрії загалом. Так, інформація про звернення комуністів стала відомою у місті, і не забарилася стати прикладом для дій інших. Невдовзі на ім'я архіпастиря надійшло ще кілька аналогічного змісту листів, з яких виділяється лист від групи комуністів (згідно з підписами – 19 осіб*), які мешкали у четвертому районі поліції м. Одеси. Виказуючи свою вдячність румунському урядові та митрополитові за справедливе до них ставлення, підписанти підкреслювали, що “были искалечены коммунистическими лозунгами и не могли предположить, что к нам будет обращен Ваш привет”.

Остаточне їхнє відродження і духовне Воскресіння відбулося, як зазначали ініціатори, саме в день Святої Паски, завдяки зверненню владики Віссаріона, адже “доброе семя, упавшее на благоприятную почву, даст добрый плод”. Оскільки немає людини, яка б не була піддана людським аберациям, як немає людини, яка б не виправилася і не стала на шлях істинний. “Так и Ваш привет, – писали одеські комуністи, – попал в наши сердца, распустился там прекрасным цветком – веры, любви и благодарности к Православной церкви и к Вам лично, Владыко”.

Звернення митрополита Віссаріона також викликало у православних одеситів та мешканців передмістя цілу хвилю віршованих замальовок, аматорських поетичних потуг,

православної громади Трансністрії. Її діяльність особливо активізувалася з приїздом до Одеси митрополита Віссаріона (Пуя). На сторінках газети подавалися статті про репресованих більшовиками священників та проведені молебні на вшанування пам'яті загиблих, культурні та благодійні акції місіонерів і місцевого духовенства, хроніка подій релігійного життя.

* підписанти – Фролов, Бровко, Чумаченко, Іванова, Попов, Воронін, Шапошніков, Малін, Окорокова, Грахович, Громов, Винецький, Никифоров, Присекін, Жуковська, Майданюк, Александров, Черниченко, Шевченко.

в яких оспівується призначення й місіонерська роль митрополита в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Член Ради при Православній місії І. Єгоров у квітні-місяці надіслав вірша на посвяту митрополитові, в якому висловлював подяку духовному отцю⁴³³:

*“Преосвященнейший Владыко,
Тебя Господь благословил,
Приездом в край безбожный, дикий,
Чтоб Ты тьму Светом поразил.

Для блага веры православной,
Ты Семинарию создал,
Чтоб Свет Христов: велик и славен,
Здесь вновь над нами воссиял...”*

На початку літа 43-го, мешканець с. Крижанівки (село у передмісті Одеси, на березі Чорного моря) ієрей Василь Данилов присвятив митрополитові вірша, який має 12 віршованих стовпчиків (з яких ми подаємо уривок мовою оригіналу)⁴³⁴, очевидно за кількістю апостолів, послідовників Ісуса Христа. Покірний послушник, як і багато інших істинно віруючих людей, також дякував Віссаріонові за його пастирське служіння на митрополичій кафедрі, порівнюючи його місіонерську діяльність з роллю київського князя Володимира І Святославовича та митрополита Київського і Галицького Петра Могили:

*“Желаю радостей духовных
С врученной паствою Вам Богом,
Успешно в тяжкую годину
Руководит Русским народом.

Теперь поверженный во прах,
Он задыхался четверть века,
Идя с Иудой, стал Иудой,
Теряя образ человека.*

⁴³³ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. “Румунська православна місія в Трансністрії”. Арк. 23.

⁴³⁴ ДАР. Ф. “Віссаріон Пую”. Спр. 15/1943. Арк. 25.

*Вас Бог избрал его вести
Из тьмы коварства, лжи, обмана,
На путь добра, Святой любви
Из рук “советского тирана”
Как некогда Святой Владимир,
Изведав веру разных стран
Украсил Стольный Киев храмом,
В Днепре крестил всех киевлян...”*

Проблема міфів в історії окупованої Одеси і території Трансністрії не вичерпується лише такими проявами релігійності та прикладами відродження християнських традицій, моралі тощо. Нам видається доволі проблематичною спроба визначитися з моральною оцінкою самого факту, який є явно історичним і безперечним, за участі безпосередніх учасників тих історичних подій, однак з'ясувати достовірність тих почуттів, які змушували людину діяти саме так, у даний момент, на жаль, не видається можливим. Хоча із суто людських позицій відвертість поведінки й дій багатьох тисяч людей цілком є зрозумілою і навіть прийнятною. Адже вони упродовж чверті століття перебували під жахливим гнітом комуністичної тиранії і попри некращі умови окупації й страхіття війни, намагалися повернутися до споконвічних традицій і віри. Не даремно ж одесити, зразу після відступу радянських військ Одеського укріпрайону з Одеси у жовтні 1941 р. на місці зірваного Спасо-Преображенського Кафедрального собору провели народний молебень, в якому брали участь представники не тільки різних національностей, але й вірувань⁴³⁵. Вагомим доказом на підтвердження відданості християнській вірі є відновлення не тільки християнських культів та обрядовості, а й відбудова на кошти одеських прихожан 22 православних храмів у межах міста та одеських монастирських подвір'їв.

⁴³⁵ Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй мировой войны 1941–1944 // Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944 / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О. В. Будницкий и др. М.: Политическая энциклопедия, 2013. С. 183.

Безпосередня віра населення у відродження Церкви, вочевидь, змусила провадити лояльну політику і румунських церковнослужителів, й самого митрополита Віссаріона, зокрема. Недаремно, його часте протистояння румунським і німецьким військовим та адміністративним чиновникам, захист християнських цінностей в умовах війни, викликало з одного боку конфлікти з губернатором Алексяну, а з іншого, широку підтримку місіонерської діяльності від християнської громади міста. Тут треба сказати і ще про один міф: що ніби 1 травня митрополит Віссаріон, вітаючи населення зі святом благочестивої і вільної праці, закликав провести цей день у молитвах та спокої і, на завершення своєї промови, запросив їх зберегти у своїй душі упевненість і віру у визволення, яке прийде з півдня! Важко сказати, що саме мав на увазі архієрей.

Не оминемо й іншого маловідомого для нашого читача факту, про який йшлося на самому початку статті, а саме, про панахиду по радянському льотчику у березні 1944 р. Саме напередодні передачі міста від румунської адміністрації, очолюваної генеральним примарем Г. Пинтя, до німецького командування, радянська авіація здійснювала авіаційні бомбардування Одеси. Радянський льотчик, який за невідомих обставин скинув смертоносні бомби не на порт, а на робітничий гуртожиток, унаслідок чого загинули люди й було зруйновано житло. Цей факт загалом викликав у мешканців нерозуміння дій льотчика й обурення його вчинком. Однак, німецьким зеніткам вдалося підбити літак і він упав у воду неподалік берега в районі 12-ї станції Великого Фонтану. Коли льотчика вдалося дістати з води, він вже був неживий. Виявилося, що пілот був нагороджений Зіркою Героя і двома орденами. Проте, найбільшого фурору в місті здійснив інший факт – ланцюжок з хрестиком на його грудях. Наступного дня було розповсюджено цю інформацію, до того ж, із офіційних окупаційних джерел. Румунське військове командування дозволило поховати загиблого льотчика, що викликало у певної частини одеситів неприховану позитивну реакцію, хоча дехто й висловлював невдоволення його невинуватим злочином,

в результаті якого загинули мирні люди, а не ворог. Поховання відбувалося за участі значної кількості населення, румунських військових і представників окупаційної адміністрації. Німці участі в цьому дійстві не брали. Потрібно думати, що румунські як військові, так і цивільні власті в Одесі, зорієнтувавшись у подіях на фронті, у ситуації, яка складалася не на їх користь, намагалися використати цей випадок і у такий спосіб вийти з обставин програної війни, заслуживши хоча б якусь прихильність місцевого населення. Згодом Румунія вийде з гітлерівської коаліції, залишивши фашистську Німеччину на самоті, а король Михайл I навіть отримає радянський орден “Победи”, запроваджений у листопаді 1943 р. Країна пристане на соціалістичний шлях розвитку на десятки років і перебуватиме у фарватері комуністичних ілюзій як власних румунських, так і радянських.

Отож, повернення до джерел дає можливість певні міфи, слухи, маловідомі приклади не стільки спростувати, оскільки вони продукувалися зацікавленими ідеологічними інституціями, але головно повернути достовірність історичним фактам як рефлексії певної, нехай і незначної частини людей, що перебували у іншому/протилежному ідеологічному, економічному, мілітарному тощо соціумі. Цей простір/простори з чисельними прикладами несправедливості (наскільки припустимо говорити про справедливість в умовах війни!), все ж надавав можливість усім бажаючим відтворювати християнський культ і дотримуватись віросповідальних традицій. Відтак, одні наголошували на добротності й християнстві, а інші – вбачали у цьому шанс на спасіння і душі, і тіла, і Віри.

Загалом щире і відверте ставлення народу до відроджуваної релігії, особливо християнської, підтверджують таємні документи румунських спецслужб (безпосередньо, сигуранці*).

* Це таємна політична поліція в монархічній Румунії. Існувала впродовж 1924–1944 рр. Використовувалась державним режимом з метою боротьби проти демократичних рухів, революційно налаштованих лівих організацій тощо. Понад 70 тис. людей було заарештовано за період існування цієї силової структури.

Так, в інформаційній записці від 15 квітня 1942 р. про настрої населення в Одесі констатується:

“Віруючі та все населення Одеси залишилися під глибоким враженням від святкування свята Воскресіння (Пасхи) ... Церкви були переповнені. Спостерігалася присутність молоді, переважна частина якої прийшла до церков уперше в житті”⁴³⁶.

Хибно було б вважати, що місцева більшовицька влада в області могла взяти на себе таке сміливе право оголосити “холодну війну” Церкві, в той час, коли “товариш Сталін” проявляв “відвертий лібералізм” щодо РПЦ, архієреїв та їхньої долі. Лицемірство “батька усіх часів і народів”, як власне і його оточення, достеменно відоме. Однак причини були значно серйознішого плану. У цьому сенсі має рацію О. Лисенко стверджуючи, що головним чинником у зміні курсу сталінської системи щодо православ'я було творення ним самим “нової зовнішньополітичної доктрини”, в якій певна роль відводилася принциповому питанню про “свободу релігії” в СРСР, як гарантії відкриття союзниками другого фронту⁴³⁷.

Відтак, заявляючи на загальне про те, що нові риси у стосунках держави і Церкви “знаходяться у повній відповідності до Конституції СРСР і мають характер схвалення тієї позиції, яку Церква зайняла щодо радянської держави в останнє десятиріччя перед війною і, особливо, під час війни...”*, комуністична влада водночас чітко спрямовувала роботу своїх ідеологічних органів і структур на непримиренну боротьбу.

⁴³⁶ ДАОО. Ф. П-92. Документи и материалы по истории Великой Отечественной войны на территории Одесской области (1941–1945 гг.). Оп. 1. Спр. 8. Копии русского перевода румынских документов о партийном подполье и партизанском движении на территории Одесской области в годы Великой Отечественной войны. 05.01.1942 – 2.02.1944. Арк. 83.

⁴³⁷ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. С. 54.

* Подібні думки знаходили відображення на сторінках “Журналу Московської Патріархії” (1944. № 12. С. 17–18), що свідчило про своєрідний державно-церковний альянс.

Недаремно керівництво ідеологічною роботою в ЦК ВКП(б) було доручено сталінському функціонеру-любимчику, члену політбюро А. Жданову. В Українській РСР цими питаннями займалась спеціальна група, яку очолив безпосередньо М. Хрущов. Її представники восени 1944 р. відїжджали до областей для проведення зборів місцевих партактивів з приводу рішень ЦК ВКП(б) від 27 вересня і ЦК КП(б)У від 7 жовтня з питань ідеологічної роботи. У цих рішеннях, про що наголошувалося у доповіді секретаря відділу агітації і пропаганди Одеського обкому партії Сосновського на нараді завідувачів відповідних відділів міськ- та райкомів партії, редакторів газет від 28 жовтня 1944 р., є важливе питання про науково-просвітницьку пропаганду. “Що значить науково-просвітницька пропаганда ми можемо розшифрувати – це антирелігійна пропаганда”, – підкреслював головний пропагандист області. Далі він продовжував однобоку дискусію:

“Хоча в усьому рішенні ЦК ВКП(б) жодного слова про релігію не сказано, але підкреслено – науково-просвітницька пропаганда; це власне і значить, що ми повинні протиставити ворожій ідеології, яку вони дуже посилено культивували; ведучи релігійну пропаганду ми повинні проводити контрпропаганду”⁴³⁸.

У своєму виступі Сосновський виділив кілька фактів, які, на його думку, характеризували масштаби та наслідки релігійної пропаганди, яку проводили румуни, як він висловився “ці кукурузники-музиканти”. По-перше, він звернув увагу на те, що в області “... до війни було 9 церков, а після визволення і на поточний момент їх 67!” По-друге, у будь-якому районі, як тільки настає “неділя”, колгоспники не виходять на роботу, а йдуть молитися. По-третє, серед деяких категорій

⁴³⁸ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 144. Стенограма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов областных газет, РАТАУ по вопросу улучшения массово-политической и культурно-пропагандистской работы среди населения области. 28–30.10.1944 г. Арк. 35.

учителів “цей релігійний дурман настільки сильний, що вчителька, читаючи вдень лекції з біології, фізики тощо, на вечірню йде до церкви, до того ж ведучи із собою учнів...”. І на кінець, – завершує свою доповідь один із секретарів обкому, – наші товариші вирішили, що “раз йде війна і покійного тов. Ярославського вже з нами нема, ми не повинні займатися антирелігійною пропагандою, та ще й “попи стали радянськими, моляться за церкву, за уряд”⁴³⁹.

Не менш цікавий історичний факт з одеських подій середини 1945 р. навів свого часу історик Д. П. Урсу, говорячи про те, що партійні органи були вкрай стривожені проявами християнського милосердя жінок-працівниць одеських заводів Канатного і “Червоний сигнал”, які не тільки співчували військовополоненим німцям, а й забезпечували їх хлібом, маючи самі доволі скудний пайок⁴⁴⁰.

Не тільки віруючі похилого віку, а й інші члени суспільства, що пережили війну, повернулися своєю душею до християнської віри, до Бога, особливо студентська та шкільна молодь. Так, за інформацією спецорганів, членами релігійної общини римо-католицького костелу Одеси були 117 студентів і учнів та 43 викладачі середньої та вищої школи⁴⁴¹. На думку партноменклатурників ситуація із впливом релігії на дітей через відвідування ними церков була надто критичною.

Упродовж 1944 р., коли ще йшли бойові дії на території Української РСР, активних заходів спрямованих проти релігійних організацій та церкви центральні органи влади не розпочинали. Проте, вже з 1945 р. пожвавився наступальний пресинг на релігійні громади республіки.

⁴³⁹ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 144. Арк. 36.

⁴⁴⁰ Урсу Д. П. Одесский транзит 1945 года (репатриация французских военнопленных из СССР). *Південний-Захід. Одесика*. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 8. Одеса : Друкарський дім. 2009. С. 110.

⁴⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Документи загального відділу (Особливий сектор) ЦК Компартії України (Секретна частина). Оп. 70. Центральний Комитет Коммунистической партии Украины. (Отдел пропаганды и агитации). 1940–1967. Спр. 422. Закритоє письмо ЦК КП(б)У об усилении деятельности религиозных организаций в Украине. 1945. Арк. 2.

Маючи таємні матеріали про діяльність різноманітних конфесій, релігійних організацій та громад (ще один доказ тотального контролю з боку НКДБ!), ЦК КП(б)У розіслав по областях закритого листа “Про посилення діяльності релігійних організацій на Україні”⁴⁴². Лист було складено за традиційною на той час формою – постановка проблеми, кілька прикладів про діяльність релігійних общин та “сект”, а наприкінці подавалася антирадянська сутність релігії і твердий заклик до відвертої боротьби з нею:

*“Релігія не сумісна з комуністичною свідомістю. Вона є пережитком капіталізму у свідомості людей, релігія переплітається з усіма буржуазними звичками і поняттям, освячує і виправдовує їх. Боротьба з релігією тому, є складовою частиною всієї роботи щодо комуністичного виховання трудящих. Свобода совісті, свобода віросповідання аж ніяк не означає культивування релігійних забобонів, підтримки цих забобонів і примирення з ними. Проголошення свободи совісті не виключає, а передбачає систематичну боротьбу з попівщиною, повсюдне розгортання антирелігійної пропаганди”*⁴⁴³.

Сьогодні, цілком усвідомлюючи мотивацію комуністів, зрозумілим є алгоритм їх дій. У звільнені області на боротьбу з “релігійним одурманенням мас” режим кинув увесь пропагандистський арсенал і агітаційний персонал. Центрами культурно-просвітницької роботи, насамперед антицерковної, стали будинки культури, сільські клуби, “червоні кутки” тощо. Наприклад, в Одеській області наприкінці 1944 р. у цій роботі було задіяно 6 палаців культури, 20 районних та 141 сільських клубів, 180 хат-читалень, 44 колгоспних клуби та 87 бібліотек⁴⁴⁴.

Активні пропагандистські атеїстичні атаки здійснювалися із залученням лекторських груп. Масштабність

⁴⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 422. Арк. 1–8.

⁴⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 422. Арк. 7.

⁴⁴⁴ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 141. Арк. 121.

і наступальність була головним чинником успіху місцевих богоборців. При Одеському обласному і міському відділах народної освіти створювалися лекційні бюро і групи, до яких залучали науковців, академіків та професуру, біологів, хіміків, суспільствознавців тощо.

Питання організації пропагандистської роботи постійно перебували на порядку денному обласних партійних комітетів, які у зростанні авторитету Церкви вбачали “велику загрозу комуністичному вихованню”. Одеський обком КП(б)У за півроку після визволення провів 3 обласні наради з питань антирелігійної пропаганди, а на базі Одеського обласного відділу народної освіти було організовано групу лекторів із 15 осіб, які систематично читали лекції на теми матеріалістичного сприйняття світу і т. п.⁴⁴⁵.

4.4. Визволителі VS православні: Меч проти Хреста

В унісон із шаленою пропагандистською тріскотною на шпальтах партійної преси, нарадах партійних та комсомольських активів, зборах у трудових колективах, сільських клубах та колгоспних осередках агітпропу, розгорталися сценарії ідеологічних акцій радянських спецслужб (НКВС, НКДБ), спрямованих проти найактивніших представників духовенства та церковнослужителів, які повернулися до пастирської діяльності під час окупації упродовж 1941–1944 рр. Каральні органи, маючи значно розширені повноваження за умов воєнного часу, тепер фабрикували справи, що були віднесені до розряду особливо небезпечних злочинів перед державою (проведення контррозвідки, шпигунська, диверсійна, терористична та інша підривна діяльність, шпигунство на користь іноземних

⁴⁴⁵ ДАОО. Ф. П-11. Оп. 11. Спр. 144. Арк. 37.

розвідок, зрада, співпраця з окупантами (колаборація) тощо). Саме ці справи, як зазначає український правник й історик, політик і дослідник репресивно-каральної системи в Україні у 1917–1953 рр. І. Білас, згідно з директивою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР за № 252/3 від 11 травня 1943 р., розглядалися лише і виключно військовими трибуналами військ НКВС⁴⁴⁶.

Не обійшла знов ця жорстока розправа й духовенство та інших служителів християнського, й зокрема православного культу Одещини, яке напередодні війни сильно постраждало.

Нищівний каральний механізм НКВС в Українській РСР продовжував довоєнну репресивну політику щодо духовенства вже з перших місяців після звільнення території від окупаційних військ. Тоталітарна влада навіть у ході війни, після зміни за формою (а не за суттю!) релігійної доктрини, не могла навіть припустити, будь-якого впливу Церкви на повоєнне життя. Володіючи інформацією про діяльність церков і “церковників” у роки окупації, переможці не були милосердними – вони карали. Спецслужби чітко і методично використовували агентурну інформацію про релігійну ситуацію в області. Про це свідчить, наприклад, цікавий документ нещодавно віднайдений і оприлюднений відомим київським істориком О. Бажаном – “Паспорт-характеристика Одеської області”⁴⁴⁷, який було підготовлено за єдиним зразком працівниками Міністерства державної безпеки (МДБ) у 1950 р. У короткій характеристиці районів та міст Одещини (з грифом “Цілком таємно”) за підписом заступника начальника Управління МДБ УРСР в Одеській області М. Юфереза міститься інформація про релігійний стан у період Другої світової війни. Мовою документу, який наводить дослідник, це виглядало так:

“Установлено, що в м. Одесі активно проводили свою роботу церковники і сектанти. У м. Одесі

⁴⁴⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. С. 121, 123.

⁴⁴⁷ Бажан О. Г. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб. *Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*. Вип. 1. Одеса : Вид. дім “Паллада”, 2007. С. 233–244.

було 22 церкви, 3 монастирі і дві старообрядницькі громади.

Незабаром після окупації міста Одеси румунськими військами до міста прибула румунська православна місія з завданням сприяти румунізації населення на території так званої Трансністрії.

Вороже налаштована частина російського духовенства і церковників з перших днів окупації активно стала підтримувати румунів у справі відновлення церков і проведення антирадянської роботи серед населення окупованої території.

Поряд з антирадянською роботою розвідувальні органи противника серед духовенства православної церкви створили значну агентуру, за допомогою якої проводили розвідувальну і контррозвідувальну роботу з виявлення комуністів, партизан і радянських патріотів...

Після визволення області від фашистських загарбників, частина духовенства і особливо сектанти продовжували займатися антирадянською діяльністю, у результаті чого органами МДБ було заарештовано 184 чол. Поміж заарештованих 6 священників були агентами розвідувальних і контррозвідувальних органів противника”⁴⁴⁸.

Як бачимо, удар по кліриках на завершальному етапі війни та відразу після її завершення на півдні республіки не забарився і був не менш нищівним у порівнянні з 1930-ми роками. За даними “Одесского мартиролога” спецорганами у масштабах лише Одеської області (з урахуванням території Ізмаїльської області) у період з 1941 р. до 1952 р. було репресовано 49 представників Православної церкви, з них – 35 священнослужителів, 14 осіб – ченці, кантори та церковні старости⁴⁴⁹. Кожного

⁴⁴⁸ Бажан О. Г. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб. Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип. 1. Одеса : Вид. дім “Паллада”, 2007. С. 243.

⁴⁴⁹ Одеський мартиролог : дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997–2006. (Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією”). Т. 1. 1997. С. 237.

п'ятого з них було піддано репресіям у 1944–1945 роках. Однак, через фрагментарне висвітлення форм і методів репресій щодо кліру саме у перший рік після звільнення від ворога на даний момент ще не повністю узагальнені масштаби й наслідки репресій цієї категорії громадян. Одночасно, розширюючи джерельну базу проблеми, спробуємо окреслити основні напрямки репресалій здійснених місцевими органами НКВС у зазначений період часу.

Спираючись на стереотип сталінського часу, що священники апріорі є “ворожим елементом”, який у годину лихоліття слугував окупантам, влада (і її відповідні органи) спрямували на представників різних конфесій гнів переможців-визволителів. Однак, духовенство, яке за нормативно-правовою лексикою того часу, “тісно співробітничало з окупаційною владою” в часи румунського адміністрування українськими землями між Південним Бугом та Дністром, насправді, скоріше служило Богу і людям, які мали у церковно-релігійних практиках велику потребу.

Звідси, як і зазначалося у документі МДБ, найпоширенішою причиною арештів і, як наслідок, засуджень до різних термінів ув'язнення, було звинувачення у співробітництві місцевого православного духовенства з Румунською православною місією у Трансністрії (*Misiunea ortodoxă română în Transnistria*). У вересні 1941 р. ця Місія, як зазначалося вже у попередньому *підрозділі 4.1*, була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою “пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму”⁴⁵⁰. Саме російськомовна шовіністична газета “Молва”, що виходила в окупованій Одесі, наголошувала, що призначений на керівництво Місією митрополит Віссаріон (Пуя), прибувши до місця свого призначення Одеси, заявив:

*“Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву”*⁴⁵¹.

⁴⁵⁰ Молва [Щоденна газета. Орган дирекції культури губернаторства Трансністрія, м. Одеса]. 1942. 8 грудня. Рік. I. (рос. мов.).

⁴⁵¹ Молва. 1942. 5 грудня.

Для цього Місія використовувала окрім прибульців і місцевий клір, який пречудово знався на місцевих православних традиціях, володів мовами, а відтак краще сприймався місцевим віруючим людом. За весь період діяльності керівництво Місії надало можливість повернутися до духовної діяльності 152 представникам місцевого духовенства. Серед них – 88 священників, 10 дияконів та 54 кантори⁴⁵².

Безпосередньо в Одесі та Одеському повіті відроджували традиції православ'я (хоч і за румунським зразком) 44 духовні особи, з них 3 диякони та 10 канторів⁴⁵³. Румуни у такий спосіб бажали навернути відроджуване православ'я до складу Румунської православної церкви і використати її в інтересах своєї окупаційної політики. Панотці, яким вдалося вижити в жахливих умовах сталінського терору, у сприятливій для них ситуації намагалися реалізувати себе на духовній службі, отримували парафії з рук румунської Місії та право на епітрахічну діяльність.

Вже після того як ворог відступив, а у духовно-релігійній царині румуни були дещо толерантнішими від радянської влади, репресивна система в СРСР разом з її тоталітарною ідеологією почала набирати нових обертів. Арешти священників, які перебували на окупованій території та служили в храмах Трансністрії, а потім не покинули своїх парафій і не виїхали разом з відступаючими румунськими військами за Дунай, стали поширеним явищем. Достатньо звернутись до нарису про отця М. Добровольського, трагічна доля якого може слугувати нам за приклад.

⁴⁵² Національний архів Республіки Молдова, м. Кишинів (Arhiva Națională a Republicii Moldova) Ф. 706. Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria). (Румунська православна місія, м. Тирасполь). Оп. 1. Спр. 1101 [1054]. Transnistria Creștină [Revista Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria (Журнал Румунської православної місії в Трансністрії)]. (București). An. I (1942). № 1 (ianuarie–martie). Tablou de personalul Misiunii Ortodoxe Românești în Transnistria aflat în funcțiune la data de 31 Martie 1942 (Таблиці про персонал Румунської православної місії в Трансністрії). Р. 48.

⁴⁵³ Transnistria Creștină. (București). An. I (1942). № 1 (ianuarie–martie). Р. 36–38.

З офіційної точки зору всі священнослужителі вважалися пособниками окупантів. Спершу їх заарештовували за підозрою в шпигунстві (ст. 54-6 КК УРСР), а ближче до кінця війни та в повоєнні роки повернулися до звинувачень у контрреволюційній та антирадянській пропаганді (ст. 54-10 КК УРСР), а декого – в зраді батьківщини (ст. 54-1 КК УРСР). Головна відмінність репресивної процедури цього періоду від попереднього полягала в тому, що рішення по справах ухвалювала вже не особлива нарада при НКВС СРСР, а військові трибунали, як правило, місцевих військ НКВС. У термінах покарань також відбулися деякі зміни. Так, до основних термінів ув'язнення минулих років – 8–10 років ВТТ (так звана друга категорія) додається новий термін – 15 років ВТТ або каторжних робіт. Окрім того, як правило, визначався термін позбавлення політичних прав після відбуття ув'язнення у таборах та конфіскація майна.

Одразу ж після відходу з півдня України румунських окупантів серед репресованих знову священнослужителів опинилися саме ті, хто був принижений та ображений радянськими спецслужбами ще в передвоєнні роки. До того ж, серед них були й такі, кого піддавали арештам і засуджували по кілька разів. Накатом, хвиля за хвилею, “войовничі безбожники” з НКВС вилучали з повоєнного соціуму “чужорідні елементи”.

За матеріалами фонду “П” архіву УСБУ в Одеській області можна простежити долю кількох десятків відомих в нашому регіоні священнослужителів, які, попри жорстокі розправи над ними, продовжували свою священницьку діяльність, приймали мучеництво і знов служили Богові й віровіддані, проте вже за румунської рехристиянізації. Це повернення є зрозумілим і з точки зору загальнолюдської, і з точки зору церковної. Серед тих, хто вижив і зберіг віру в Божу справедливість, були священники: М. Остапчук, В. Чемена, Ф. Флоря, М. Добровольський, І. Крижанівський та інші.

5 жовтня 1944 р., вже втретє в його житті, був заарештований священник Митрофан Георгійович Остапчук.

Біографічна довідка

Остапчук Митрофан Георгійович народився 1882 р., українець, священник, протоієрей Вхідно-Ієрусалимської церкви в Одесі (на 2-й Заставі). 5 жовтня 1944 р. заарештований 2-м відділом УНКДБ в Одеській області по ст. 54-10 ч. 2 за звинуваченням: "...перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території..., під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...".

20 січня 1945 р. ВТ військ НКВС Одеської області виніс вирок – 10 років ув'язнення у ВТТ, з подальшою поразкою у політичних правах на 5 років та конфіскацією майна. Подальша доля поки невідома.

Вперше ще у 1932 р. за ст. 58-10, ч. 2 КК РСФРР отця Митрофана позбавили волі на 5 років таборів, які він відбував у Сиблагу (ст. Яйськ). Потім, у квітні 1938 р., Одеське облуправління НКВС заарештувало й протримало його у тюрмі аж до 15 квітня 1940 р.

За румунів, восени 1941 р., він повернувся до священнодійства в церкві на Слобідці, а з 1942 р. РПМ був призначений настоятелем приходської церкви села Баранове Яновської волості, де служив до березня 1944 р. Після звільнення території Одеської області Червоною армією на прохання самого ж отця Митрофана благочинний одеських церков Ковальський "призначив на парафію" села Роксолани Овідіопольського району. Згодом, у серпні-вересні 1944 р., єпископ Одеський направив його настоятелем Вхідно-Ієрусалимської церкви м. Одеси (на Заставі-2), де він і був духівником багатьох прихожан до самого арешту у жовтні 1944 р. Слідчі управління НКВС в Одеській області звинувачували М. Остапчука (доречі, син якого воював у лавах Червоної армії!), у проведенні антирадянської агітації, вихвалянні політики румунських окупантів, у тому, що "їх називав визволителями...". У матеріалах

архівно-слідчої справи “наводяться” надумані оперуповноваженими висловлювання священника на зразок: “Більшовики знищили православну церкву і віру, священників усіх покидали до тюрем, повисилали на каторгу будувати канали. Тепер настав час розплати з більшовизмом, тепер за свої злочинства вони будуть рити канали...”⁴⁵⁴.

На початку грудня 1944 р., слідство передало справу до ВТ військ НКВС і 20 січня 1945 р., вирок передбачав – 10 років таборів з позбавленням прав за пп. “а, б, в” ст. 29 КК УРСР терміном на 5 років⁴⁵⁵.

В активній колаборації з Румунською православною місією був звинувачений професор (скоріше викладач) теології, колишній випускник Київської духовної академії В. Чемена.

Біографічна довідка

Чемена Віктор Федорович, народився в родині священника у 1877 р. (є версії: 1875, 1885). Росіянин. Закінчив до революції Київську духовну академію. Кандидат богослов'я. З 1903 по 1917 р. вчителював в Одесі. З 1917–1919 р. служив директором гімназії в Ананієві. У 1922 р. прийняв священницький сан з рук єпископа Алексія, згодом митрополита Казанського. Підпадав під арешти з боку органів ВНК-ДПУ у 1919 р. та у 1927 р.

У 1931 р. священник Успенського собору, помічник настоятеля. Заарештований 31 березня 1931 р. і засуджений на 5 років ВТТ як учасник “ОКРЦО”.

Під час румунської окупації Одеси служив священником церкви Св. Кирила і Мефодія, інспектором відділу релігійних культур дирекції культури, викладачем на богословських курсах. Протягом 1942–1944 рр. співробітничав з “Румунською православною місією в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria). Уклав

⁴⁵⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 8489-п. [Остапчук М. Г.]. 05.10.1944–20.01.1945. Арк. 32.

⁴⁵⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 8489-п. Арк. 70.

“Короткий курс священної історії Ветхого і Нового завіту”. Співробітничав із редакціями підкупаційних російськомовних газет, що виходили в Трансністрії.

Органи ВНК-ОДПУ заарештовували його у 1919-му, у 1927-му, а потім в 1931 р., коли по Одесі та області прокотилася перша масова хвиля репресій, спрямована проти Православної церкви. За тодішньою мотивацією слідчих ДПУ, помічник настоятеля Успенського собору Одеси Віктор Чемена був “визнаний” членом “Одеської контрреволюційної церковної організації (ОКРЦО)” і за ст.ст. 54-10, 54-11 КК УРСР засуджений на 5 років таборів⁴⁵⁶.

За румунського адміністрування у “Трансністрії”, о. Віктор окрім того, що був протоієреєм церкви Св. Кирила і Мефодія, обіймав ще ряд церковно-адміністративних посад, одна з яких – інспектор підвідділу релігійних культів дирекції культури в Одеському муніципалітеті (міському управлінні). На цій роботі священник співробітничав з органами пропаганди, пресою, читав лекції, друкував статті на різні морально-релігійні теми. Одна з них і стала визначальною у його подальшому житті. 17 грудня 1942 р. у редакційній статті газети “Молва” йшлося про лекцію на тему “Про психологію дитячої душі, розбещеної антирелігійною більшовицькою пропагандою”. Ця стаття згодом стала речовим доказом, яким маніпулювали слідчі НКДБ під час ведення слідства та визначення вироку священнику*.

⁴⁵⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Бриль И. А., Будиловский М. М., Введенский А. П., Гирканов Ф. Ф., Дубиевич В. П., Кориштин М. П., Кригсман Е. Ф., Кринов А. Ф., Крыжановский И. С., Кристалев В. В., Лобачевский С. В., Лукьянов П. М., Луценко А. Н., Любимский А. И., Матвеевич Н. И., Мочульский Н. Н., Муретов М. А., Покровский М. Н., Стоянов Н. Г., Федоров Г. Н., Ширяев В. Ф.]. 25.01.–14.09.1931. Т. 2. Арк. 405–415.

* У архівно-слідчій справі на В. Чемену в конверті зберігалися вирізки з газет, зроблені слідчим і пред’явлені як речовий доказ для підкріплення обвинувачення. Вирізки, власне, це статті о. Віктора, які було надруковано у періодичних виданнях Одеси.

Серед відомих священників-місіонерів на Півдні України виділяється постать протоієрея храму Усіх скорботних радості Ф. Флоря (іноді у документах – Флорь).

Біографічна довідка

Флоря (Флорь) Федір Філаретович народився 1881 р. у родині служителя релігійного культу в Молдавії. Священник, протоієрей. Мав вищу освіту. Протягом 3-х місяців у 1927 р. перебував під слідством Херсонського ДПУ, потім був заарештований у 1931 р. і особливою нарадою при колегії ОДПУ засуджений на 3 роки заслання.

У 1937 р., будучи священником Чуфлінської церкви, яка збудована 1856 р. у Кишиневі, органами НКВС був заарештований за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. Проте за відсутністю доказів і недоведеністю обвинувачення був звільнений. За те, що “перебуваючи в окупованій румунами Одесі в 1941–1944 рр., служив священником церкви Усіх скорбот і у складі “Румунської православної місії в Трансністрії” (Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria) проводив антирадянську агітацію (а саме: читав лекції на богословських курсах. – *авт.*), влаштовував масові моління, співробітничав у журналі “Християнська Трансністрія”, о. Федір Флоря був засуджений постановою Верховного суду Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. на 10 років ВТТ з конфіскацією майна. Помер в Одесі у квітні 1958 р.

Отець Федір (*рум.*: Теодор) був одним із досвідчених і щиро відданих Православній церкві служителів культу, визнаний вірянами активним поборником відродження християнства в Трансністрії. Свій тридцятирічний ювілей пастирської діяльності з дня висвячення у сан священника він відзначав наприкінці 1942 р., що, навіть, знайшло висвітлення на сторінках одеських окупаційних газет. У грудні того ж року Ф. Флоря став благочинним церков Одеси, читав лекції на богословських курсах і брав активну участь впродовж 1942–1944 рр. у християнізації територій між Південним Бугом та Дністром.

Його доля, як і більшості представників духовенства, також була тернистою і багатостраждальною.

Мешкаючи у Чернобаївці Херсонського району, священник був заарештований у 1927 р. і протягом трьох місяців перебував під слідством “за проведення антирадянської агітації”. У 1931 р. знов був заарештований за ст. 54-10 та 54-11 КК УРСР і засуджений до 3 років заслання. У 1937 р. Херсонським міськвідділом НКВС за агітацію серед учнів начебто “з метою повернення їх до відвідування церкви під час збирання врожаю” священнику Ф. Флорю було висунуто обвинувачення. Проте, очевидна надуманість звинувачень завела слідство в глухий кут, справу було направлено на дорозслідування і 24 березня 1939 р., через брак матеріалів “доказу” провини, припинено⁴⁵⁷.

Коли у березні 1945 р. 65-річного Ф. Флорю в котре заарештували, тепер вже переможці, і слідство інкримінувало йому “проживання на території тимчасово окупованій румунами, проведення масових молебнів протягом 1942–1943 рр., співробітництво з редакцією журналу “Християнська Трансністрія”, священнику вже нічого не було страшно. Життя було прожите ним недаремно. Перед Богом і людьми він залишався ревним і чесним християнським пастирем. Постановою Верховного суду Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. отець Федір (Флоря) був засуджений до 10 років ВТТ з наступним позбавленням прав на 5 років та з конфіскацією усього майна⁴⁵⁸. Перебуваючи у таборах і перегортаючи у пам'яті миттєвості й цілі сторінки минулого, священник жодної миті не жалкував про обраний ним тернистий шлях (про це свідчать його спогади 1950-х рр. – *авт.*) і ніколи не бажав змінити своє життя. Помер він в Одесі 18 квітня 1958 року.

⁴⁵⁷ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Бриль И. А., Будилковский М. М., Введенский А. П., Гирканов Ф. Ф., Дубиевич В. П., Корыстин М. П., Кригсман Е. Ф., Кринов А. Ф., Крыжановский И. С., Крысталеv В. В., Лобачевский С. В., Лукьянов П. М., Луценко А. Н., Любимский А. И., Матвеевич Н. И., Мочульский Н. Н., Муретов М. А., Покровский М. Н., Стоянов Н. Г., Федоров Г. Н., Ширяев В. Ф.]. 25.01.–14.09.1931. Т. 1–5. Арк. 1250.

⁴⁵⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 16327-п. Т. 1–5. Арк. 1234.

Звинувачення з формулюванням “За раду Батьківщини” стали підґрунтям для репресій і інших представників кліру. Так, після визволення Одеси був засуджений староста * кафедрального собору Святого пророка Іллі, який проводив церковно-організаційну діяльність за румунських окупантів. Перебуваючи під час пересилки упродовж кількох місяців у Житомирській буцегарні, він помер від тортур і тяжких тюремних умов⁴⁵⁹.

Наприкінці липня 1944 р. 2-м відділом УНКВС в Одеській області були заарештовані “за підозрою у зв’язках з румунською жандармерією та розвідорганами” ієромонахи Серафим Леонтійович Навалов, священник села Ново-Георгіївка Ананьївського району Одеської області та Геннадій Васильович Кожухар, священник Свято-Покровської церкви села Василівка Фрунзенського району Одеської області⁴⁶⁰.

Після трьох місяців допитів були складені обвинувальні висновки наступного змісту:

“Під час виконання церковних обрядів серед населення проводив антирадянську агітацію, здійснював наклепи на ВКП(б), на умови життя за радянської влади, вихваляв румунських окупантів та закликав населення коритися румунській владі”.

У січні 1945 р. обидва були засуджені за ст. 54-4 КК УРСР військовим трибуналом військ НКВС Одеської області до ув’язнення у ВТТ на 15 років з конфіскацією майна і позбавленням прав.

Схожою була доля священника Олександра Григоровича Арвентьєва. Отець Арсеній за румунської окупації був субпротоієреєм Савранської волості Балтського повіту і співпрацював з РПМ на ниві християнізації краю. Заарештував його

* На превеликий жаль, прізвище старости ані ігуменні Серафімі, ані нам встановити поки що не вдалось.

⁴⁵⁹ Серафима, игуменья. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне. Київ : Киевская Митрополия УПЦ : “Друк”, 2006. С. 249.

⁴⁶⁰ Архів УСБУ в Одеській області. Спр. 28022-п. [Кожухарь Г. В.]. 31.07.1944 – 16.01.1945. Арк. 3.

Балтський РВ НКВС 4 вересня 1944 р. “за підозрою у шпигунстві”. Під час численних виснажливих допитів він, очевидно під фізичними тортурами і психологічним тиском змушений був “визнати”, що:

“виявив добровільне бажання працювати на окупованій території для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя...; інформував церковне керівництво про антирелігійні настрої та поведінку громадян...; говорив, що тепер настав час виконання релігійних обрядів вільно, про що було неможливо й думати за радянської влади”⁴⁶¹.

Парох категорично відкидав будь-який зв'язок із румунською розвідкою чи контррозвідкою. Справу тричі повертали на дорозслідування, і лише 8 лютого 1945 р. було затверджено остаточний обвинувальний висновок за ст. 54-10 ч. 2, який майже дослівно повторював аналогічний документ у справах Навалова і Кожухаря. 28 лютого того ж року, ВТ військ НКВС Одеської області виніс Арвентьєву безапеляційний вирок: ув'язнення у ВТТ на 10 років без позбавлення прав та без конфіскації майна “за відсутністю такого”.

Багатьох священників репресували саме за їхню пастирську діяльність, яку офіційна влада кваліфікувала як “антирадянську діяльність і агітацію” відповідно до ст. 54-10 КК УРСР. Так були заарештовані: священник церкви села Бірзула Котовського району Одеської області Олексій Тимофійович Пасічник (21 жовтня 1944 р.)⁴⁶²; священники кафедрального собору Св. Іллі в Одесі Гаврило Андрійович Хреновський (27 листопада 1944 р.) і Пахомій Іванович Шкарупін (24 лютого 1945 р.)⁴⁶³; настоятель чоловічого монастиря в Балті Одеської області Зосима Софронович Черкез (заарештований 15 грудня

⁴⁶¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25253-п. [Арвентьєв А. Г.]. 04.09.1944 – 28.02.1945. Арк. 20–21 зв.

⁴⁶² Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 9048-п. [Пасечник А. Т.]. 21.10.1944 – 31.01.1945. 72 арк.

⁴⁶³ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25157-п. [Шкарупін П. И.]. 24.02.–31.05.1945. 56 арк.

1944 р.)⁴⁶⁴; священник церкви Св. Григорія-Богослова в Одесі Георгій Олексійович Сагайдачний (13 січня 1945 р.)⁴⁶⁵; священник Успенського собору в Одесі Андрій Іванович Голоносов (заарештований 16 березня 1945 р.)⁴⁶⁶; священник Христо-Воздвиженської церкви в Одесі Антон Терентійович Грудко (заарештований 13 червня 1945 р.)⁴⁶⁷ та інші.

Усі зазначені вище представники православного кліру були заарештовані 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2, а саме:

“перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території, під час проповідей проводив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність”.

Слідство, як правило, тривало близько двох місяців, в обвинувальному висновку повторювалося звинувачення, висунуті під час арешту, з незначними доповненнями, взятими з протоколів допитів самих заарештованих. Вироки виносив військовий трибунал військ НКВС Одеської або Миколаївської (як у випадку зі Шкарупіним) областей. Засідання були закритими, без участі сторін обвинувачення та захисту, вироки, за невеликим винятком, також однакові – 10 років ув'язнення у ВТТ з наступним позбавленням політичних прав на 5 років та конфіскацією майна.

Траплялися випадки, коли до каральних дій залучалися й відділи контррозвідки “Смерш”. Так, однойменним підрозділом Одеського військового округу у червні 1945 р. було заарештовано, а особливою нарадою при УНКВС засу-

⁴⁶⁴ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 8650-п. [Черкез З. С.]. 15.12.1944 – 12.04.1945. 43 арк.

⁴⁶⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 8700-п [Сагайдачний Г. А.]. 13.01.–15.05.1945. 64 арк.

⁴⁶⁶ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25027-п. [Голоносов А. И.]. 16.03.–11.06.1945. 47 арк.

⁴⁶⁷ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25123-п. [Грудко А. Т.]. 13.06.–14.09.1945. 75 арк.

джено за ст. 54-1 “а” КК УРСР на 8 років ув'язнення псаломщика церкви Св. Миколая міста Білгород-Дністровський Миколу Івановича Градинара⁴⁶⁸. Трагічно склалася доля й відомої в Одесі священицької родини Гдешинських⁴⁶⁹. 25 жовтня 1944 р. 2-м відділом УНКДБ в Одеській області за традиційно шаблонним звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР у тому, що “в період тимчасової окупації Одеси, працюючи священником, провадив пораженську антирадянську агітацію в церкві”, був заарештований Григорій Петрович Гдешинський, священник церкви Св. Григорія Богослова *. Але далі в ході слідства виявилось, що 27 липня додому повернувся його старший син Михайло, якого 2 серпня тут же було заарештовано як “члена ОУН, закинутого ворожою контррозвідкою у тил Радянської армії з завданням шпигунського характеру” **. Тому всю родину Гдешинських (батька, сина і доньку) звинуватили в тому, що вони приховували декілька днів свого родича і за цим звинуваченням, відповідно, 30 жовтня заарештували молодшого сина – Петра, псаломщика Свято-Іллінського кафедрального собору, що на вул. Пушкінській. Усі вони звинувачувалися у “зраді батьківщини” і вже за ст. 54-1 “б”, 54-11 КК УРСР.

27 грудня складений обвинувальний висновок, згідно з яким батьку, молодшому сину і доньці інкримінували те, що вони не донесли на старшого сина та брата. 8 січня 1945 р. трибунал відклав розгляд справи трьох Гдешинських до винесення вироку

⁴⁶⁸ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 22196-п. [Градинар Н. И.]. 24.09.1945. 55 арк.

⁴⁶⁹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 25641-п. [Гдешинская М. Г., Гдешинский Г. П., Гдешинский П. Г.]. 25.10.1944. – 13.02.1945. 217 арк.

* Храм в ім'я Святителя Григорія Богослова і Мучениці Зої був збудований у 1894–1896 рр. на кошти одеського градоначальника Гр. Маразлі. У 1930 р. храм був закритий комуністами, а в роки румунського адміністрування Православною місією було відкрито. 1961 р. церква знов була закрита і передана під склад хлібкомбінату. Зараз діє як культова споруда, що знаходиться на вул. Старопортофранківській, 18.

** Справа, за якою “проходять” Михайло Григорович Гдешинський, Святослав Йосипович Караванський та Микола Григорович Коваль довгий час залишалася “таємною”. Копії деяких документів цієї справи знаходяться в справі № 25307-п.

Михайлу Гдешинському. 7 лютого воєнний трибунал Одеського гарнізону засудив Михайла до 20 років ВТТ та до 5 років позбавлення політичних прав і конфіскації майна. А 13 лютого 1945 р. таж судова інстанція не забарилася винести вирок іншим членам родини. Усі троє були засуджені до ув'язнення у ВТТ на 10 років з позбавленням політичних прав на 5 років.

Жертвами репресивної системи після звільнення від окупантів Одеси стали також духовні особи інших християнських конфесій: греко-католицької, католицької та лютеранської церков, можливо не такі чисельні за кількістю пастирів і пастви, як православна, однак комуністична система цілеспрямовано продовжувала впроваджувати моноцерковність, роблячи ставку тільки і виключно на прикормленій і одержавленій РПЦ. На відміну від західноукраїнських земель, де історично парафії і клір УГКЦ були значно чисельнішими і впливовішими, а їхнє існування було вкрай обмежене і особливо боротьба проти них була набагато жорстокішою і підступнішою, – вплив католицизму на півдні республіки був незначним (уніатів тут взагалі не було).

На теренах Трансністрії і в її столиці Одесі за румунської окупації проживало небагато віровідданих католицизму людей, переважно це були місцеві та прибулі колоністи – німці, поляки, французи, які знаходили певну підтримку румунів. Звісно, що й кліриків поміж них були одиниці. Проте найнебезпечнішими, з точки зору органів НКДБ, були саме вони. Піддані Ватикану – єзуїти, слугували пастві, утримували католицькі приходи і, нібито, були “носіями антирадянщини”, “агентами”, “рукою Ватикану”, “дискредитували діяльність державно-партійного керівництва” і навіть виступали проти створення фонду оборони СРСР тощо. Показовими є процеси над двома католицькими священниками – єзуїтом, колишнім військовим капеланом П'єтро Леоні та ассумпціоністом * Жаном Ніколя.

* монах-католик, який проповідує у східному обряді, тобто греко-католик. Ассумпціоністи – католицька конгрегація монахів, які назвалися так від Діви Марії, яку взато було на небо. Виникла в середині XIX ст. у Франції.

З поверненням совєтів, обидва священники продовжували своє місіонерське призначення допомагати людям. Знаючи про богоборчу політику атеїстичного режиму 30-х рр., вони пожертвували собою заради служіння Святому Духові та пастві. Попри труднощі, що ставали на перешкоді у стосунках із православними, які в свою чергу звинувачували католицьких місіонерів в усіх гріхах, від гонінь на православ'я до підтримки фашистської диктатури, шпигунстві тощо, святі отці П'єтро Леоні і Жан Ніколя проявляли турботу за нужденними і допомагали військовополоненим. Оскільки Одеса, за твердженням відомого одеського вченого Д. П. Урсу, була тим пунктом, через який впродовж кількох місяців з березня по липень 1945 р. здійснювалася репатріація французьких та польських військовополонених періоду Другої світової війни⁴⁷⁰. Ці священники здійснювали духовну опіку над понад 8 тис. віруючих, більшість з них були репатріанти, військовополонені, цивільні громадяни європейських країн, яких було мобілізовано нацистами у війська Вермахту, або їх зробили рабами III Райху на заводах і фабриках.

Відмовляючись від активної пропаганди у стінах костюлу за підписку на державну позику та збір засобів на оборону СРСР, оскільки, за словами кліриків, це "не духовна справа", святі отці проводили активну роботу серед прихожан зі збору продуктів, коштів та різноманітних речей на користь Червоного Хреста, для сімей фронтовиків та інвалідів війни. Навіть грішми вони передали на вказані цілі 1 тис. руб.⁴⁷¹.

Сміливі висловлювання з боку католицьких місіонерів, наклепи з боку православних ієреїв, зацікавлених

⁴⁷⁰ Цю тему доволі глибоко дослідив д.і.н., професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Д. П. Урсу. Пропоную його статтю: Одесский транзит 1945 года (репатриация французских военнопленных из СССР). *Південний-Захід. Одесика*. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 8. Одеса : Друкарський дім. 2009. С. 103–119.

⁴⁷¹ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 22851-п. [Леони П'єтро А., Никола Жан М.]. 19.04.–13.09.1945. Арк. 61 зв.

в обмеженні впливу духовних конкурентів, призвели до розправи над ними з боку органів НКДБ. Отці П. Леоні та Ж. Ніколя були заарештовані 29 квітня 1945 р. за звинуваченням за ст.ст. 54-6 та 54-10 ч. 2 КК УРСР (“...проводять профашистську агітацію, розповсюджують антирадянську літературу, ведуть розвідувальну роботу на користь іноземної держави...”). Й те, що П. Леоні був особисто знайомий з Папою римським Пієм XII і перед від’їздом до Одеси у 1943 р. мав з ним розмову про призначення на службу до Одеського римо-католицького костюлу*, також відіграло трагічну роль.

На допиті 15 травня 1945 р. в обласному управлінні НКДБ він заявив, що його –

“...заарештували лише за те, що він є католицьким священником, бо ніякого ворожого щодо радянської влади ставлення він не виявляв, спростовував безбожність, допомагав людям, захищав католицьку церкву і папу римського від звинувачень у контактах з фашистами”⁴⁷².

У процесі слідства, як стає зрозумілим, місцеві службисти побоялися взяти на себе всю відповідальність засудити зарубіжних підданих і справу було передано до Москви. Там добряче “перевірили” надуману справу і 13 вересня 1945 р. вже було винесено обвинувальний висновок на обох заарештованих за ст.ст. 58-6, 58-10 ч. 2 КК РРФСР: “... були агентами Ватикану, вели на території СРСР шпигунську роботу та антирадянську агітацію...”⁴⁷³. А 12 листопада 1945 р. ОН при НКВС СРСР постановила ув’язнити обох католицьких священників у ВТТ: Леоні – на 10 років, Ніколя – на 8. Останній відбував термін покарання на Воркуті (Комі АРСР) і лише в 1954 р.,

* Зараз Одеський римо-католицький собор Одесько-Симферопольської дієцезії в Одесі. Знаходиться на вул. Катерининській, 33.

⁴⁷² Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 22851-п. [Леони Пьетро А., Никола Жан М.]. 19.04.–13.09.1945. Арк. 23.

⁴⁷³ Там само. Арк. 220–221.

витримавши страждання й муки, зміг таки повернутися на батьківщину, до Франції*.

Отже, нова хвиля репресій в умовах війни, по-суті, не відрізнялася від попередньої довоєнної. Причини, методи, та наслідки залишалися незмінними, змінювалися тільки статті й зміст звинувачень, які ламали долі людей.

В якості підсумку слід зазначити, що паралельно з деклараціями про зміну курсу в релігійній сфері центральна комуністична влада санкціонувала широкомасштабну і комплексну кампанію боротьби проти Церкви, віруючих та духовенства. Цькування у пресі, з трибун різноманітних масових агітпропівських заходів, у шкільних класах, студентських аудиторіях, висміювання й суспільна нетерпимість підсилювались заборонами на побудову й використання за духовним призначенням культових споруд, обтяженням податками, а також і репресивними заходами щодо духовенства. Все це мало на меті обмеження впливу церкви на суспільство та приниження її статусу загалом.

Загалом же розгляд “реальної політики” радянського уряду в релігійній сфері після повернення у звільнені від окупації регіони дозволяє виокремити принаймні два, цілком пов'язаних між собою напрямки. Перший, пов'язаний з бажанням влади витіснити РПЦ з ідеологічного поля і мінімізувати її вплив на суспільну свідомість. Критика християнських догматів мала на меті підірвати віру, посіяти сумніви і скептицизм, і в такий спосіб, переорієнтувати мирян на нову аксіологічну систему цінностей. Власне, цей сегмент протистояння був найскладнішим, оскільки передбачав слідування непорушним істинам “марксизму-ленінізму” (читай – сталінізму) з одного боку, а з іншого, вимагав глибоких знань, вмінь і навичок

* Більш просторо про долю цих людей можна почитати в нашій статті: Михайлуца М. І. Православна, лютеранська і католицька місії на теренах Трансністрії (1941–1944 рр.). *Історичний журнал*. 2007. № 3. С. 20–29; Його ж. Pro Sanctus Spiritus: місіонери чи “рука Ватикану” в Трансністрії. *Митрополит Андрей Шептицький: церковно-релігійна та громадсько-політична діяльність* : зб. наук. праць / гол. ред. В. Хмарський. Одеса – Львів, 2007. С. 81–89.

ідеологічної боротьби, знання психології, історії, християнської традиції, чого здебільшого бракувало функціонерам, на яких покладалося завдання здійснювати керівництво цією роботою.

Другий напрямок, хоч і на прикладі Одеси, проявляє характеристичну ознаку тоталітарного режиму більшовицького зразка, яка системно апробувалась практикою силового розв'язання багатьох проблем соціалістичного будівництва. Не зумівши подолати релігію у прямому зіткненні, влада вдалася до низки засобів, серед яких домінуюче місце посідали репресії. Радянські спецслужби, використовуючи широкий арсенал засобів (шантаж, провокації, залякування, арешти, вбивства тощо), вилучали з лав духовенства кращих, залишаючи паству без справжніх духовних поводитирів. Головним завданням “каральних органів” в середині та наприкінці 40-х років стала дискредитація релігійних об'єднань шляхом звинувачень архієреїв та кліру в колабораціонізмі, шпигунстві та антинародній діяльності тощо.

4.5. Голгофа одного клірика. Протоієрей Іоанн Крижановський

Цей нарис пастирської біографії присвячений протоієрею, “ворогу народу” і великому патріоту своєї землі панотцю Іоанну Крижановському. На сторінці 295 першого тому “Одеського Мартирологу” під № 11886 зазначено його прізвище. В миру він Крижановський Іван Степанович, один з тисяч православних пастирів, які були піддані репресіям сталінських мечоносців у 30-ті роки минулого століття. Ця духовна й велична людина заслуговує на повернення із забуття у сучасний світ, на пам'ять поколінь, хоча б на сторінках книг про історичне минуле одеського православ'я. Тішимося тим, що долучаємося до доброї справи, так би мовити, процесу залюднення

історичного минулого. Декомуназаційні процеси в Україні відкрили архіви спецслужб не тільки для широкого кола дослідників, але й для усіх бажаючих розібратися у складній і трагічній історії тоталітарного радянського минулого.

Робота у колективі небайдужих під керівництвом пречудової людини А. В. Ковальчук над “Одеським Мартирологом” дозволила нам віднайти сотні пастирів, їхні біографії, долі і справи, якими вони ославили своє перебування на світі земному. Матеріали ще з архіву УСБУ в Одеській області, надіюсь, дозволять виконати наше завдання й донести до читача усю користь життя священника, протоієрея Іоанна Крижановського.

Традиційно подаємо невеличку біографію пастиря, яку нам вдалося реконструювати з різноманітних матеріалів архівно-слідчих справ 1930–1950-х рр.

Біографічна довідка

Крижановський Іван Степанович народився 1891 р. на Чернігівщині. Українець. Закінчив духовну семінарію у 1912 р. З 1915 р. служитель культу (священник) в Одесі та області. Заарештований 2 березня 1931 р., рішенням (від 14 вересня 1931 р.) трійки при ДПУ СРСР засуджений на 3 роки заслання. Відбував термін на Біломорканалі ім. Сталіна, звідки був звільнений достроково (на 7 міс. раніше) у 1933 р. за активну участь у будівництві каналу з поверненням громадянських прав.

З 1941 р. і до кінці життя служив Церкві. Був настоятелем Свято-Дмитрівського собору у Чернігові (1941–1943), настоятелем собору в Ямполі, Вінницької області (1943–1944), настоятелем Свято-Преображенського собору і благочинним у Болграді, тоді Ізмаїльської області (1944–1947), настоятелем собору Св. Костянтина та Олени і благочинним у Бельцях (Молдавія) (1947–1951), настоятель собору в Умані (1951–1952), настоятелем собору і благочинним в м. Іваново (Росія). З 1954 р. був секретарем єпархіального архієрея, протоієреєм Кафедрального собору в Кіровограді (зараз – Кропивницький).

Крижановський Іван народився 6 січня (у святвечір) у родині священника. Мабуть і день народження зіграв у виборі життєвого шляху не останню роль. З досягненням повноліття, юнак вступив до духовної семінарії, і завдячуючи старанням і наполегливості у навчанні з успіхом закінчив духовний навчальний заклад. По закінченню семінарії Іван Степанович Крижановський упродовж трьох років перебував на службі завідувача і вчителя двокласного училища в Чернігівській губернії.

З самого початку великої бійні ХХ століття – імперіалістичної війни і до арешту на початку 1930-х рр., отець Іоанн був ревним служителем православного культу у різних храмах Одеси і південного регіону. Родина священника складалася із чотирьох осіб: дружини Ніни Миколаївни, була непоганою кравчиною й тим заробляла на життя, переважно рукоділлям та шитвом. Доньки – п'ятнадцятирічна Віра і дев'ятирічна Ангеліна, на той час були школярками.

Але... сталінське беззаконня, гоніння на Церкву і пастирів перервали спокійне й умиролюбне служіння Всевишньому і пастві. У ніч з 2 на 3 березня 1931 р. священника церкви на Третьому кладовищі м. Одеси Іоанна Крижановського в числі інших кліриків міста як “учасника контрреволюційної церковної організації” одеські депеушники заарештували. Виняток із протоколу засідання судової трійки при колегії ДПУ СРСР від 14 вересня 1931 р. містить величезний список заарештованих, в якому зазначається 24 особи, з яких 22 священнослужителя⁴⁷⁴.

Причин арешту нещасна людина так і не взнала впродовж довгих років, і тільки здогадувалась, намагаючись пояснити сам-собі вже згодом, пишучи у листі на ім'я генерального прокурора Союзу РСР такі слова: “Мене заарештували, як я вважаю, за небажання зректися духовного сану”.

Зрозуміло, що причини були іншими і це ми сьогодні розуміємо, хоча знаходяться ще ті, хто підносить Сталіна, як “великого менеджера” і гіперболізують його персону.

⁴⁷⁴ Архів УСБУ в Одеській області, Ф. П. Спр. 16327-п, Том 4. Арк. 1026, 1065.

Тоталітарна система не бажала й не терпіла впливу “церковників” на населення, т. зв. радянську людину. Партійна номенклатура, опираючись на каральні органи, не збиралася ділити ще з ким-небудь “ідеологічне поле” і безцеремонно нищила, як тоді писала комуністична преса, “церковну контру”.

Усі заарештовані звинувачувалися за ст.ст. 54-2, 54-11, 54-12 КК УРСР “за участь у контрреволюційній церковній організації і антирадянську агітацію”. Як ми й звертали увагу у попередніх новелах, уся слідча справа, від першого до останнього слова, була надуманою і сфабрикованою слідчими оперативного відділу Одеського ДПУ. Вражає своїм обсягом справа з п'яти томів, яка нараховує 1350 аркушів, а обвинувальний вирок був викладений на 33 аркушах⁴⁷⁵.

Тяжким видався 1931-й рік для ув'язненого клірика. Більше десяти місяців тягнулося попереднє слідство. Заарештованих утримували в загальній камері, якій в різні часи доходило до двох-трьох сотень людей. Священник Іоанн Крижановський, як власне й інші нещасні люди, яких запроторювали за ґрати “тільки одному Богові відомо за що”, був морально і фізично подавлений. Цьому підтвердження уривок* із спогадів священника, датованих 21 жовтня 1958 р., вже в роки “хрущовської відлиги”:

“... Я сидел на стуле в течение трех суток, не вставая с места. Подле меня стоял часовой. Я пытался пригладить волосы, за это часовой ударил меня прикладом по плечу и голове, мне стало плохо, потемнело в глазах...

Затем... (ймовірно після побиття і знуцань – авт.) я вынужден был под диктовку писать вымышленные показания о своей, якобы анти-советской деятельности и принадлежности к контрреволюционной церковной организации, которой в действительности никогда не было.

⁴⁷⁵ Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16327-п. [Александров Г. А., Крыжановский И. С. и др.]. 25.01.–14.09.1931. 1396 арк. (Т. 1. 370 арк. ; Т. 2. 286 арк. ; Т. 3. 316 арк. ; Т. 4. 372 арк. ; Т. 5. 52 арк.).

* Уривки подаємо мовою оригіналу.

*Я оклеветал себя и других лиц из числа бывших
служителей культа...*

*Я кричал, плакал, просил его уничтожить мои
мые показания, но тщетно...”.*

Постійні погрози розстрілом, фізичні засоби впливу з боку слідчого Глебова, призвели до важкого й хворобливого стану панотця. Із десятимісячного перебування під слідством у Темниківських таборах у Мордовії отець Іоанн більше півроку тяжко хворів, далися ознаки нервові стреси і психічні розлади. Кілька разів перебував на так званому лікуванні у тюремному лазареті. Лише віра у Всевишнього, звернення до Спасителя і жертводайний приклад самого Ісуса Христа, як стає зрозумілим із протоколів допиту священника Крижановського, спасли його від неминучої загибелі.

Відповідно до постанови особливої наради при колегії ДПУ від 3 листопада 1931 р. заарештовані священнослужителі Одеси були засуджені до різних термінів ув'язнення. Отець Іоанн був засуджений до трьох років концентраційних таборів і відправлений етапом відбувати термін на Біломорканал імені того самого тирана Й. Сталіна.

Смиренна людина по природі своїй Іван Крижановський добросовісно виконуючи тяжку, каторжну роботу таки перевиховався (бо ж ВТТ називались виправно-трудовами!) заслужив від влади поблажливість у вигляді дострокового звільнення з табору. У серпні 1933 р. “за активну участь у будівництві каналу імені Сталіна” йому було “даровано свободу з поверненням усіх прав радянського громадянина”.

Сплетіння долі цими табірними випробуваннями не скінчилися. Можливо страх перед всесиллям системи, яка новою, ще потужнішою хвилею навалилася на Церкву і віруючих людей, нові арешти і нищення святих храмів, а можливо нам невідомі й інші причини, змісили о. Іоанна відійти (Не зрадити! Ні! – *авт.*) від служіння Церкві. Іван Крижановський повертається на свою батьківщину на Чернігівщину і до самого початку фашистського нашествя Німеччини в українські землі

наполегливо і чесно працював у різних фінансових, профспілкових та інших установах Шостки і Чернігова.

На початку радянсько-німецької війни в окупованих німцями українських землях почали виникати різні церковні інституції, у справи яких окупанти спершу не втручалися, ба навіть підтримували певною мірою. А на українських теренах, які перебували в інтересах румунських спостерігався навіть, як ми зазначали своєрідний “християнський ренесанс”. І саме це відіграло головну роль у поверненні до пастирської діяльності. Спершу священник упродовж 1941–1943 рр. служив протоіереєм Єлецької общини, одного з давніх християнських святинь на Чернігівщині часів Київської Русі-України, заснованого монахами Києво-Печерської лаври – Єлецького монастиря і Свято-Дмитрівського храму. Після переїзду до Ямполья на південно-західних теренах Вінницької області, який перебував у складі окупованої румунами Трансністрії. Там, на українському Подністров'ї, о. Іоанн Крижановський два роки служитиме настоятелем Ямпільського собору аж до приходу богоборців.

Розуміючи усю відповідальність за перебування на окупованій території і молитовне спілкування з Румунською православною місією, що могло розцінюватися як зрада батьківщині, колаборація з окупантом тощо священник перебрався подалі від центру подій. Він намагався укорінитися на українському Придунав'ї, у щойно утвореній Ізмаїльській області. Наступна пастирська служба упродовж 1944–1947 рр. – настоятель відомого своєю позолотою і дзвонами, дарованими російським царем болгарській громаді Миколою I в Бессарабії Спасо-Преображенського собору у Болграді (роки побудови 1833–1838). У 1947–1951 рр. протоіерей Крижановський опікується прихожанами собору Святих Костянтина і Олени у м. Бельці в Молдові. У першій половині 50-х років о. Іоанн служив настоятелем собору в Умані.

Увесь цей життєвий і пастирський час, особливо тяжкі роки війни, панотець Іоанн виявляв неймовірну любов до людей, християнську добротність, проявляв себе як невтомний

трудівник і патріот на ниві Христовій. Його заслуги визнавали навіть ті, хто усіма фібрами атеїстичної душі не мали цього визнавати, а понад усе ще й хвалити. Однак, вартує навести кілька документів збіглого історичного часу, які красномовно й чесно (для представника влади сталінської доби!) передають сутність пастирського буття отця Іоанна. Подаємо уривок з автентичного документу, довідки голови Болградського райвиконкому тов. Сегнієнка від 8 травня 1947 р.:

“В том, что Благочинный Болградского р-на Измаильской обл., настоятель Свято-Преображенского собора г. Болграда – Протоиерей Иван Степанович Крыжановский за период пребывания на службе в г. Болград, с 17 декабря 1944 г. и по н. в., согласно документам и отзывам верующих граждан исполняет свой долг честно и добросовестно, поведения безукоризненного.

В период с 1944 г. по 1947 г. проявил плодотворную патриотическую работу на благо Родины. Им сдано в Измаильский и Болградский госбанки:

- 1. На постройку Придунайской флотилии,*
- 2. На раненных воинов Красной армии,*
- 3. На инвалидов Отечественной войны,*
- 4. Сиротам и семьям погибших на фронте – всего, на сумму 61568 руб. и 93 347 лей”.*

Дуже щирі відгуки про добротинну діяльність протоієрея Крижановського знаходимо в архієрейському документі – письмовій рекомендації-посвідченні, яке підписав особисто смиренний Іов, єпископ Ізмаїльський, датовано 4 квітня 1946 р.

Уповноважений (за нашим пойменуванням – “смотрящий за церковниками”) Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР в Ізмаїльській області тов. Колосенко також неодноразово давав отцю Іоанну хвалебні характеристики. Думається, що наведений ще одне історичне джерело найбільш вдало схарактеризує героя нашого оповідання.

Из характеристики (удостоверения):

“Протоиерей о. Иоанн Крыжановский – настоятель Св. Константиново-Еленинского собора г. Бельцы и благочинный Белецкого благочинного округа Кишиневской и Молдавской епархии за короткое время своего пребывания на постах проявил себя как неутомимый, честный и бескорыстный труженик на Ниве Христовой. Своим благолепным служением в Храме, непрестанною и вдохновенною проповедью Слова Божия и примером личной жизни, он заслужил всеобщую к себе любовь своей паствы.

За труд в пользу РПЦ и на благо нашей Родины он неоднократно был представлен к наградам включительно до наперсного креста с украшениями, что и свидетельствую своею подписью и архиерейской печатью.

Подпись

*Венедикт, Епископ
Кишиневский и Молдавский*

1948 г. 22 июля”.

З другої половини 50-х рр. ХХ ст. в радянському суспільстві гостро ставали темами для обговорення жахливі факти і тотальні масштаби репресій, почали переглядатися справи незаконно засуджених за політичною мотивацією людей, повіяло вітерцем десталінізації, хоч він і не став буревієм, що зніс би до біса усю ту кровожерну партійну еліту, яка мордувала упродовж 70 років так званого комуністичного раю.

На той час протоієрей Іван Крижановський жив у Кіровограді (сучасному Кропивницькому) і займав посаду секретаря єпархіального архієрея. Майже півстоліття ця людина присвятила себе служінню Церкві і вірі. Із них більше тридцяти, тернистих і тяжких років, він жив, щоби довести, що ніколи не був ворогом народові, вірі й Церкві, яким віддавався цілком.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адиров І. 39
Александров Г. А. 126, 161, 334, 351, 353, 365
Алексєєв В. 48
Алексій (Баженов) (єпископ) 29, 93, 95, 264
Алексій (Громадський) (митрополит) 221
Алексій І 202, 203
Алексяну Г. 194, 197, 200, 209, 232, III, IV, 337
Амвросій (архімандрит) 248
Анатолій (Грисюк) (митрополит) 149
Ангерт 81
Андрей Шептицький (митрополит) 23, 361
Андріанов О. 39, 160, 163, 164
Андрій (Ніков) (протоіерей) 186, 214, 242
Анісімова 291
Антім (Ніка) (архімандрит) 186, 194, 207, 208, 240, VI
Антонеску І. 185, 194, 195, 196, 197, 236
Антонеску М. 196
Антоній (Марценко) (архієпископ) 220, 221, 222, 223, 224, 225, VIII
Антоній (Храповицький) (митрополит) 52, 102
Анчел Ж. (Ansel Jean) 195
Арвентьєв О. Г. 303, 354, 355
Артюха С. 37
Бажан О. Г. 11, 242, 243, 303, 344, 345
Бажій 214
Базилевич П. 32
Балахатін Г. І. 142, 143, 147
Балягузова О. 84
Балясний А. 260
Бачинська О. А. 26
Бердяєв М. 118
Белишев 291
Биков В. 202, 238, 247
Білас І. 53, 118, 344
Білокінь С. І. 29, 45, 53
Білокурський П. 33
Білоусова Л. Г. 121
Бірштейн О. Й. 121
Блінов 283
Блошенко Н. А. 39, 50, 150, 152, 153, 155, 157, 161, 162
Бойко І. 50, 150, 152, 153, 161, 162
Бондаренко Д. Т. 33
Бондаренко М. О. 28
Боровик В. 20
Боряк Г. 235
Брага В. І. 206, 315
Бржезовський 44, 112
Бриль І. 49, 126, 161, 351, 353
Бриндак О. Б. 121
Брюховецький Я. Г. 40, 316
Будівська М. 142
Буділовський 126, 161, 351, 353
Букач А. 213, 239
Булгаков М. 70
Бурячок М. 324
Бухарева І. В. 26, 100
Бучило Ф. 29
Бялковський М. 260
Ваганов 282
Вакулов А. П. 333
Варфоломій (патріарх) 117
Василій Ширяєв (протоіерей) 50, 126, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 161, 176, 179, 180, 182, 183, 351, 353
Васильєва О. 284
Василь Липківський (митрополит) 31, 41, 44, 103, 105, 107, 114, 116
Васілеску Г. (Vasilescu G.) 185
Васюк В. 44, 112
Вашкевич В. М. 50, 118, 119, 175
Введенський О. 24, 49, 52, 90, 94, 122, 125, 126, 160, 161, 351, 353
Веденєєв Д. 118
Ведюк Ю. 45, 112, 113, 117
Веренка О. (Verenca O.) 185
Винниченко І. 118
Вишинський А. 20, 21, 22, 23

- Вільховий П. 283
Вінцковський Т. 12, 28, 35
Віссаріон (Пуя) (митрополит) 189, 190, 191, 192, 193, 194, 198, 200, 209, 210, 211, 213, 215, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 230, 232, 233, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 256, 257, 258, 259, 260, 266, III, IV, V, VI, VII, VIII, X, XI, 331, 332, 333, 334, 335, 337, 346
Віталій Бусуйок (протоіерей) 199
Владимиров О. 47
Власовський І. 29, 99
Войналович В. 50, 51, 53, 54, 99, 119, 129, 174, 175
Володимир (Богоявленський) (митрополит) 52
Вольський С. А. 228, 330
Воротников В. 316
Вронська Т. 118
Вронський 234
Гавриїл (Бенулеску) (митрополит) 189, 192
Гаккебуш Л. М. 271, 272, 273
Гальчак С. 235
Гдешинський Г. 39, 41, 42, 234, 303, 357
Гдешинський П. 303
Геннадій (Ребеза) (архімандрит) 51, 150, 151, 152
Гінкулов Л. 50, 150, 152, 153, 161, 162
Гірманов Ф. 49, 126, 157, 158, 161, 164
Голоносов А. 303, 356
Гончаров Г. Ф. 320
Горбачов М. 183
Горбунов М. 50, 150, 152, 153, 161
Гордун С. 281, 292
Градинар М. І. 357
Гриневич А. 20, 21, 22, 29
Грицай М. 23
Грідін І. 157
Громашевський 31
Грудко А. 303, 316, 356
Грушевський М. 33
Гук А. 44
Гулинський 216
Гуртовий 268
Даллін А. (Dallin A.) 187, 188, 194
Даниленко В. М. 26, 100, 118, 171, 173, 175
Данилов В. Л. 316, 335
Данилюк Ю. З. 50, 119, 175
Делігіоз К. М. 320
Демид Бурко (протоіерей) 99
Демченко К. 171
Деньга Ф. К. 20, 21, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 110, 111, 160, 163, 164
Деречина В. 12
Дикий Ф. 38
Димитрій (Любимов) (архієпископ) 30, 130, 265
Діанова Н. М. 28
Діяконов Є. С. 316
Добровольська І. М. 270
Добровольський В. М. 270, 271
Добровольський М. М. 212, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 303, 347, 348
Довженко М. 142
Драгомирецький А. Ф. 320, 324
Дубієвич В. 124, 126, 161, 351, 353
Дукельський 66, 79
Дурдуківський В. 113
Євдоким (Мещерський) (митрополит) 91, 93, 94
Євстратій (Зоря) (архієпископ) 226
Ємельянов А. 161
Єнаке Джордже (Enache G.) 12, 185
Єременя 326
Єфімова Г. І. 26
Єфремов С. 113
Жариков 66
Жартовська А. 247
Жданов А. 340
Жиров К. 160, 163, 164
Жосан 35, 160
Жуковський А. 228, 333
Жуковський П. 50, 150, 152, 153, 161, 162
Забудський 268, 282, 299
Загоровський І. 50, 150, 152, 153, 161
Задворний А. С. 316

Зайцев К. 283
Зальмон Б. Й. 53
Здоренко К. 35
Зебрин Ф. 50, 150, 152, 153, 161
Зеленьов М. 50
Зирін В. 146
Зінченко А. 26, 100
Зубач Ф. 47
Зубков Н. І. 227
Зубков С. В. 40, 41, 42
Іванова Т. М. 26, 334
Іванов В. І. 141, 142, 143, 144, 147
Іващенко В. 38
Іващенко Г. 161, 162
Івлів П. 39, 160, 163, 164
Ігнатуша О. 84
Інокентій (ієромонах) 213, 239
Інокентій (Летяєв) (архієпископ) 51, 158
Іоанн Крижановський (протоієрей) 161, 351, 353, 362, 363, 364, 365, 368, 369
Іона Атаманський (протоієрея) 92, 140, 143, 145, 172, 205
Йосип Оксіюк (архієпископ) 115
Йосиф (Петрових) (митрополит) 130
Кагодін 273
Кайзер Є. 50, 150, 152, 153, 164
Калюжний 37, 161, 164
Каменева Є. О. 26
Камінський Г. М. 316
Капкан С. 35
Карпов Г. 251, 281, 288, 289, 293, 294, 298, 304, 309, 310, 311
Касьянов Г. 118, 171, 173, 175
Касьянчук Ф. 35
Киридон А. М. 48, 53, 118
Кирилов 81
Киселевич П. О. 40
Китаєв І. П. 316
Клепацький П. 20
Кливак І. 22, 23
Клодько 31
Ключевський В. 94
Кобринець С. 23
Ковальчук Л. В. 20, 21, 49, 65, 118, 120, 121, 166, 303, 345, 363
Кожин М. 21, 36, 37, 42, 43, 111
Кожухар Г. В. 354, 355
Колесниченко Т. 28
Колосенко 368
Кононенко Г. 44, 112
Кон Ф. 73
Користін 126, 160, 161, 351, 353
Корнієць Л. 290
Корчевський В. 128
Корчинський П. 260
Костирін І. Л. 141, 142, 144
Костирко М. 29
Костянтин (Дяков) (митрополит) 158
Костянтин Спаський (митрополит) 38, 39, 153, 160, 162, 183
Кох С. Я. 141, 142, 144, 145, 147
Крайній К. 99
Крамаренко 103
Крижановський І. 121
Крижановський П. 35
Кринов А. 126, 159, 161, 162, 351, 353
Кристалюв 126
Крігсман 126, 161, 351, 353
Кропивницький Марк 28
Кротевич Костянтин 34, 44, 112, 114, 116
Кубійович В. 48
Кудрявцева 66
Кузнецов О. В. 316
Кузьминський А. 34, 35, 38, 43, 111
Кульчицький С. В. 16, 118, 171, 173, 175
Кушнір В. Г. 26
Лабунський С. 39, 50, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 164
Лавров І. 143
Ластовський В. 99
Латула Є. 127
Лахно А. 115
Лебедь Д. 84
Лебідь О. 47
Левіт Г. 81, 85
Левченко Л. 12
Ленін В. 18, 19, 47, 50, 69, 70, 90, 94
Леоні П. 358, 359, 360
Липа І. 20, 22
Липинський В. 100

- Лисак Г. 24
Лисенко О. 11, 227, 280, 284, 290,
292, 294, 303, 317, 318, 325, 339
Лисицький Я. 20, 36
Литвиненко А. 162
Литвиненко-Вольгемут М. І. 271,
272, 273
Литвиненко К. 32
Литвин К. З. 19
Литвинський 21
Ліфшиц 322, 328
Лобачевський С. 49, 122, 126, 160,
161, 351, 353
Лук'янов В. 126, 159
Луцянов П. М. 161, 351, 353
Луценко І. 20
Любимський О. 121, 125, 126, 160,
161, 351, 353
Любченко І. 157, 247
Лютій Т. Д. 273, 316
Мазепа Х. 35
Маковська Н. 184, 235
Максименко 216
Малюшкевич К. 108
Маняр 214
Маричев 103
Маркс К. 18
Марцишевський І. 127
Матвєєвич М. І. 126, 316
Мельгунов С. 118
Мельников Т. 260
Меримерін О. 128
Меркулов В. М. 271
Микола І 367
Микола ІІ 21
Миколай Борецький (митрополит)
116
Миколай (Ярушевич) (митрополит)
276
Мироненко О. М. 173
Михаїл (Єрмаков) (архієпископ) 52
Михаїл (митрополит) 51
Михаїл (Хороший) (архієпископ)
219, 220, 223
Михайлов А. І. 36
Михайловський Т. О. 60
Михайло (Гросу) (протоіерей) 256
Михайлуца М. І. 25, 26, 52, 110,
120, 121, 130, 205, 227, 228,
238, 243, 303, 361
Михальченко В. 66
Міклевська А. Г. 270
Міхеєв 216
Могильницька Г. А. 26
Молдован Сільвіу (Moldovan Silviu)
120
Молотов В. 50, 290, 292
Молчановський О. 127, 128
Морару А. (Moraru A.) 185
Моргуненко Д. 39
Мороз М. 105, 114
Моруцак 31
Москаленко 35
Мочульський М. 121, 126, 161, 351,
353
Мошковський 39, 154, 161, 164
Музичко О. 19, 20, 21, 22, 23, 26,
29, 99
Муретов М. О. 126, 161, 316, 351, 353
Мущинський І. 23
Навалов С. 303, 354, 355
Навроцький А. 30, 31, 32, 33
Назаренко І. 324
Некраха Я. 30, 31
Нестеровський 114
Нестлер 221
Нестор Шараївський (архієпископ)
31, 105
Нестурх Ф. 31
Нечипоренко І. 128
Никитенко Н. 128
Никодим (патріарх) 190, 193, 195,
198, 221, 225, 315, 346
Ніковський А. 109, 113
Нікольський В. 118
Ніколя Ж. 358, 359, 360
Нікульча І. 12
Новиков А. А. 227
Новицький І. 127
Н. фон Берг 211
Обжилян 127
Огієнко І. 102
Одинцов М. 227
Окіпнюк В. М. 26, 100
Орловський 127
Осипенко О. В. 229

- Остапчук М. Г. 303, 348, 349, 350
Остославський І. 146
Охлоповський І. 50, 150, 152, 153,
161, 162
Охрімович А. 159, 160
Павловський І. 35, 108
Пантелеймон (Рудик) (архієпископ)
240, 241
Папе Д. 160, 163, 164
Парабін Л. 128
Партикевич 66
Парфеній (архієпископ) 107, 114
Пасічник О. Т. 303, 355
Пахомій (архієпископ) 51
Пащенко В. 25, 48, 49, 53, 54, 100,
108, 174, 175
Петку А.-Н. (Petcu A.-N.) 185, 186,
194, 201, 210, 232, 235, 236,
257, 258, 261
Петюра С. 37, 42, 102, 110, 111
Петраке 160
Петровський Е. П. 65, 121, 166
Петро І 17
Петро Могила (митрополит) 335
Пещанський І. 160
Пинтя Г. 209, 337
Пинтя Л. 234
Пирек О. Ф. 130, 131, 132, 133, 134,
135, 137, 138, 139
Питирим (Крилов) (архієпископ) 158
Пігров К. 33
Підчашинський К. 30, 31, 32, 38
Пій XII 360
Пінькос 31
Піснячевський В. 20
Платон (митрополит) 36, 38, 151
Подмазко С. 142
Поїздник І. І. 227
Покровський М. М. 126
Покровський (проф.) 88, 89
Покровський С. 316
Полянський І. 283
Попов Г. Я. 28, 39
Попов М. 160
Поспеловський Д. 294
Поспелов Ф. С. 141, 144, 145, 146,
147
Потьомкін 82
Преловська І. М. 26, 99, 100
Прокопій (Титов) (архієпископ) 51
Пуго К. 283
Пустовойтов 269
Пшеничний А. І. 19
Разумов Г. О. 32, 49, 118, 120, 303,
345
Разумович Ф. М. 316
Раковський Х. 47
Рейзмер Ю. Я. 236
Рішельє А. Е. 172, 206
Рожновський М. 39, 160, 163, 164
Розумовський 282
Романенко А. 161
Ромашко 31
Руденко О. 37, 42, 111
Руденко Р. А. 271, 273
Савченко В. А. 2, 29, 46, 65, 67, 87,
92, 93
Сагайдачний Г. 303, 356
Салмін 295, 296
Сальков Л. В. 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147
Семенченко П. 142
Сергій (Ларін) (єпископ) 247, 248,
254, 314, 321
Сергій (Страгородський) (митропо-
лит) 132, 144, 145, 156, 203,
222, 276, 280
Синицький 214
Скадовський І. 131
Скоропадський П. 32, 102, 127
Скрипник М. 47
Слабченко М. 30
Слюсарев А. В. 108, 117
Смірягін І. 180
Смолій В. А. 227, 242, 243
Снайдер Т. 11
Соловей Р. (Solovei R.) 185, 186, 206,
208, 216, 230, 257
Сорокін І. 160, 163, 164
Сосновський 206, 327, 340
Сотник 31
Ставараче Д. (Stavarache D.) 185
Сталін Й. 189, 228, 258, 262, 263,
271, 279, 292, 296, 324, 325,
329, 339, 363, 364, 366
Стелецький П. 316

- Стефанов М. 49
Сторчеус А. 132
Стоянов Н. Г. 126, 161, 351, 353
Стрижак Ф. 45, 112
Строкач Т. 277
Сурмелі К. К. 41
Сухоплюєв І. 73
Таран І. 44, 45, 112, 114, 115
Тарновський І. 23
Татарко П. 44
Татарченко О. 84
Твардовський О. 262
Темницький Е. 20, 22, 23
Тихон (Русинов) (єпископ) 50, 51,
150, 152, 154, 156, 161
Ткач Й. 157
Товкач К. 114
Токовило І. 132
Тригуб О. П. 2, 11, 48, 52, 84, 85,
95, 96, 130
Троцький Л. 84
Трьохбратський Г. М. 130, 131, 132,
134, 135, 139
Уйомов А. 118
Урсу Д. П. 341, 359
Усенко І. Б. 173
Федоров П. А. 126, 316
Федотьев М. Г. 315
Феодосій Богач (протоієрей) 257
Феодосій (Процюк) (митрополит) 99,
117
Феофан Прокопович 17
Филипенко 103
Філарет (архієпископ) 51
Філатов В. 130, 146, 151
Фіров П. Т. 119
Флор (Лавру) (архімандрит) 186
Флоря Ф. 126, 303, 348, 352, 353
Франко І. 32, 37, 42, 111, 270
Фраполлі Ф. 27, 172, 205
Харабаджиу А. 241
Харгел А. 258
Хвостик 21
Ходанович М. Г. 130, 131, 132, 133,
134, 135, 139
Ходченко П. 242, 243, 244, 249,
251, 281, 282, 285, 287, 289,
292, 293, 298, 300, 301, 302,
307, 313, 321, 323, 324
Хреновський Г. 303, 355
Хрущов М. 251, 340
Ченцов В. 118
Черкез З. 303, 355, 356
Чехівський В. 20, 22, 113, 114
Чехович П. П. 316
Чистяков М. 260
Шаповал Ю. 118
Шаравський М. 22, 24, 28
Шаргін 282
Шевченко Т. Г. 28
Шелухин С. 20
Шелюга 214
Шкарупін П. 303, 355, 356
Шокотько В. В. 217, 314, 315
Шульгин К. 23
Щедрін П. 247
Щетніков В. П. 184
Щирський Р. 35
Юлій (Скрібан) (архімандрит) 186,
188, 190, 191, 204, 239, 258
Юрій (Георгій) Жевченко (архієпис-
коп) 26, 30, 34, 35, 36, 38, 39,
42, 43, 44, 45, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117
Юферез М. 344
Юхим (Евфимій) Калішевський
(архієпископ) 38, 45, 46
Яблоновський І. 260
Яворівський В. 47
Якубович Д. 160
Якунін В. 294
Яновський О. 28
Яровенко Х. 142
Яровий І. 157
Ярославський (Губельман) О. 167
Яциневич 33

Наукове видання

Микола Михайлуца

**ПРАВОСЛАВНЕ ЖИТТЯ В ОДЕСІ:
ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ДО СТАЛІНСЬКОГО
ОДЕРЖАВЛЕННЯ (1917–1945)**

Монографія

Верстка – О. С. Данильченко

Підписано до друку 30.09.2019 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Цифровий друк.
Гарнітура Bookman Old Style. Умовн. друк. арк. 31,53.
Наклад 300. Замовлення № 0312м-172.

Видавництво та друк: «ОЛДІ-ПЛЮС»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Тел.: +38 (0552) 399-580, +38 (098) 559-45-45,
+38 (095) 559-45-45, +38 (093) 559-45-45
E-mail: office@oldiplus.com
Свід. ДК № 6532 від 13.12.2018 р.